

Godina 43/2024

Broj 1–2

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E-mail: krinstitut@gmail.com

Štampa
Birograf Comp d.o.o. Beograd

Tiraž 150

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Glavna i odgovorna urednica

Milena Milićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Urednica

Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Uređivački odbor

Durađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Goran Nedović, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Janko Mededović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Kipar

Ljubiša Bojić, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Srbija

Maja Savić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Ghent University, Belgium

Marina Kovačević Lepojević, Institut za pedagoška istraživanja, Srbija

Milana Ljubičić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Nebojša Macanović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina

Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Sanja Čopić, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija

Siniša Kušić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska

Sofija Vrclj, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska

Zorica Milošević, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Sekretarka redakcije

Aleksandra Marković, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Tehnička urednica

Milka Raković

Tehnička sekretarka

Svetlana Pavlović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Grafički i statistički urednik

Nikola Drndarević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Koordinatorica za društvene mreže

Teodora Gojković, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Kompjuterska obrada teksta

Milena Milićević

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti u skladu sa politikom izdavača: kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija, specijalna edukacija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vode uredništvo i redakcija. Časopis primenjuje dvostrano anonimno recenziranje.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editor-in-Chief

Milena Milićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Editor

Ljeposava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Editorial Board

Durađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, USA

Goran Nedović, University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Janko Mededović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Cyprus

Ljubiša Bojić, Institute for Philosophy and Social Theory, Serbia

Maja Savić, Faculty of Philology University of Belgrade, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Ghent University, Belgium

Marina Kovačević Lepojević, Institute for Educational Research, Serbia

Milana Ljubičić, Faculty of Philosophy University of Belgrade, Serbia

Nebojša Macanović, Faculty of Political Sciences University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Olivera Pavićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, USA

Sanja Čopić, University of Belgrade, Faculty of Special education and Rehabilitation, Serbia

Siniša Kušić, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Sofija Vrclj, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Zorica Milošević, Faculty of Philosophy University of Belgrade, Serbia

Secretary of the Redaction

Aleksandra Marković, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Technical Secretary

Svetlana Pavlović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Graphical and Statistical Editor

Nikola Drndarević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Social Media Coordinator

Teodora Gojković, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Computer Typesetting

Milena Milićević

The Journal is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research, published twice a year since 1972 with minor interruptions and three times a year since 2016. The Journal welcomes submissions from various scientific fields, including criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology, and special education, following the publisher's policy. The Editorial Policy of the Journal is managed by the Editorial Board and Redaction. The Journal uses double-blind peer review

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

Godina 43 / Broj 1–2 / 2024

S A D R Ź A J

Vera Backović & Irena Petrović

UPOTREBA INTERNETA I RASPROSTRANJENOST DIGITALNE
KOMUNIKACIJE U (POST)PANDEMIJSKIM USLOVIMA:

SLUČAJ SRBIJE 1

Ana Birešev

TEORIJSKI POGLEDI NA DEPOLITIZACIJU I SUMRAK POLITIČKOG 29

Milena Milićević & Teodora Gojković

RELIGIJSKI ASPEKT KVALITETA ŽIVOTA U ZATVORIMA U SRBIJI:

PRELIMINARNI REZULTATI ISTRAŽIVANJA 53

Svetlana Pavlović

EMOCIONALNI PROCESI KOD MALOLETNIH DELINKVENATA:

KRIMINOLOŠKE IMPLIKACIJE 77

Milica Simović

POSTPENALNI PRIHVAT KROZ OSPOSOBLJAVANJE OSUĐENIKA

KAO FAKTOR SMANJENJA RECIDIVIZMA 95

Teodora Gojković

SPECIFIČNOSTI PORODICA SA PSIHOTIČNIM ČLANOM IZ UGLA

SISTEMSKE PORODIČNE TEORIJE I *DOUBLE-BIND* KONCEPTA 111

Andrija Golubović	
FEMINISTIČKI PRISTUPI DETINJSTVU: OD DECE KAO NEME SOCIJALNE GRUPACIJE DO PRUŽANJA GLASA DECI	127
Filip Mirić	
PRIKAZ KNJIGE „Moralna i socijalna klima u zatvorima“	143
Maša Marković	
PRIKAZ KNJIGE „Kvalitet života u zatvorima u Srbiji: Norma, praksa i mere unapređenja“	149
Filip Mirić	
PRIKAZ ZBORNIKA „Ukrštena diskriminacija žena i devojčica sa invaliditetom i instrumenti za njihovo osnaživanje“	155
Uputstvo autorima	165
Author Guidelines	177

Journal of the Institute of
Criminological and Sociological Research
(IKSI)

Volumen 43 / Number 1–2 / 2024

C O N T E N T

Vera Backović & Irena Petrović	
INTERNET USE AND THE SPREAD OF DIGITAL COMMUNICATION IN (POST)PANDEMIC CONDITIONS: THE CASE OF SERBIA.....	1
Ana Birešev	
THEORETICAL VIEWS ON THE DEPOLITICIZATION AND THE TWILIGHT OF THE POLITICAL.....	29
Milena Milićević & Teodora Gojković	
RELIGIOUS ASPECT OF QUALITY OF LIFE IN SERBIAN PRISONS: PRELIMINARY RESEARCH RESULTS	53
Svetlana Pavlović	
EMOTIONAL PROCESSES IN JUVENILE DELINQUENTS: CRIMINOLOGICAL IMPLICATIONS.....	77
Milica Simović	
POST-PENAL ASSISTANCE THROUGH THE REHABILITATION AND TRAINING OF CONVICTS AS A FACTOR IN REDUCING RECIDIVISM...	95
Teodora Gojković	
SPECIFITIES OF FAMILIES WITH A PSYCHOTIC MEMBER FROM THE POINT OF VIEW OF SYSTEMIC FAMILY THEORY AND THE <i>DOUBLE– BIND</i> CONCEPT	111

Andrija Golubović	
FEMINIST APPROACHES TO CHILDHOOD: FROM CHILDREN AS A SILENT SOCIAL GROUP TO GIVING VOICE TO CHILDREN	127
Filip Mirić	
BOOK REVIEW “Moral and Social Climate in Prisons”	143
Maša Marković	
BOOK REVIEW “Quality of life in prisons in Serbia: Norm, practice and improvement measures”	149
Filip Mirić	
BOOK OF PROCEEDINGS REVIEW “Cross-discrimination of women and girls with disabilities and instruments for their empowerment”	155
Uputstvo autorima [In Serbian]	165
Author Guidelines	177

Upotreba interneta i rasprostranjenost digitalne komunikacije u (post)pandemijskim uslovima: Slučaj Srbije*

Vera Backović¹ & Irena Petrović²

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Iako su internet i digitalne tehnologije osnova umreženog društva blizu trideset godina, pandemijski uslovi prepoznaju se kao nova faze njihove upotrebe. U prvoj godini pandemije Covid-19 poslovanje, obrazovanje i komunikacija nužno se usmeravaju na upotrebu digitalnih tehnologija. Do pandemije donekle je postojalo pitanje izbora njihovog korišćenja, bar u privatnoj sferi i ličnoj komunikaciji, tokom pandemije radi se o preovlađujućoj formi komunikacije u svim sferama društva. U radu se na osnovu podataka 10 runde Evropskog društvenog istraživanja realizovanog 2022. godine analizira u kojoj meri je internet postao deo svakodnevnog života ljudi u Srbiji. U prvom delu rada ispituju se razlike u intenzitetu ličnih susreta i onih ostvarenih putem digitalnih tehnologija. Zatim se analizira učestalost korišćenja interneta u profesionalnoj i ličnoj komunikaciji i percepcija digitalne komunikacije. Pretpostavka je da su uslovi pandemije značajno uticali na povećanje upotrebe interneta i intenziviranje digitalne komunikacije u radnom i slobodnom vremenu. U radu se takođe ispituje u kojoj meri odnos prema digitalnoj komunikaciji zavisi od demografskih i socio-ekonomskih karakteristika – pola, starosti, obrazovanja, mesta stanovanja, ekonomskog položaja i zanimanja.

* Korespondencija: vera.backovic@f.bg.ac.rs, lverabackovic@gmail.com, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20, Beograd

Rad je predstavljen na međunarodnoj konferenciji *Sociological Perspectives on Contemporary Post-Yugoslav Societies* koju je organizovalo Sociološko naučno društvo Srbije 26. i 27. maja 2023. godine u Beogradu.

¹ ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4850-9247>

² ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7288-5034>

Upoređivanjem sa praksom u drugim evropskim zemljama nastojimo da utvrdimo da li postoje razlike između zemalja.

KLJUČNE REČI: internet / digitalna komunikacija / Srbija / Evropsko društveno istraživanje

Uvod

Poslednjih decenija osnovu umreženog društva (Casstels, 2000) čine informacione tehnologije, koje iako predstavljaju značajnu novinu postepeno se šire i prihvataju. Prvenstveno se misli na radikalni prelaz koji je donela pandemija Covid-19 kao i uvedene mere za suzbijanje virusa, tj. pomeranje prepandemijskog društva ka više digitalnom društvu. Kako je tokom perioda pandemije mobilnost bila ograničena, i mogućnosti izbora krajnje sužene, posledično se povećavala upotreba digitalnih tehnologija. U radu se na osnovu podataka 10. runde Evropskog društvenog istraživanja – The European Social Survey (ESS), realizovanog 2022. godine, analizira u kojoj meri je internet postao deo svakodnevnog života ljudi u Srbiji. Ispitujemo učestalost korišćenja interneta u profesionalnoj i ličnoj komunikaciji, i promene koje su usledile u njegovom korišćenju zbog prilagođavanja pandemijskim uslovima. Na početku analiziramo koliko često i na kojim mestima ljudi imaju pristup internetu. Zatim ispituje komunicaciju u privatnoj sferi; da li postoje razlike u učestalosti razgovora uživo i onih realizovanih posredstvom digitalnih tehnologija. Komunikacija u privatnoj sferi se odnosi na učestalost razgovora roditelja sa decom i deca sa roditeljima, uživo i online, i poredi se novonastala situacija sa stanjem pre pandemije. Drugi segment obuhvata profesionalno korišćenje interneta, tj. mogućnost izbora mesta rada; da li se tokom pandemije radi češće ili ređe sa mesta koje zaposleni sami mogu da izaberu. Treći deo posvećen je percepciji digitalne tehnologije, a na kraju se ispituje koji faktori utiču na upotrebu interneta uopšte, kod kuće i na poslu. U tekstu se polazi od pretpostavke da su uslovi pandemije podstakli veće korišćenje interneta i intenzivirali digitalnu komunikaciju u radnom i slobodnom vremenu.

U radu je rasprostranjenost digitalne ekonomije i upotreba digitalnih tehnologija u zemljama Evropske unije predstavljena na osnovu podataka Indeksa digitalne ekonomije i društva / *The Digital Economy and Society Index* (DESI), koji Evropska komisija objavljuje jednom godišnje od 2014. godine. Situacija u Srbiji prikazana je na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku (RZS).

Teorijsko-kontekstualni okvir

Iako su internet i digitalne tehnologije osnova umreženog društva (Castells, 2000) blizu trideset godina, pandemijski uslovi predstavljaju novu fazu njihove upotrebe. Tehnološka revolucija u čijoj osnovi je informaciona tehnologija, i globalno ekonomsko povezivanje usloveli su formiranje informacionog društva krajem XX veka. Informacione tehnologije učinile su mogućim funkcionisanje ekonomije na globalnom nivou u realnom vremenu. Menja se i osnova ekonomske proizvodnje, ekonomske aktivnosti sve više se usmeravaju na proizvodnju znanja, simbola i procesuiranje informacija³, kultura ostvaruje sve veću ulogu (Florida, 2002; Zukin, 1995, 1998), i veoma intenzivno se razvijaju industrije turizma i zabave. Tehnologija je, takođe, omogućila nastanak novog asimetričnog svetskog komunikacionog sistema koga čine globalni prostori, ali i nepovezana, isključena mesta koja su ostala izvan novouspostavljenih globalnih mreža. Digitalni jaz ili digitalne nejednakosti kao (novi) vid nejednakosti predmet su mnogih teorijskih rasparava i studija (DiMaggio et al., 2004; van Deursen & Helsper, 2015; van Dijk, 2006).

Društvene posledice vremensko-prostorne transformacije analizirali su mnogi teoretičari (Bauman, 2000; Castells, 2000; Gidens, 1998; Harvey, 2001; Larsen & Urry, 2008; Rodrigue, 1999). Iako se upotrebljavaju različiti pojmovi – kompresija vremena i prostora, kolaps vreme–prostor, konvergencija vremena i prostora, prostor tokova i bezvremeno vreme, kao ključne promene izdvajaju se lakše prevazilaženje prostora i razdvajanje prostora mesta od prostora tokova (tokovi informacija i kapitala). Razvoj saobraćajne infrastrukture omogućio je ubrzavanje transporta, a nove tehnologije uspostavljanje veza na daljinu i odvajanje društvenih odnosa od lokalnog konteksta (Petrović, 2013; Rainie & Wellman, 2012). Određeni prostori koji predstavljaju kontrolne tačke globalne ekonomije organizovani su u hijerarhizovanu mrežu globalnih gradova (Sassen, 1991, 1995). Navedene promene posledice su unapređivanja saobraćajne infrastrukture i interpersonalnih sredstava komunikacije – mobilnih telefona i interneta (Petrović, 2014, str. 8). Ta povezanost je, prema Apadurajiu, u tolikom stepenu da “kretanje ljudi prati logiku elektronskih medija” (Apaduraj, 2011, str. 15).

³ Prema Kastelsu u središtu novog informacionog društva su znanje i informacije. Apstraktni prostor konstruisan je kao mreža razmene kapitala, informacija i odluka koji povezuju upravljačke centre širom planete (Kastels, 2005).

Napredak računara uticao je na nastanak novih medija namenjenih generisanju, prikazivanju i distribuciji informacija, i pokrenuo je prelaz različitih kulturnih sadržaja iz analognih u digitalne (Ristić et al., 2014). Narednu fazu u digitalnoj komunikaciji označava širenje društvenih medija, zasnovanih na Web 2.0 tehnologiji, koji omogućavaju komunikaciju putem teksta, zvuka i slike, dok je njihova primarna funkcija socijalna interakcija (Vuković, 2019).

Širenje virusa Covid-19 dovelo je do nezamislivih promena u svakodnevnom životu ljudi i funkcionisanju društva tokom 2020. i 2021. godine. Sledeće uvedene mere trebalo je da spreče širenja virusa, a ostvarile su najveći uticaj na život ljudi: policijski čas, vanredno stanje, nošenje maski, socijalnu distancu i ograničavanje broj osoba koje mogu istovremeno da borave u objektu. Uvođenje restriktivnih mera ostvarilo je značajne posledice na sfere rada i slobodno vreme. Obustavljanje privrednih aktivnosti i promena prirode poslovanja mnogih privrednih subjekata doveli su do gubitka radnih mesta, skraćivanja radnog vremena i menjanje uslova i načina rada (Petrović & Babović, 2021). Obrazovne institucije, u relativno kratom roku, organizovale su nastavu na daljinu ili *online* nastavu za sve nivoje obrazovanja. U nekim periodima potpuno se zatvaraju za posetioce, i prestaju sa radom institucije kulture, uslužne delatnosti i maloprodajni neprehrambeni objekti, tako da se povećava ponuda digitalnih kulturnih sadržaja i e-kupovina (Backović & Toković, 2021).

Do pandemije donekle je postojalo pitanje izbora korišćenja digitalnih tehnologija, bar u privatnoj sferi i ličnoj komunikaciji. U ovom periodu poslovanje, obrazovanje i komunikacija nužno se usmeravaju na upotrebu digitalnih tehnologija, kao jedino moguća, tako komunikacija posredstvom digitalnih tehnologija postaje dominantna. I pre pandemije istraživano je kako digitalne tehnologije utiču na nemogućnost razdavajanja posla od slobodnog vremena/privatnog života, kao i njihov doprinos većoj opterećenosti zaposlenih (Bittman et al., 2009; Chesley, 2014).

Pored pandemijskih uslova, na uspon digitalizacije utiče i digitalna transformacija koju podstiče Evropska komisija kako bi se povećali kapaciteti i konkurentnost evropske ekonomije. Naime, veće korišćenje digitalnih tehnologija prepoznaje se kao osnova otpornosti, ali i inovativnog potencijala koji će omogućiti dalji razvoj. Proces digitalizacije u zemljama Evropske unije, od 2014. godine prati se na osnovu Indeksa digitalne ekonomije i društva / *The Digital Economy and Society Index* (DESI) (Tabela 1).

Tabela 1

Indeks digitalne ekonomije i društva

Dimenzije indeksa	Indikatori
Humani kapital	Bar osnovne digitalne veštine IT stručnjaci IT stručnjakinje
Povezanost	Gigabit za svakoga (Fiksna pokrivenost mreže veoma velikog kapaciteta) Pokrivenost 5G mreže
Prisutnost digitalne tehnologije	Upotreba u malim i srednjim preduzećima <i>AI</i> <i>Cloud</i> <i>Big data</i>
Digitalne javne usluge	Digitalne javne usluge za građane Digitalne javne usluge za poslovne aktivnosti

Izvor: Evropska komisija / DESI, 2022, str. 13.

Rasprostranjenost digitalnih tehnologija analizira se na osnovu stručnosti stanovništva, razvijenosti prateće infrastrukture i digitalizacije preduzeća i javnih usluga. Ona obuhvata tako humani kapital, digitalnu infrastrukturu⁴, stepen u kojem si preduzeća prihvatila ovu tehnologiju i stepen digitalizacija javnih usluga. Humani kapital se odnosi na digitalnu kvalifikovanost stanovništva i broj visoko kvalifikovanih digitalnih stručnjaka. Namere su da osnovne digitalne veštine poseduje 80% populacije, da se poveća broj IKT stručnjaka i ostvari uravnotežena rodna struktura. Digitalna transformacija preduzeća podrazumeva stepen prihvatanja digitalnih tehnologija – upotreba *AI*, *Cloud* i *Big data* (velikih podataka). Posebna pažnja se posvećuje koliko je koriste mala i srednja preduzeća (MSP)⁵. Digitalizacija javnih usluga odnosi se na digitalni javni servisi za građane i digitalne javne usluge za preduzeća (DESI, 2022, str. 5–8).

⁴ Odnosi se na pokrivenost mrežom velikog kapaciteta i 5G pokrivenost.

⁵ Uočene su značajne razlike između velikih preduzeća i malih i srednjih preduzeća u pogledu korišćenja *cloud computing services* jer su velika preduzeća većinski prešla na ovu uslugu (72%), što nije slučaj sa malim i srednjim preduzećima (40%). U DESI izveštaju konstatuje se da je zastupljenost veštačke inteligencije (AI) i Big data na niskom nivou, i u zemljama koje su najviše prihvatile digitalne tehnologije (DESI, 2022).

Osnova digitalne transformacije je pristup internetu. Kao prelomna godina izdvaja se 2007. godina kada je više od polovine domaćinstava u EU (53%) imalo pretplatu na internet. Od tada kontinuirano sve veći broj domaćinstava ima pristup internetu, i na nivou EU 2021. godine dostiže 92%. Međutim, prisutne su razlike između zemalja članica, pa tako Luksemburg (99%), Holandija (99%), Irska (97%), Finska (97%), Danska (96%) i Španija (96%) imaju najveći udeo domaćinstava sa pretplatom na internet 2021. godine, dok Bugarska (84%) i Grčka (85%) imaju najmanji udeo. Dostupnost interneta još je niža u ruralnim oblastima, i u Bugarskoj, Grčkoj i Portugaliji ona je ispod 80%. Iako se pokrivenost 5G mrežom povećava u EU, i dostiže 66% naseljenih područja, procenjuje se da je ona i dalje nedovoljna (DESI, 2022).

Prema DESI učestalost korišćenja interneta na nivou EU u 2021. godini je sledeća: 87% koristi internet najmanje jednom nedeljno, skoro 80% koristi svakodnevno ili skoro svaki dan. Procenat stanovništva EU koje nikada nije koristilo internet 2021. godine je 8%. Treba istaći da su prisutne značajne razlike između zemalja članica EU – u Grčkoj i Bugarskoj, svaka peta osoba nikada ne koristi internet dok je u slučaju Irske, Švedske i Luksemburga broj neznatan (1% - 0% odrasle populacije) (DESI, 2022). Kada je reč o Srbiji, prema podacima RZS, 10.6% ispitanika nikad nije koristilo internet (RZS, 2022).

U DESI izveštaju se konstatuje da u zemljama EU nedostaju ITK stručnjaci, i da ostvaruju malo učešće u radnoj snazi. Naime, 2021. godine ovi stručnjaci činili su tek 4.5% radne snage, a kao zemlje sa njihovim najvećim učešćem izdvajaju se Švedska (8%) i Finska (7.4%). Nešto više od polovine malih i srednjih preduzeća (55%) usvojilo je bar osnovni nivo digitalnih tehnologija (2021). U Švedskoj (86%) i Finskoj (82%) najviše je digitalizovanih malih i srednjih preduzeća, dok su najniže stope digitalizacije MSP zabeležene u Rumuniji i Bugarskoj. Iako se preduzeća sve više digitalizuju, ona još uvek ne koriste napredne digitalne tehnologije (2021). *Cloud computing* upotrebljava samo 34% preduzeća, 8% koristi *AI* i 14% *Big data* (DESI, 2022).⁶ Zemlje koje su najviše digitalno transformisale ekonomiju su Finska, Danska, Švedska i Holandija, a najmanje Rumunija, Bugarska i Grčka.

⁶ Nastoji se da kompanije značajno povećaju korišćenje *cloud computing*, *AI* i *Big data* do 2030. god, i da ono dostigne 75% (DESI, 2022, str. 16).

Iako je pandemija podstakla rad na daljinu (*remote work*), e-trgovinu i automatizaciju, nisu svi poslovi bili pod uticajem ovih trendova jer se neke ekonomske aktivnosti ne mogu organizovati na taj način. Kada se pogleda struktura poslova, samo 33% do 44% radnih mesta je i moguće da se organizuje kao rad na daljinu (DESI, 2022, str. 7). Uočen je porast rada od kuće kod stručnjačkih visoko plaćenih zanimanja. Porast beleže i korisnički servisi (*online customer interactions*) koje su znatno povećani tokom 2020. godine sa 32% (2019) na 55%. Takođe, broj preduzeća koja pružaju digitalizovane proizvode i usluge povećao se sa 34% na 50% (DESI, 2022, str. 7).

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (RZS) 2021. godine u Srbiji 83.2% domaćinstava poseduje internet (širokopoljnu internet konekciju).⁷ U poređenju sa zemljama Evropske unije, manja je pokrivenost u Srbiji i od najlošije rangiranih zemalja EU – Bugarske i Grčke. Prema regionima uočavaju se značajne razlike. U Beogradu je situacija najpovoljnijam s obzirom da 93% domaćinstava poseduje internet, u poređenju sa EU zemljama prema ESS podacima pokrivenost je na nivou Finske. Ostali regioni su slabije pokriveni i pristup internetu je na nezadovoljavajućem nivou: Vojvodina – 81.9%, Region Šumadije i Zapadne Srbije – 80.7% i Region Južne i Istočne Srbije svega 76.6%. U gradskim naseljima internet poseduje 87.6% domaćinstva, dok u ostalim naseljima 75.8% (RZS, 2022, str. 10–13).

Rezultati istraživanja RZS o korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija u preduzećima u Srbiji ($N = 1716$) pokazuju da sva preduzeća imaju pristup internetu (širokopoljnu internet konekciju). U 21.4% preduzeća, od 1% do 24% zaposlenih lica koristi internet, dok u 46.6% preduzeća od 75% do 100% zaposlenih koristi internet. Samo četvrtina preduzeća među zaposlenima ima i ITK stručnjake (24.7%), očekivano njih je najviše u Beogradu 33.5%, zatim u Vojvodini 19.5% i u Regionu Južne i Istočne Srbije 19.0%, i najmanje u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije 17.5% (RZS, 2022, str. 68–73).

⁷ Istraživanje Republičkog zavoda za statistiku pokazalo je da 77% domaćinstava u Srbiji poseduje računar. Međutim, prisutne su značajne regionalne razlike, najpovoljnija situacija je u Beogradu gde 93,7% domaćinstava ima kompjuter, u Vojvodini – 73.5%, u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji 70.8% i u Južnoj i Istočnoj Srbiji 69.9%. Zastupljenost računara u gradskim delovima Srbije iznosi 82.9% dok je u ostalim samo 67.2% (RZS, 2022, str. 10–11).

Kako samo manjina preduzeća u Srbiji (28%) prodaje svoje proizvode i usluge putem interneta uočava se mala zastupljenost e-kupovine. Ovaj nalaz potvrđuju i podaci da preduzeća koja nude ovu opciju, veći promet ostvaruju u regularnoj prodaji. Naime, samo 13% preduzeća više od 50% prodaje realizuje putem interneta, dok 69.3% ostvaruje četvrtinu svoje prodaje preko interneta (RZS, 2022)⁸.

U nastavku teksta analiziramo u kojoj meri je internet postao deo svakodnevice u Srbiji polazeći od sledećih istraživačkih pitanja:

- Koliko se često koristi internet u profesionalnoj i ličnoj komunikaciji?
- Da li je došlo do promena u korišćenju interneta usled širenja pandemije Covid-19?
- Da li postoje razlike u učestalosti razgovora roditelja sa decom i dece sa roditeljima uživo i online, pre i tokom pandemije?
- Da li postoji mogućnost izbora mesta rada? Da li se tokom pandemije radi češće ili ređe sa mesta koje zaposleni sami mogu da izaberu?
- Kako se percipira digitalna tehnologija?
- Koji faktori utiču na upotrebu interneta uopšte, kod kuće i na poslu?

Metodološki okvir

Odgovore na navedena istraživačka pitanja dajemo na osnovu podataka prikupljenih u 10. rundi Evropskog društvenog istraživanja. Srbiju ćemo porediti sa jednim brojem evropskih zemalja koje su takođe učestvovala u 10. rundi ESS, a izabrane su u zavisnosti od vrednosti DESI. Srbiju ćemo tako porediti sa Finskom i Švedskom, najnaprednijim digitalnim ekonomijama u Evropskoj uniji; Nemačkom koja beleži vrednost indeksa na nivou proseka Evropske unije; Bugarskom koja ima skoro najnižu vrednost DESI; i zemljama regiona – Hrvatskom, Mađarskom, Crnom Gorom i Severnom Makedonijom.

⁸ „Manje od 25% (69.3% preduzeća); Više od 25%, a manje od 50% (17.7% preduzeća); Više od 50%, a manje od 75% (12.8% preduzeća); 75 % i više (0.2% preduzeća)“ (RZS, 2022, str. 72).

Analiza rezultata

Rasprostranjenost interneta u svakodnevnom životu ljudi ispituje se na osnovu rezultata predstavljenih u Tabelama 2 i 3. Nalazi poslednjeg ESS istraživanja pokazuju da 7% ispitanika u Srbiji nikada ne koristi internet, 7.8% samo povremeno, dok je 2.4% ispitanika navelo da internet koristi nekoliko puta nedeljno. Nešto manje od jedne petine ispitanika (16%) internet koristi skoro svakog dana, dok najveći procenat ispitanika, očekivano, navodi da internet koristi svakodnevno; svakodnevna upotreba interneta je zabeležena kod dve trećine ispitanika (66.8%).

Slična tendencija je zabeležena i u ostalim zemljama. Ipak, mogu se uočiti određene razlike između posmatranih zemalja. Dok u Švedskoj skoro 90% stanovnika svakodnevno koristi internet (samo 2% ispitanika ga nikada ne koristi), najmanji procenat se beleži u Mađarskoj. Poredeći Srbiju sa ostalim zemljama, možemo videti da je u Severnoj Makedoniji zabeležen gotovo isti procenat stanovnika koji svakodnevno koriste internet (66.1%), s tim da je dvostruko veći procenat ispitanika koji nikada ne koriste internet (14.6 i 7%).

Tabela 2

Distribucija rezultata o korišćenju interneta

	Nikada	Samo povremeno	Nekoliko puta nedeljno	Skoro svaki dan	Svaki dan	Ukupno
Bugarska	23.2	5.3	4.2	5.6	61.7	100.0
Hrvatska	23.2	4.9	2.1	6.2	63.6	100.0
Mađarska	21.7	4.3	8.0	14.4	51.6	100.0
Severna Makedonija	14.6	10.1	3.1	6.1	66.1	100.0
Crna Gora	7.8	8.9	5.8	15.7	61.7	100.0
Nemačka	7.0	6.4	5.1	9.6	71.8	100.0
Finska	7.0	3.0	3.0	3.7	83.3	100.0
Srbija	7.0	7.8	2.4	16.0	66.8	100.0
Švedska	2.2	2.4	2.2	5.7	87.4	100.0
Ukupno	11.3	5.8	4.3	9.0	69.5	100.0

Napomena: Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .15$; $p < .01$.

Nešto preciznija slika o upotrebi interneta dobija se analizom vremena koje se svakodnevno provede na internetu. Kada se posmatra vreme koje ljudi provode na internetu na različitim uređajima (kompjuteru, tabletu, pametnom telefonu), bilo u poslovne ili u lične svrhe, potvrđuje se njegova sveprisutnost i neminovnost (Tabela 3). Jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) pokazuje značajne razlike između analiziranih zemalja. Možemo takođe videti da se analiziranih devet zemalja na osnovu dnevnog prosečnog vremena korišćenja interneta grupiše u šest podgrupa. Tukijev test pokazuje da se internet najmanje koristi u Mađarskoj i Bugarskoj (ispod 200 minuta dnevno), slede Crna Gora, Hrvatska i Finska, dok se Švedska u kojoj stanovnici prosečno provedu 323 minuta u toku dana na internetu statistički značajno razlikuje od ostalih analiziranih zemalja. Najzad, možemo videti da ne postoji statistički značajna razlika između Severne Makedonije, Nemačke i Srbije.

Tabela 3

Distribucija rezultata za upotrebu interneta u toku dana – Tukijev test⁹

Zemlja	N	Subset for alpha = .05					
		1	2	3	4	5	6
Mađarska	1140	188.22					
Bugarska	1770	198.13	198.13				
Crna Gora	976		218.01	218.01			
Hrvatska	1104		221.61	221.61			
Finska	1370			237.16	237.16		
Severna Makedonija	1003				249.05	249.05	
Nemačka	7337				259.60	259.60	
Srbija	1249					265.99	
Švedska	2194						323.14
<i>p</i>		.93	.05	.23	.08	.39	1.00

Napomena: Podaci su izraženi u minutima.

Dostupnost pristupa internetu u Švedskoj omogućava i njegovu najveću upotrebu (Tabela 4). Po dostupnosti interneta kod kuće izdvaja se i Finska (93.4%). Naime, podaci pokazuju da najviše ljudi ima mogućnosti da kod kuće, i u pokretu koristi internet. U pogledu pristupa internetu kod kuće ostale ispitivane zemlje su na približnom istom nivou. Ipak, uočava se da je u Srbiji nešto nepovoljnije stanje pošto 16.2% ispitanika nema internet kod kuće. Osim Švedske i Finske, zemalja sa najviše digitalizovanim ekonomijama, u svim

⁹ Brown-Forsythe = 84.63; $p < .01$.

ostalim zemljama više od polovine zaposlenih nema pristup internetu na poslu. Visoki procenti ljudi koji na poslu nemaju pristup internetu pokazuju da značajan broj poslova i dalje ne zahteva njegovo korišćenje. Posebno se izdvaja Srbija, gde je čak 64.4% ispitanika navelo da na radnom mestu nema pristup internetu. Moguće objašnjenje je da funkcionisanje ekonomije u ovim zemljama ne zahteva većinsko korišćenje digitalnih tehnologija.

Najveće razlike između zemalja postoje u dostupnosti interneta u pokretu koji se odnosi na korišćenje uređaja koji imaju direktan pristup internetu – mobilnih telefona, laptopa, tableta, satova. U Mađarskoj i Srbiji nešto više od 40% ispitanika može da pristupi internetu u pokretu, u Nemačkoj preko 60%, dok u Švedskoj i Finskoj preko 70% ima pristup internetu i u pokretu. Druga mesta obuhvataju pristup u kafiću, kod prijatelja, itd., i podaci pokazuju da su prisutne razlike između zemalja, ali i da se ta opcija pristupa najmanje koristi u Švedskoj i Finskoj pošto su im druge opcije dostupne u većoj meri.

Tabela 4

Distribucija rezultata za pristup internetu

Zemlja	Kod kuće ^a		Na radnom mestu ^b		U pokretu ^c		Druga mesta ^d	
	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da	Ne	Da
Bugarska	23.4	76.6	63.0	37.0	42.9	57.1	55.3	44.7
Hrvatska	22.6	77.4	60.5	39.5	46.5	53.5	55.1	44.9
Mađarska	19.6	80.4	64.0	36.0	56.7	43.3	66.4	33.6
Crna Gora	16.7	83.3	67.6	32.4	49.4	50.6	60.9	39.1
Srbija	16.2	83.8	64.4	35.6	57.3	42.7	62.0	38.0
Severna Makedonija	14.0	86.0	70.1	29.9	53.8	46.2	60.3	39.7
Nemačka	13.1	86.9	53.2	46.8	37.1	62.9	57.0	43.0
Finska	6.6	93.4	38.9	61.1	27.4	72.6	30.8	69.2
Švedska	4.7	95.3	34.6	65.4	28.2	71.8	35.7	64.3

Napomena: Podaci su izraženi u procentima.

^aCramer's $V = .16, p < .01$; ^bCramer's $V = .21, p < .01$; ^cCramer's $V = .19, p < .01$; ^dCramer's $V = .20, p < .01$.

Digitalna komunikacija u privatnoj sferi

Kada se analizira komunikacija u privatnoj sferi, pandemija je ostvarila izvestan uticaj na komunikaciju roditelja sa decom uživo. Iako je u poređenju sa periodom pre pandemije većina ispitanika roditelja (preko dve trećine) u svim analiziranim zemljama navela da razgovara uživo *isto/podjednako učestalo* sa

decom starijom od 12 godina, petina ispitanika identifikovala je promene. U Srbiji i Crnoj Gori preko 20% smatra da sada uživo priča češće. U Finskoj preko 20% ispitanika izjavilo je da tokom pandemije razgovara manje sa decom uživo nego što je to bio slučaj pre širenja virusa, dok je u Švedskoj taj procenat blizu 20% (Tabela 5).

Tabela 5

Distribucija rezultata za uživo razgovaranje sa detetom starijim od 12 godina nakon korone

Zemlja	Mnogo češće	Nešto češće	Otprilike jednako često	Nešto ređe	Mnogo ređe	Nikada nismo na istom mestu zbog pandemije	Ukupno
Crna Gora	11.7	12.5	67.5	5.6	2.4	0.4	100.0
Srbija	11.4	11.4	66.7	5.4	3.3	1.9	100.0
S. Makedonija	8.5	6.4	76.9	5.0	2.6	0.6	100.0
Nemačka	4.1	8.4	76.4	5.4	3.7	2.0	100.0
Bugarska	3.8	5.1	76.7	8.4	4.8	1.3	100.0
Hrvatska	3.5	4.8	81.0	8.0	1.7	0.9	100.0
Švedska	3.4	6.6	71.0	9.9	7.3	1.9	100.0
Mađarska	2.1	7.5	79.9	8.0	1.4	1.1	100.0
Finska	1.9	4.9	70.8	15.5	6.8	-	100.0
Ukupno	4.7	7.4	75.2	7.4	3.9	1.4	100.0

Napomena: S. Makedonija – Severna Makedonija.

Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .09$; $p < .01$.

Isti trend se beleži i prilikom analize komunikacije dece sa roditeljima uživo. U svim analiziranim zemljama više od dve trećine ispitanika je navelo da nije došlo do promena u razgovorima sa roditeljima uživo, odnosno da pričaju isto kao i pre pandemije. Nešto veće promene zabeležene su u Srbiji i Crnoj Gori u kojima preko 20% priča češće sa roditeljima uživo. Sa druge strane, u Finskoj jedna četvrtina priča manje uživo u odnosu na period pre pandemije (Tabela 6).

Tabela 6

Distribucija rezultata za uživo razgovaranje sa roditeljima nakon korone

Zemlja	Mnogo češće	Nešto češće	Otpriblike jednako često	Nešto ređe	Mnogo ređe	Nikada nismo na istom mestu zbog pandemije	Ukupno
Srbija	11.7	10.2	67.7	6.9	2.5	1.0	100.0
Crna Gora	11.0	10.7	69.8	5.9	1.4	1.4	100.0
S. Makedonija	8.2	7.7	74.5	6.7	2.3	0.7	100.0
Švedska	4.8	12.4	71.4	4.9	3.6	2.9	100.0
Bugarska	4.5	5.9	75.4	9.0	4.3	1.0	100.0
Hrvatska	4.0	4.8	81.2	6.8	1.6	1.5	100.0
Nemačka	3.6	9.9	72.0	7.6	4.8	2.1	100.0
Finska	2.4	5.9	66.1	16.8	8.8	-	100.0
Mađarska	1.1	7.0	79.7	10.7	1.0	0.5	100.0
Ukupno	4.9	8.8	72.8	8.1	3.9	1.5	100.0

Napomena: S. Makedonija – Severna Makedonija.

Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .10$; $p < .01$.

Analiza online komunikacije roditelja sa decom pokazuje da iako većina ispitanika priča podjednako učestalo kao i ranije, u većini zemalja zabeležen je i porast komunikacije putem interneta ili mobilnih uređaja. Najveći porast uočen je u Srbiji i Crnoj Gori (preko 20%), dok je procenat u Nemačkoj, Finskoj i Švedskoj oko 15% (Tabela 7). Ipak, jedan broj ispitanika, između 5% i 10% navodi da tokom pandemije razgovara ređe.

Tabela 7

Distribucija rezultata za razgovaranje sa detetom starijim od 12 godina putem interneta ili mobilnih uređaja nakon korone

Zemlja	Mnogo češće	Nešto češće	Otpriblike jednako često	Nešto ređe	Mnogo ređe	Ukupno
Crna Gora	13.0	11.8	69.7	3.0	2.4	100.0
Srbija	11.0	11.0	70.5	4.0	3.5	100.0
Finska	5.2	10.7	78.7	3.7	1.7	100.0
Švedska	4.3	11.2	80.7	2.1	1.7	100.0
Nemačka	4.1	11.5	77.4	2.4	4.6	100.0

(nastavlja se)

Tabela 7*Nastavak tabele*

Zemlja	Mnogo češće	Nešto češće	Otprilike			Ukupno
			jednako često	Nešto ređe	Mnogo ređe	
Bugarska	3.3	7.6	84.7	2.7	1.7	100.0
Severna Makedonija	3.3	8.7	78.7	4.3	5.1	100.0
Hrvatska	2.8	5.4	88.4	2.5	0.8	100.0
Mađarska	1.4	12.3	84.0	1.3	0.9	100.0
Ukupno	4.6	10.3	79.5	2.7	3.0	100.0

Napomena: Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .09$; $p < .01$.

U analizi online komunikacije dece sa roditeljima u većini zemalja za vreme pandemije, takođe, se beleži porast komunikacije putem interneta ili mobilnih uređaja (Tabela 8).

Tabela 8*Distribucija rezultata za razgovaranje sa roditeljima putem interneta ili mobilnih uređaja nakon korone*

Zemlja	Mnogo češće	Nešto češće	Otprilike			Ukupno
			jednako često	Nešto ređe	Mnogo ređe	
Srbija	10.3	11.9	70.4	1.9	5.5	100.0
Crna Gora	9.4	11.4	73.1	5.4	0.7	100.0
Nemačka	4.4	13.6	74.8	2.5	4.6	100.0
Severna Makedonija	3.6	11.1	78.7	1.4	5.2	100.0
Finska	3.6	13.3	77.7	2.4	3.1	100.0
Bugarska	3.2	8.8	83.9	2.1	1.9	100.0
Švedska	3.1	7.5	84.5	2.7	2.3	100.0
Hrvatska	2.7	6.7	87.0	2.1	1.5	100.0
Mađarska	2.1	13.9	79.5	2.6	1.8	100.0
Ukupno	4.4	11.5	78.2	2.5	3.4	100.0

Napomena: Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .09$; $p < .01$.

Digitalna komunikacija u sferi rada

U narednom delu teksta ispitujemo na koji način je pandemija promenila sferu rada, da li je podstakla promenu mesta rada i da li je uticala na povećanje rada od kuće.

Jedna od ključnih promena koja je nastupila s izbijanjem pandemije odnosila se i na izmeštanje obavljanja radnih zadataka u kućne uslove, pa je tako rad od kuće postao uobičajen način obavljanja poslova za jedan broj zaposlenih. Prema podacima Eurostata, procenat zaposlenih koji je u Srbiji radio od kuće u 2020. godini iznosio je 7.2% i bio je veći za 2.3% u odnosu na prethodnu godinu. Podaci dalje ukazuju da se učešće zaposlenih u Srbiji koji su radili od kuće u 2021. godini „vratilo“ na vrednosti koje su zabeležene u godini pre pandemije. Kada je reč o Evropskoj uniji, učešće zaposlenih koji su radili od kuće u 2020. godini prelazi 10%, s tim da se, za razliku od Srbije, trend rasta nastavlja i u 2021. godini (Petrović, 2023, str. 59).

Tabela 9

Distribucija rezultata za učestalost rada od kuće ili sa nekog drugog mesta

Zemlja	Svaki dan	Nekoliko puta nedeljno	Nekoliko puta mesečno	Jednom mesečno	Rede od jednom mesečno	Nikada	Ukupno
Finska	15.7	14.0	10.0	3.3	12.1	44.9	100.0
Hrvatska	10.1	5.0	4.9	2.3	5.2	72.4	100.0
Švedska	9.8	19.1	11.6	4.2	10.2	45.1	100.0
Srbija	8.8	5.6	5.1	1.5	6.9	72.2	100.0
Nemačka	8.6	14.8	8.8	2.1	10.7	55.0	100.0
Crna Gora	6.3	9.3	13.3	3.6	17.9	49.5	100.0
Bugarska	6.2	3.7	5.1	1.8	7.9	75.2	100.0
S. Makedonija	5.1	3.4	2.9	0.4	9.6	78.6	100.0
Mađarska	3.2	5.0	9.1	2.2	7.0	73.6	100.0
Ukupno	8.3	11.0	8.2	2.3	9.8	60.3	100.0

Napomena: S. Makedonija – Severna Makedonija

Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .13$; $p < .01$.

Istraživanje ESS-a koje se odnosi na analizu mesta rada tokom regularnog radnog vremena pokazuje da u Bugarskoj, Hrvatskoj, Mađarskoj, Severnoj Makedoniji i Srbiji preko 70% ispitanika nikada nema mogućnost da radi od kuće. U Finskoj i Švedskoj taj procenat je znatno niži i kreće se oko 45%, dok je u Nemačkoj oko 55%. Iznenadjujuć je podatak da je u Crnoj Gori 50%

ispitanika navelo da nema mogućnost rada od kuće (Tabela 9). Da je u Finskoj i Švedskoj prisutan najviši stepen digitalizacije ekonomije pokazuje i podatak da skoro 30% ispitanika bar jednom nedeljno radi od kuće. U Nemačkoj je udeo ispitanika koji rade od kuće svakog dana ili nekoliko puta nedeljno nešto niži (oko jedne četvrtine), dok je ispod 10% u Bugarskoj, Mađarskoj i Severnoj Makedoniji.

U poređenju sa periodom pre pandemije, preko 35% ispitanika u Švedskoj i Finskoj navodi da sada češće radi od kuće (Tabela 10). I ovi nalazi su u skladu sa prethodnim (Tabela 9) – oko 70% ispitanika u Bugarskoj, Severnoj Makedoniji i Srbiji navodi da njihov posao ne može da se organizuje na način koji im omogućava da rade od kuće.

Tabela 10

Distribucija rezultata za učestalost rada od kuće ili sa nekog drugog mesta u odnosu na period pre korone

Zemlja	Mnogo češće sada	Nešto češće sada	Otprilike jednako često	Nešto ređe sada	Mnogo ređe sada	Ne mogu da...	Ukupno
Švedska	25.5	10.8	16.9	0.7	1.4	44.7	100.0
Finska	25.3	11.4	56.4	1.9	5.1	-	100.0
Nemačka	18.3	9.1	15.6	0.8	1.0	55.2	100.0
Srbija	7.3	6.9	14.6	0.9	0.8	69.6	100.0
Bugarska	5.3	5.3	15.5	1.8	1.2	70.8	100.0
Hrvatska	5.3	5.5	24.7	1.2	0.3	63.0	100.0
Mađarska	2.9	7.2	23.1	1.8	1.9	63.1	100.0
Severna Makedonija	2.5	3.4	15.8	1.5	2.3	74.5	100.0
Crna Gora	2.3	12.3	22.8	6.4	8.4	47.8	100.0
Ukupno	13.5	8.3	19.9	1.4	1.8	55.1	100.0

Napomena: Ne mogu da... = Ne mogu da radim od kuće ili s nekog drugog mesta po svom izboru. Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .20$; $p < .01$.

Među ispitanicima koji su odgovorili da je usled pandemije došlo do promena mesta rada, i da u novim uslovima rade češće ili ređe od kuće, većina je navela da ja ova promena u potpunosti ili delimično nastala kao posledica pandemije (Tabela 11).¹⁰ Izuzetak predstavljaju zaposleni u Crnoj Gori i

¹⁰ U Tabeli 11 su prikazani odgovori ispitanika koji su na prethodno pitanje odgovorili *Mnogo češće sada*, *Nešto češće sada*, *Nešto ređe sada* i *Mnogo ređe sada*.

Severnoj Makedoniji koji ne smatraju da su promene u načinu rada u toj meri posledica pandemije.

Tabela 11

Distribucija rezultata za uzrok promene kao posledicu korone

Zemlja	Da, u potpunosti	Da, delimično	Ne	Ukupno
Švedska	67.1	28.1	4.8	100.0
Finska	66.8	16.8	16.5	100.0
Hrvatska	66.7	23.3	10.0	100.0
Bugarska	66.3	26.0	7.7	100.0
Nemačka	61.9	24.8	13.3	100.0
Srbija	59.5	35.5	5.0	100.0
Mađarska	55.6	36.8	7.6	100.0
Severna Makedonija	46.5	32.4	21.1	100.0
Crna Gora	21.3	63.8	15.0	100.0
Ukupno	61.4	27.2	11.5	100.0

Napomena: Podaci su izraženi u procentima. Cramer's $V = .17$; $p < .01$.

Percepcija digitalne komunikacije

Dodatno je analizirana i percepcija digitalne komunikacije (Tabele 12–16). Ispitanici su procenjivali uticaj digitalne komunikacije na osećaj bliskosti među ljudima, koordinaciju i obavljanje različitih aktivnosti, preplitanje poslovnog i privatnog života, privatnost pojedinca i izlaganje pogrešnim informacijama.

Positivno je procenjen i doprinos komunikacije putem interneta i mobilnih uređaja na osećaj bliskosti među ljudima (Tabela 12). U pogledu procene doprinosa bliskosti posebno se izdvaja Severna Makedonija, koja se statistički značajno razlikuje od svih ostalih zemalja, dok su najniže vrednosti zabeležene u Nemačkoj i Srbiji.

Analiza podataka je pokazala da se pozitivan doprinos digitalne komunikacije u najvećoj meri prepoznaje kada je reč o uticaju digitalne komunikacije na obavljanje različitih aktivnosti i njihovoj koordinaciji. Kao što možemo videti, u svim analiziranim zemljama prosečna ocena prelazi vrednost 6¹¹. Ipak, mogu se uočiti i razlike između zemalja: dok se u Crnoj Gori beleži najniža prosečna vrednost, u Finskoj i Švedskoj su zabeležene najviše prosečne vrednosti (iznad 8), ukazujući na izrazito visoko vrednovanje doprinosa digitalne komunikacije obavljanju različitih aktivnosti (Tabela 13).

¹¹ Vrednosti se kreću od 0 do 10 (0 = uopšte ne, 10 = u potpunosti).

Tabela 12

Prosečan stepen slaganja sa tvrdnjom Komunikacija putem interneta i mobilnih uređaja čini da se ljudi osećaju međusobno bliskijim – Tukijev test¹²

Zemlja	N	Subset for alpha = .05			
		1	2	3	4
Nemačka	8065	5.21			
Srbija	1430	5.40			
Crna Gora	1220		6.23		
Bugarska	2531		6.40	6.40	
Mađarska	1716			6.58	
Hrvatska	1500			6.61	
Švedska	2266			6.63	
Finska	1528			6.64	
Severna Makedonija	1406				7.20
<i>p</i>		.53	.58	.18	1.00

Tabela 13

Prosečan stepen slaganja sa tvrdnjom Komunikacija putem interneta i mobilnih uređaja olakšava koordinaciju i obavljanje različitih aktivnosti – Tukijev test¹³

Zemlja	N	Subset for alpha = .05			
		1	2	3	4
Crna Gora	1211	6.42			
Mađarska	1734		7.30		
Hrvatska	1482			7.66	
Nemačka	7952			7.67	
Bugarska	2527			7.76	
Severna Makedonija	1390			7.77	
Srbija	1413			7.86	7.86
Švedska	2262				8.02
Finska	1515				8.06
<i>p</i>		1.00	1.00	.12	.10

Iako se prepoznaje pozitivan uticaj digitalne tehnologije na obavljanje više aktivnosti, kao negativna strana ove vrste komunikacije navodi se mešanje posla i privatnog života tj. međusobno remećenje privatne i javne sfere (Tabela 14). Kao što pokazuju prosečne vrednosti prikazane u sledećoj tabeli, Bugarska

¹² Brown-Forsythe = 180.89; $p < .01$.

¹³ Brown-Forsythe = 73.55; $p < .01$.

se izdvaja kao najmanje kritična, dok su najkritičniji stav pokazale Finska i Hrvatska.

Tabela 14

Prosečan stepen slaganja sa tvrdnjom Komunikacija putem interneta i mobilnih uređaja utiče na to da se poslovni i privatni život međusobno remete – Tukijev test¹⁴

Zemlja	N	Subset for alpha = .05					
		1	2	3	4	5	6
Bugarska	2436	4.96					
Mađarska	1685		5.27				
Crna Gora	1215		5.29	5.29			
Srbija	1410		5.38	5.38			
Nemačka	7882			5.55	5.55		
Švedska	2247				5.72	5.72	
Severna Makedonija	1368					5.96	
Finska	1494						6.33
Hrvatska	1481						6.40
<i>p</i>		1.00	.95	.07	.64	.13	.99

Ugrožavanje lične privatnosti i izlaganje pogrešnim informacijama istuču se takođe kao negativne posledice digitalne komunikacije (Tabele 15 i 16). U proceni negativnih posledica digitalne komunikacije najviše su kritični ispitanici u Nemačkoj, Finskoj i Hrvatskoj, dok stanovnici Bugarske pokazuju najmanje kritičan stav.

Tabela 15

Prosečan stepen slaganja sa tvrdnjom Komunikacija putem interneta i mobilnih uređaja ugrožava ličnu privatnost – Tukijev test¹⁵

Zemlja	N	Subset for alpha = .05					
		1	2	3	4	5	6
Bugarska	2526	4.29					
Švedska	2225		5.50				
Crna Gora	1244		5.66	5.66			
Mađarska	1723			5.92			

(nastavlja se)

¹⁴ Brown-Forsythe = 59.70; $p < .01$.

¹⁵ Brown-Forsythe = 222.07; $p < .01$.

Tabela 15*Nastavak tabele*

Zemlja	N	Subset for alpha = .05					
		1	2	3	4	5	6
Srbija	1410				6.25		
Severna Makedonija	1382				6.37	6.37	
Finska	1512					6.52	
Nemačka	8006					6.56	
Hrvatska	1507						6.84
<i>p</i>		1.00	.63	.06	.88	.47	1.00

Tabela 16*Prosečan stepen slaganja sa tvrdnjom Komunikacija putem interneta i mobilnih uređaja izlaže ljude pogrešnim informacijama – Tukije test¹⁶*

Zemlja	N	Subset for alpha = .05				
		1	2	3	4	5
Bugarska	2476	4.92				
Crna Gora	403		5.86			
Srbija	1411			6.29		
Mađarska	1723			6.46		
Švedska	2245				6.85	
Severna Makedonija	1391				6.98	
Hrvatska	1488				7.12	7.12
Finska	1525					7.31
Nemačka	7995					7.32
<i>p</i>		1.00	1.00	.56	.05	.33

Prediktori upotrebe interneta

Da bismo imali uvid u faktore koji određuju upotrebu interneta u Srbiji, urađena je binarna logistička regresije. Zavisna varijabla u modelu je dihotomna varijabla u kojoj testiranu kategoriju čine ispitanici koji koriste internet, dok referentnu kategoriju čine ispitanici koji ne koriste internet. Analiziran je uticaj sledećih prediktora: obrazovanja, starosti, ukupnog neto prihoda domaćinstva, pola i mesta stanovanja.

¹⁶ Brown-Forsythe = 294.98; $p < .01$.

Tabela 17

Prediktori upotrebe interneta – Rezultati binarne logističke regresije

	<i>B</i>	<i>p</i>	Exp(<i>B</i>)	95% CI Exp(<i>B</i>)	
				Lower	Upper
Obrazovanje ^a					
ISCED (3–4)	.50	.16	1.65	0.83	3.3
ISCED (5–8)	.16	.73	1.17	0.49	2.79
Starost ^b		< .00			
do 29	2.74	< .00	15.4	5.29	44.84
30–44	1.97	< .00	7.14	3.69	13.79
45–59	1.94	< .00	6.95	3.88	12.43
Prihodi domaćinstva	.24	< .00	1.27	1.17	1.39
Zanimanje, ISCO ^c		.31			
Menadžeri	1.63	.03	5.11	1.23	21.21
Stručnjaci	1.03	.05	2.80	1.02	7.67
Tehničari	.52	.30	1.68	0.63	4.49
Službenici za administrativne poslove	.39	.44	1.48	0.55	3.96
Zanimanja u uslugama i trgovini	.71	.15	2.04	0.77	5.42
Zanatska i srodna zanimanja	.64	.16	1.90	0.77	4.67
Rukovaoci postrojenjima i mašinama, monter i vozači	.18	.70	1.20	0.48	3.03
Muškarci	-.56	.04	0.57	0.34	0.97
Mesto stanovanja ^d		.44			
Veliki grad	.31	.34	1.37	0.73	2.57
Predgrađe ili šira teritorija velikog grada	.45	.27	1.56	0.71	3.45
Varoš ili mali grad	.51	.12	1.67	0.88	3.16
Konstanta	-1.81	< .01	0.16		
Cox & Snell <i>R</i> Square = .16; Nagelkerke <i>R</i> Square = .30 ¹⁷					

Napomena: ISCED = International Standard Classification of Education (Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja); ISCO = International Standard Classification of Occupations (Međunarodna standardna klasifikacija zanimanja). ^aref. ISCED 0–2. ^bref. 60+. ^cref. jednostavna zanimanja. ^dref. selo.

Najjači prediktor korišćenja interneta u Srbiji je starost ispitanika (Tabela 17). Razlika se uočava između svih starosnih kategorija i najstarijih ispitanika (60+). Na primer, količnik šanse za ispitanike do 29 godina bio je 15.3, što ukazuje da je verovatnoća korišćenja interneta 15 puta veća za ovu starosnu kategoriju nego za ispitanike starije od 60 godina. Podaci dalje pokazuju da

¹⁷ Nezavisne varijable objašnjavaju između 16% i 29.6% varijanse.

prihod domaćinstva, ili ekonomski kapital, ima značajan uticaj na korišćenje interneta, pozitivno utičući na njegovo korišćenje. Na upotrebu interneta utiče i pol ispitanika. Inverzna vrednost količnika šansi pokazuje da muškarci ređe koriste internet od žena (OR = .571; $p = .04$). Značajan faktor diferencijacije korišćenja interneta je i zanimanje ispitanika; menadžeri i stručnjaci češće koriste internet nego ispitanici koji obavljaju jednostavna zanimanja.

Tabela 18

Prediktori dostupnosti interneta kod kuće – Rezultati binarne logističke regresije

	B	p	Exp(B)	95% CI Exp(B)	
				Lower	Upper
Obrazovanje ^a		.15			
ISCED (3–4)	-.17	.69	0.84	0.37	1.92
ISCED (5–8)	.64	.24	1.89	0.66	5.44
Starost ^b		.00			
do 29	.45	.26	1.57	0.72	3.43
30–44	2.97	< .01	19.41	5.52	68.28
45–59	1.22	< .01	3.39	1.78	6.47
Prihodi domaćinstva	.16	< .01	1.17	1.06	1.30
Zanimanje, ISCO ^c		.75			
Menadžeri	.75	.44	2.12	0.32	13.95
Stručnjaci	.01	.99	1.01	0.29	3.48
Tehničari	.32	.62	1.37	0.39	4.87
Službenici za administrativne poslove	.35	.59	1.41	0.40	4.99
Zanimanja u uslugama i trgovini	.28	.63	1.32	0.42	4.15
Zanatska i srodna zanimanja	.24	.68	1.26	0.41	3.88
Rukovaoci postrojenjima i mašinama, monter i vozači	-.45	.44	0.64	0.21	1.97
Muškarci	-.08	.80	0.93	0.51	1.68
Mesto stanovanja ^d		.15			
Veliki grad	.15	.73	1.16	0.51	2.61
Predgrađe ili šira teritorija velikog grada	-.72	.11	0.49	0.20	1.16
Varoš ili mali grad	-.43	.25	0.65	0.31	1.36
Konstanta	.49	.38	1.64		

Cox & Snell R Square = .09; Nagelkerke R Square = .21

Napomena: ISCED = International Standard Classification of Education (Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja); ISCO = International Standard Classification of Occupations (Međunarodna standardna klasifikacija zanimanja). ^aref. ISCED 0–2. ^bref. 60+. ^cref. jednostavna zanimanja. ^dref. selo.

Tabela 19

Prediktori dostupnosti interneta na poslu – Rezultati binarne logističke regresije

	<i>B</i>	<i>p</i>	Exp(<i>B</i>)	95% CI Exp(<i>B</i>)	
				Lower	Upper
Obrazovanje ^a		< .01			
ISCED (3–4)	.96	.04	2.63	1.03	6.68
ISCED (5–8)	1.87	< .01	6.50	2.35	17.92
Starost ^b		< .01			
do 29	3.29	< .01	26.79	12.82	55.97
30–44	2.90	< .01	18.24	9.65	34.48
45–59	2.98	< .01	19.72	10.81	35.95
Prihodi domaćinstva	.32	< .01	1.38	1.28	1.48
Zanimanje, ISCO ^c		< .01			
Menadžeri	2.89	< .01	17.95	4.77	67.55
Stručnjaci	2.61	< .01	13.62	4.14	44.81
Tehničari	2.49	< .01	12.01	3.57	40.35
Službenici za administrativne poslove	2.40	< .01	11.05	3.21	38.05
Zanimanja u uslugama i trgovini	1.25	.04	3.48	1.06	11.45
Zanatska i srodna zanimanja	1.28	.04	3.61	1.08	12.11
Rukovaoci postrojenjima i mašinama, monter i vozači	1.56	.01	4.78	1.41	16.19
Muškarci	.10	.65	1.11	0.72	1.69
Mesto stanovanja ^d		.01			
Veliki grad	.58	.04	1.78	1.04	3.06
Predgrađe ili šira teritorija velikog grada	.82	.03	2.26	1.10	4.66
Varoš ili mali grad	.90	< .01	2.46	1.41	4.32
Konstanta	-8.83	< .01	.00		
Cox & Snell <i>R</i> Square = .41; Nagelkerke <i>R</i> Square = .56					

Napomena: ISCED = International Standard Classification of Education (Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja); ISCO = International Standard Classification of Occupations (Međunarodna standardna klasifikacija zanimanja). ^aref. ISCED 0–2. ^bref. 60+. ^cref. jednostavna zanimanja. ^dref. selo.

Kada je reč prediktorima koji utiču na posedovanje interneta kod kuće (Tabela 18), analiza je pokazala da starost i prihodi domaćinstva predstavljaju značajne prediktore. U slučaju starosti, rezultati pokazuju razliku između ispitanika starosti 30–44 i 45–59 godina, sa jedne i starijih od 60 godina sa druge strane (ispitanici iz ovih starosnih kategorija češće poseduju internet, dok nije utvrđena statistički značajna razlika između ispitanika do 29 godina i starijih od

60 godina). Prihodi domaćinstava utiču na očekivan način; ispitanici sa višim prihodima češće poseduju internet kod kuće.

Kada se analiziraju prediktori posedovanja/upotrebe interneta na poslu (Tabela 19), rezultati logističke regresije su pokazali da su gotovo svi analizirani prediktori (osim pola) prešli prag statističke značajnosti. Kao što možemo videti u prethodnoj tabeli, ispitanici sa višim stepenom obrazovanja, mladi, ispitanici sa višim prihodima, kao i ispitanici iz urbanih naselja češće koriste internet na poslu. Rezultati koji se odnose na uticaj zanimanja pokazuju razliku između svih kategorija zanimanja i jednostavnih zanimanja, koja predstavljaju referentnu kategoriju.

Zaključak

U tekstu se polazi od pretpostavke da su uslovi pandemije podstakli veće korišćenje interneta i intenzivirali digitalnu komunikaciju u radnom i slobodnom vremenu. Analiza online komunikacije roditelja sa decom pokazala je da kod većine ispitanika nije došlo do značajnih promena u intenzitetu razgovora, i da oni komuniciraju u istom obimu kao i pre pandemije. Ipak, online komunikacija u privatnoj sferi beleži i porast, iako ne tako drastičan on je najviši u Srbiji i Crnoj Gori (preko 20%). Drugi segment analize odnosio se na upotrebu interneta u profesionalnoj sferi i obuhvatao je mogućnost rada na daljinu i izbor mesta rada. U poređenju sa promenama u privatnoj komunikaciji pandemija je ostvarila veći uticaj na sferu rada i podstakla porast rada od kuće, a to se dogodilo više u zemljama koje se u većem stepenu digitalizovale ekonomiju. Tako je na primer u Švedskoj, Finskoj i Nemačkoj više od polovine poslova moguće organizovati na takav način. I u ostalim analiziranim zemljama zabeležen je porast rada od kuće u pandemijskim uslovima.

Prilikom procene uloge digitalne tehnologije ispitanici navode njene pozitivne i negativne strane. U pogledu pozitivnih aspekata, ističe se da digitalna komunikacija omogućava ljudima da se osećaju međusobno bliskijim, i da doprinosi obavljanju različitih aktivnosti i njihovoj koordinaciji. Međutim, kao negativne posledice primene digitalne tehnologije prepoznate su nemogućnost razdvajanja profesionalne i privatne sfere u meri u kojoj je to bilo moguće pre njenog razvoja, podiranje privatnosti i izlaganje ljudi dezinformacijama.

Analiza faktora koji utiču na upotrebu interneta uopšte i kod kuće pokazala je da najveći uticaj ostvaruju starost, prihodi i zanimanje. Korišćenje interneta na poslu očekivano potvrđuje da poslovi u skladu sa naprednom

digitalizovanom ekonomijom počivaju na njegovoj upotrebi. Stručnjaci, visokoobrazovani, mladi, ispitanici sa višim prihodima, ispitanici koji žive u urbanim naseljima tako češće koriste internet na poslu u odnosu na ostale zaposlene.

Analiza pokazuje da su pandemijski uslovi podstakli dalje pomeranje ka digitalnom društvu, i da su značajnije uticali na promene u sferi rada nego na komunikaciju koja se odvija u privatnoj sferi. Na nivou Evrope uočavaju se razlike u primeni digitalnih tehnologija u ekonomiji i učešću rada od kuće. Može se očekivati da će se u narednom periodu trend digitalizacije ekonomije razvijenih zemalja nastaviti i da će se zemlje koje su slabije digitalno razvijene suočiti sa posebnim izazovom kako da prate ovaj trend i spreče povećanje digitalnog jaza koji ujedno predstavlja i ekonomsko zaostajanje.

Zahvalnica / Finansiranje

Tekst je nastao u okviru naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu –Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-47/2023-01/200163) koji je finansijski podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

References

- Apaduraj, A. (2011). *Kultura i globalizacija*. Biblioteka XX vek.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press.
- Backović, V., & Toković, M. (2021). Uticaj pandemije kovida 19 na stil života pripadnika akademske zajednice u Beogradu. U M. Petrović (ur.), *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije Kovida-19 u Srbiji* (str. 115–145). Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Bittman, M., Brown, J. E., & Wajcman, J. (2009). The mobile phone, perpetual contact and time pressure. *Work, Employment and Society*, 23(4), 673–691. <https://doi.org/10.1177/0950017009344910>
- Castells. M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Golden marketing.
- Chesley, N. (2014). Information and communication technology use, work intensification and employee strain and distress. *Work, Employment and Society*, 8(4), 589–610. <https://doi.org/10.1177/0950017013500112>
- Evropska komisija. (2022). *The Digital Economy and Society Index (DESI)*. Evropska komisija.
- DiMaggio, P., Hargittai, E., Celeste, C. & Shafer, S. (2004). Digital Inequality: From Unequal Access to Differentiated Use. In K. Neckerman (Ed.), *Social Inequality* (pp. 355–400). Russell Sage Foundation.

- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class – And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. Basic Books.
- Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Filip Višnjić.
- Harvey, D. (2001). *Spaces of Capital – Towards Critical Geography*. Routledge.
- Kastels, M. (2005). Evropski gradovi, informaciono društvo i globalna ekonomija. U S. Vujović & M. Petrović (Ur.), *Urbana Sociologija* (str. 181–195). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Larsen J. & Urry J. (2008). Network in Mobile Societies. In J. O. Bærenholdt & B. Granås (Eds.), *Mobility and Place – Enacting Northern European Peripheries* (pp. 89–101). Ashgate Publishing Ltd.
- Petrović, D. (2013). *Društenost u doba interneta: studija komunikacione upotrebe interneta u Srbiji*. Akademski knjiga.
- Petrović, D. (2014). Društvena konstrukcija interpersonalnih medija – Od telegrafa do interneta. U D. Todorović, D. Petrović & D. Prlja (Ur.), *Internet i društvo*. Srpsko sociološko društvo (str. 3–23). Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet i Institut za uporedno pravo.
- Petrović, I. (2023). Pandemija Kovida-19 i tržište rada: Metodološki izazovi i rešenjau istraživanju tržišta rada. U M. Radoman & D. Poleti Čosić (Ur.), *Istraživati društvo tokom pandemije – neke metodološke prepreke i rešenja* (str. 57–76). Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Petrović, I., & Babović, M. (2021). Uticaj pandemije kovida 19 na zaposlenost i uslove rada u Srbiji. U M. Petrović (Ur.), *Izazovi u oblasti rada, porodice i stila života u kontekstu pandemije kovida 19 u Srbiji* (str. 115–145). Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.
- Rainie, L., & Wellman, B. (2012). *Networked: The new social Operating System*. The MIT Press.
- Republički zavod za statistiku (RZS) (2022). *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji*. Republički zavod za statistiku.
- Ristić, D., Pajvančić-Cizelj, A., & Marinković, D. (2014). Mapiranje društvene geografije interneta: značenje, materijalnost, moć. U D. Todorović, D. Petrović & D. Prlja (Ur.), *Internet i društvo* (str. 23–40). Srpsko sociološko društvo. Univerzitet u Nišu – Filozofski fakultet i Institut za uporedno pravo.
- Rodrigue, J. P. (1999). Globalization and the Synchronization of Transport Terminals. *Journal of Transport Geography*, 7(4), 255–261. [https://doi.org/10.1016/S0966-6923\(99\)00018-6](https://doi.org/10.1016/S0966-6923(99)00018-6)
- Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. University Press.
- Sassen, S. (1995). On concentration and centrality in the global city. In P. Knox & P. Taylor (Eds.), *World Cities in a World-System* (pp. 63–75). Cambridge University Press.
- Van Deursen, A. J., & Helsper, E. J. (2015). The third-level digital divide: Who benefits most from being online?. In *Communication and Information Technologies Annual* (Vol. 10, pp. 29–52). Emerald Group Publishing Limited.
- Van Dijk, J. A. (2006). Digital divide research, achievements and shortcomings. *Poetics*, 34(4–5), 221–235. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2006.05.004>

- Vuković, V. (2019). *Društveni mediji i upravljanje komunikacijama*. Fakultet dramskih umjetnosti.
- Zukin, S. (1995). *The Cultures of Cities*. Blackwell.
- Zukin, S. (1998). Urban Lifestyles: Diversity and Standardisation in Spaces of Consumption. *Urban Studies*, 35(5/6), 825–839.
<https://doi.org/10.1080/0042098984574>

Internet use and the spread of digital communication in (post)pandemic conditions: The case of Serbia *

Vera Backović & Irena Petrović

University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Belgrade, Serbia

Although the Internet and digital technologies have been the basis of a network society for nearly thirty years, pandemic conditions represent a new phase in their use. During the Covid-19 pandemic, work, education, and communication focused on digital technologies. While until then this had been a matter of choice, at least in the private sphere and personal communication, during the pandemic it became the predominant form of communication in all spheres of society. Based on data from the 10th round of the European Social Survey conducted in 2022, the paper analyses how much the Internet has become part of everyday life in Serbia. In the first section of the paper, differences in the intensity of in-person encounters and those realized through digital technologies are examined. Then, the frequency of using the Internet in professional and personal communication and the perception of digital communication are analysed. The assumption is that the pandemic conditions have significantly influenced the increase in the use of the Internet and the intensification of digital communication in working and leisure time. The paper also examines to what extent the attitude towards digital communication depends on demographic and socio-economic characteristics – gender, age, education, place of residence, economic position and occupation. By comparing with the practice in other European countries, we seek to establish whether there are differences across countries.

KEYWORDS: internet / digital communication / Serbia / European social survey

PRIMLJENO: 11.1.2024. godine
REVIDIRANO: 18.3.2024. godine
PRIHVAĆENO: 20.3.2024. godine

* Predloženo citiranje: Backović, V., & Petrović, I. (2024). Upotreba interneta i rasprostranjenost digitalne komunikacije u (post)pandemijskim uslovima: Slučaj Srbije. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(1–2), 1–28. <https://doi.org/10.47152/2024011>

©2024 by authors.

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Teorijski pogledi na depolitizaciju i sumrak političkog*

Ana Birešev

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

U radu se ispituju dve konceptualne perspektive na promenu karaktera politike i političkog s kraja 20. i početka 21. veka, kao i specifična shvatanja depolitizacije koja su im svojstvena. U prvom delu rada razmatraju se teorije (Ransijer, Muf, Žižek) koje depolitizaciju vide kao posledicu sistemskog izгона političkog (antagonističkih momenata), te postpolitičkog, odnosno postdemokratskog stanja društva. Drugi deo rada je posvećen pristupima (Flinders i Buler, Flinders i Vud, Krauč, Hej) koji depolitizaciju posmatraju kao skup (neoliberalnih) upravljačkih strategija ili tehnika. Ovi pristupi prate kako se političari putem institucionalnih, legislativnih i ideološko-retoričkih strategija postavljaju kao akteri sopstvenog razvlašćivanja i skidanja odgovornosti za javne politike s države. U tekstu se preispituje i uloga antipolitičkih trendova i tehnokratskog principa vladanja u eroziji političkog i narastajućem otklonu od politike. U zaključku se vagaju aduti i ograničenja prikazanih teorijskih stanovišta o depolitizaciji.

KLJUČNE REČI: političko / politika / depolitizacija / postpolitičko / postdemokratija / antipolitika / tehnokratija

Uvod

Sudeći po sve brojnijim glasovima koji objavljuju da živimo u postdemokratsko doba, u kojem sistemska legitimacija ishodi iz učinaka ostvarenih pre svega u sferi ekonomije, reklo bi se da je moderna demokratska politika, centrirana oko ostvarivanja kolektivne autonomije,

* Korespondencija: ana.biresev@f.bg.ac.rs, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20, Beograd
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7877-8777>

došla do svog kraja (Rosa, 2015). Gomilaju se mišljenja onih koji smatraju da svedočimo postpolitičkoj transformaciji sveta. I ranije su teoretičari – Karl Šmit (Carl Schmitt) u 1930-tim i Herbert Markuze (Herbert Marcuse) tri decenije kasnije – upozoravali na opasnost od sistematske depolitizacije, ali aktuelne debate u društvenoj teoriji i političkim naukama odlikuje poseban intenzitet i raznovrsnost teorijskih i ontoloških pozicija (Beveridge, 2017). Sunovrat političkog i „depolitizacijska kriza“ (Beveridge, 2017), sumnjičavost prema političarima i omraza u pogledu svega što ima veze s politikom (Hay, 2007), političko otuđenje, razočaranost i rezigniranost (Torcal & Montero, 2006), generalizovana antipolitika (Clarke et al., 2017, 2018; Fawcett et al., 2017; Schedler, 1997) – pojave koje istraživači redom beleže na strani političke potražnje, logičan su ishod erodiranja politike i neprogramatskih načina na koje se ona danas sve češće koncipira i organizuje. Ima i onih koji uzroke političkog otuđenja i pasivizacije pronalaze u samom društvu, u okrunjenim socijalnim vezama, niskom poverenju u druge ljude te ključne demokratske institucije, oslabljenom građanskom aktivizmu (Patnam, 2008; Pharr et al., 2000) ili, pak, porastu broja obrazovanih, dobro informisanih, angažovanih, i evidentno sve zahtevnijih i kritičnijih građana (Norris, 1999, 2011).

U recentnoj stručnoj literaturi depolitizacija se problematizuje i analizira kroz dva, u velikoj meri odvojena toka: jednom u okviru kog se shvata kao hronična boljka društva čiji su koreni u eliminaciji antagonizma i sukoba iz političkog života, to jest sistemskom pripitomljavanju političkog (postpolitička gledišta), i drugom koji je vidi kao sastavni deo jedne upravljačke forme i specifične institucionalne mehanike, te konkretnih strategija, tehnika i procedura osmišljenih i primenjenih na nivou države, koje politiku „oslobađaju“ njene generičke suštine i tradicionalnih funkcija, ali i ostavljaju prostor za (re)politizacijske procese. Kičmu oba pristupa depolitizaciji čini specifična paradigma i vizija politike i političkog, pa će razlaganju viđenja depolitizacije prethoditi predstavljanje datih paradigmi, što bi bio osnovni cilj ovog rada. Poseban cilj rada ticao bi se utvrđivanja nivoa društvenog na kojima se u okviru odabranih stanovišta izvode analize i zaključci o depolitizaciji u današnjem demokratsko-kapitalističkom društvu, kao i osetljivosti za istorijske forme (kontekstualizacija odnosa depolitizacije i politizacije), na šta bi se naslonila zaključna procena doprinosa koje na dijagnostičkom i prognostičkom planu ostvaruju prikazani autori i njihove teorije. Iako se savremene problematizacije depolitizujućih tendencija u društvu razvijaju kroz dve pomenute, relativno nezavisne perspektive – jedne koja ima korene u filozofiji i druge za koju su mahom zaslužni politikolozi i sociolozi – ovako postavljeni posebni ciljevi

mogli bi da pomognu da se osvetli mogućnost za dijalog i prožimanje. Implikacije razmatranih gledišta nisu samo teorijske prirode – one su i te kako povezane s političkom praksom, angažovanjem i mogućnošću revitalizacije tog uspavanog političkog, što bi podjednako moglo da važi i za sam ovaj rad.

Sistemska izgon političkog i depolitizacija društva

U okviru postpolitičkog pristupa, depolitizacija podrazumeva stanje stvari „koje odlikuje konsenzualni način upravljanja, gde su rasprava i neslaganje marginalizovani a politički prostor kolonizovan u svrhu odbrane neoliberalnih vrednosti i normi. U tom smislu, depolitizacija označava povlačenje 'političkog', gde je 'političko' sinonim za svojstva kontestacije, deliberacije i participacije“ (Buller et al., 2019, str. 4). Autori koji dele ovu poziciju različito određuju suštinska svojstva politike i političkog, te stoga drugačije prikazuju postpolitičko stanje, ali zajedničko im je antifundacionalističko stanovište i insistiranje na kontingentnom karakteru društvenog, kojim se i politički režimi prikazuju kao prolazni premda organizovani da opstanu.

Kod Ransijera, političko je ime za susret dva procesa – upravljanja (policija, koja organizuje moć, uspostavlja i održava hijerarhiju pozicija i bića) i emancipacije (politika, kao repertoar praksi koje su vođene pretpostavkom i načelom jednakosti svih osoba, i za cilj imaju ispravljanje nepravde). Suština policije nije represija ni kontrola, već podela čulnog, koja je „implicitni zakon koji određuje oblike imanja-udela, određujući najpre perceptivne moduse u koje se one upisuju“ (Ransijer, 2012, str. 183). Posredi je, dakle, intervencija u materijalnom i simboličkom prostoru koja za svrhu ima postavljanje koordinata, granica i podela koje potom bivaju interiorizovane kao datost postajući deo čulnog iskustva pojedinaca i društvenih grupa. Na ovaj način, propisujući mesto bića i stvari, i raspodeljujući uloge, priznanje i legitimitet, policija definiše političku zajednicu i „obeležava“ one koji joj imaju pristup i one kojima ga formalno ili na zakriven način uskraćuje. Država demonstrira policijski princip isključujući one bez udela, dok bi politika bila pokušaj da se važeća struktura čulnog preobrazi dodavanjem udela onih bez udela. Ovako shvaćena politika nije projekt, propis ili procedura, već „istorijska prilika jednakosti, njeno upisivanje, ili njena objava. U pitanju je aksiom jednakosti bilo koga sa bilo kim, koji se primenjuje u nejednakosti ili nepravo“ (Badiju, 2008, str. 81). Ključna poluga takvog angažovanja jeste disenzus koji

Ransijer vidi kao „odmak u samom čulnom“ (Ransijer, 2012, str. 186), kao provalu alternativnog čulnog koja destabilizuje postojeću strukturu društvenog tela, donoseći nove načine subjektivacije i šireći opsege iskustvenog. Preduslov političkog jeste da zaista postoji sučeljavanje policije i politike, da su na istom terenu i razumeju šta u vezi s predmetom sporenja poručuje druga strana – tako Ransijer navodi primer štrajka koji nije politički ako je kritika uperena protiv vlasti umesto malih plata i loših uslova rada (Ransijer, 2014).

Gledano iz ove perspektive, objave o kraju politike nemaju previše opravdanja budući da postojanje spora oko podele čulnog nije ograničeno na određen sistem ili istorijski period, kao što ga ne treba posmatrati ni kao isključivi dokaz trijumfa kapitalizma, odnosno njegovog aktuelnog, neoliberalnog oblika regulacije. Poticaji za preispitivanje stanja stvari i ukidanje nejednakosti, u kojima se ispoljava političko, dolaze nenadano, kao rezultat meteža sveta, slučaja i nepredvidljivih okolnosti – te su i sami obeleženi konfuzijom i paradoksom – i karakterišu svaki režim upravljanja, makar samo kao implicitna pretnja. Ipak, francuski filozof izdvaja tri figure koje u današnjem svetu prete poništenjem politike. Prva je arhipolitika, koja organskim ustrojavanjem zajednice, ili samo pretpostavkom o nekoj unifikujućoj kolektivnoj svesti, briše mogućnost neslaganja i suprotstavljanja. Druga bi bila parapolitika sa svojim uvođenjem spora u domen regulisane kompeticije, u kojem se, recimo putem parlamentarnih izbora vodi bitka za zauzimanje pozicija unutar poretka i ovladavanje policijskim dispozitivima. Dok arhipolitika forsirano stvara povezanost izgrađujući narodno telo, parapolitika „pravi vrlinu od rasutosti koja ne dopušta narodu da dobije telo“ (Ransijer, 2014, str. 106), u čemu kao posebnog saučesnika dobija pravo, s misijom da potiskuje horizontalnu komunikaciju individua i otežava sukobljenim delovima da se pokažu kao delovi. Na kraju, metapolitika bi predstavljala svojevrsnu esencijalizaciju politike, pokušaj da se dâ „jedna *istina* politike“ (Ransijer, 2014, str. 125), u šta se, prema Ransijerovom sudu, uklapa i narativ o kraju politike. Marksistička ili utopijska socijalistička metapolitika (Žižek, 2006) prihvata da se u političkom polju odigrava borba ali je vidi kao zaklon ekonomskih sila koje diriguju političkim procesima, te bi „istinska“ politika trebalo da postavi uslove svog samoukidanja i „administriranje ljudi“ zameni „administriranjem stvari“. Doprinos poništavanju političkog danas daje i sve popularnija ideja konsenzualne demokratije, kao i razne politički monitorisane taktike medijacije i pregovaranja kojima se zatamljuje nesaglasnost i sprečava sukob. Srž demokratije činilo bi sučeljavanje, kretanje po rubu između policijskog i politike, praksa stalnog zazivanja

postojeće raspodele mesta i funkcija. Stanje u kome toga nema Ransijer naziva postdemokratijom, koju takođe vidi kao spoj „potrošačke i konsenzualne mediokratije“, ohlokratije i epistemokratije (Ransijer, 2012, str. 55), dakle naizgled paradoksalnog ukrštanja vladavine rulje, uzdizanja stručnjačkog autoriteta i medijske proizvodnje saglasnosti. Osim što je u takvoj upravljačkoj konstelaciji unapred određeno ko ima pristup raspravi – pošto to mogu biti jedino vidljivi, prepoznati, zvanično evidentirani, kodirani, i kategorisani, s određenim mestom, pripisanom ulogom i prepoznatljivim identitetom – u njoj stručni i ovlašćeni (državni eksperti) neprestano informišu nedovoljno stručne i razvlašćene (stanovništvo) da je nejednakost nužna ako se želi ostvariti ekonomski napredak (May, 2008). Naturalizacija nejednakosti kojoj neminovno vodi ovakva retorika, udaljuje ljude od ideje apstraktne, principijelne jednakosti i demobilise političko mišljenje.

Za Slavoj Žižeka postpolitičko nadasve ima postmodernu auru. Žižek političko poistovećuje s klasnom borbom, dok njeno „isključenje“ vidi kao krčenje puta za političku mašineriju koja će pacifikovati političko. Taj novi, pomiriteljski svet uređuju i nadgledaju prosvেćene tehnokrate i liberalni multikulturalisti, vodeći se načelom da je u politici glavni zadatak postizanje konsenzusa tako što će se pregovarati o interesima i potrebama, umesto da se omogući sučeljavanje ideologija (Žižek, 2006). Postmoderna je „potiskivanje“ političkog zamenila „isključenjem“, i to nije upereno samo ka klasnom sukobu. Razni etnički konflikti koji su u ranijim epohama bili potiskivani, sada se potpuno odstranjuju iz simboličkog poretka. Zato kada deideologizovana politika eliminiše i samu mogućnost mišljenja van okvira i zahtevanja nemogućeg, posvećujući se mikroinženjeringu i miopijskom rešavanju izolovanih problema, prostor za politizaciju, iskazivanje nezadovoljstva ali i poopštavanje zahteva iščezava, te etnos, ili bilo koji drugi partikularni identitet, može da se iskaže samo kao partikularan, neizbežno ostajući takvim. Država upreže golem aparat i stručnjake različitih profila da lokalizuju požare širom društvenog prostora (promptno zadovoljavanje pojedinačnih potreba i zahteva kako bi se predupredilo njihovo „ukrupnjavanje“). Ovo je klima koja rađa „hegelovski paradoks“ budući da ukidanje antagonizama i forsiranje dijaloga, tolerantnih mera i koegzistencije, biva praćeno neočekivanim erupcijama nasilja (Žižek, 2006, str. 179). Liberalni kosmopolitizam, sa svojom multikulturalnim nazorima, takođe, smatra Žižek, daje doprinos procesu depolitizacije podstičući rasparčavanje identiteta po nebrojenim osama i time onemogućavajući pojedinačnoj patnji, incidentnom buntu da se uzdigne do univerzalnog. „[U]niverzalnost može postati ono što jest, 'postaviti' se 'kao

takva', samo pod vidom svoje sušte suprotnosti, onoga što se može nadati jedino kao ekscesivan 'iracionalni' hir. Ti nasilni *passages à l'acte* svjedoče o nekom temeljnom *antagonizmu* koji se više ne može formulirati-simbolizirati u pravim političkim terminima" (Žižek, 2006, str. 181). Stoga Žižek na tri Ransijerova vida odbacivanja politike dodaje četvrti – ultrapolitiku. Ultrapolitika označava trend militarizacije politike koji umesto konvencionalne političke borbe uvodi totalni rasep, „rat“ „nas“ i „njih“ u kom se neprijatelj predstavlja i doživljava kao oličenje apsolutnog zla. Alternativne vizije uređenja društvenog, ali i razni ekstremni odgovori, izgnani su van granica sfere postdemokratske inkluzivnosti i tolerancije, koja poznaje samo „aranžmane impotentne participacije i 'dobrog vladanja'“, neškodljive po neoliberalni političko-ekonomski poredak (Wilson & Swyngedouw, 2014, str. 5).

Na negativne posledice ustrojenosti politike u savremeno doba slično gleda i Šantal Muf. Ona takođe razdvaja političko i politiku, prvo vezujući za antagonizam kao temeljno svojstvo svakog društva (ontološki nivo), a drugo za skup upravljačkih strategija i tehnika, provučenih kroz diskurse i institucionalne mehanizme, čija je osnovna svrha uspostavljanje reda u uslovima pretećih konfrontacija koje potiču iz sfere političkog (ontički nivo) (Mouffe, 2000, 2005). Kao ključni instrument u potiskivanju konflikta pojavljuje se ideološka hegemonija koja, u odsustvu potentnog kontrahegemonijskog projekta, zatire svaku mogućnost prepoznavanja i politizacije antagonizma, i uvodi društvo u postpolitičko stanje. Nije samo nedostatak alternativnog hegemonijskog programa ono što anestetizira političko. Tu je i blokada, odnosno atrofija političkih kanala putem kojih bi se postojeće društvene podele organizovano ispoljile i tako uputile izazov hegemonij politici. Antagonizam pretpostavlja suprotstavljenost kolektivnih identiteta, „mi“ nasuprot jedog neprijateljskog „oni“ – koje se za razliku od moralističkog fundamentalizma ultrapolitike odvija u političkom registru – zbog čega Muf kritički posmatra forsiranje deliberacije i političkog konsenzusa, obično praćeno delegitimacijom svakog političkog sukoba, koje stvarajući kroz kontrolisani dijalog jedno jedinstveno „mi“ i brišući granicu ka „konstitutivnom izvan“, poništava političko. Ona, stoga, traži formulu koja bi omogućila da se distinkcija mi/oni pomiri s principom i praksom demokratskog pluralizma, i vidi je ostvarenu kroz oblik agonističke demokratije koja antagonizam (borba između neprijatelja) zamenjuje agonizmom (borba između suparnika).

Konsenzus u politici je prihvatljiv samo ukoliko je reč o „konfliktnom konsenzusu“ (Mouffe, 2013). Za Muf je naročito poguban onaj konsenzus

koji pomaže da se učvrsti trenutni neoliberalni poredak, okupljajući većinu današnjih političkih partija u ideološkom centru, otuđujući veliki deo biračkog tela i produbljujući političku apatiju. Agonizam je produktivan i ima političku težinu ne kao osporavanje osporavanja radi, već isključivo ukoliko proizvodi alternativnu hegemoniju koja parira drugim hegemonijskim projektima i nastoji da ih nadmaši, poštujući demokratske procedure političkog polja i ispunjavajući obećanje slobode i političke jednakosti. Agonistička demokratija, iako sledi određena pravila, nije nužno racionalna i reflektivna, ona i te kako uključuje strasti, s tim što ih sublimira, prevodi u političke kategorije i programe izbegavajući pritom moralističke ili esencijalističke narative i iste takve oblike kolektivne identifikacije. U suprotnom, sa odsečenošću kanala institucionalizacije antagonizma (neprobojna i neresponzivna predstavnička tela) i izostankom političkog artikulisanja frustracije i nezadovoljstva, dolazi do bezumnih provala nasilja, kao i uspona desničarskih partija čija se popularnost zasniva na konstrukciji arhaičnog „mi“ i demagoškim diskurzivnim strategijama. Za Muf, rešenje se krije u reafirmaciji socijaldemokratskog modela i radikalne demokratije agonističkog pluralizma, koja neće odbaciti institucije liberalne demokratije kao koruptivne već će ih staviti u pogon i ostvariti njihov puni potencijal.

Pomenute teorije postpolitičkog politiku kao takvu stavljaju na stranu represije nad političkim, zbog čega se akteri, diskursi, institucije, norme i procedure na kojima ona počiva, uključujuću i one koje pripadaju predstavničkoj demokratiji, pojavljuju kao instrumenti depolitizacije zahvaljujući kojima ova postaje imanentan društveni proces. Uz to, oštra distinkcija političko-politika ne dopušta da se uoče „sive zone“ i povremena „iskakanja iz koloseka“ savremene politike, kao što se svakom delanju koje ne osporava i ne odbacuje preovlađujuću institucionalnu arhitektoniku odriče političnost, čime se nudi jedno najpre defetističko, a potom i vrlo ograničeno viđenje mogućnosti politizacije (Beveridge, 2017). Postpozicija implicira da je institucionalna i normativna logika liberalne demokratije tragično kompromitovana, te da je dalja degeneracija neumitna. „Nepopravljivo oštećene i pervertirane forme nazivaju se postdemokratija, jer demokratija više ne može da prebiva u njima“ (Pavićević, 2016, str. 512). Utoliko se rasprava o postpolitičkom, kao i postdemokratiji, mnogo više tiče borbe oko značenja pojmova politike i demokratije nego što je reč o utvrđivanju stvarnih razmera apolitičnosti i otkrivanju konkretnih mehanizama koji stoje iza sabotaze političkog i transgresivne političke prakse. Za potonje ovaj pristup nije ni pokazao posebno interesovanje, ali su se zato oni našli u središtu socioloških i politikoloških analiza u okviru

kojih se depolitizacija tretira kao efekat jedne posebne političke konfiguracije i upravljačke strategije.

Postdemokratsko upravljanje i igra depolitizacije i politizacije

Autori koji depolitizaciju posmatraju u sklopu specifične mehanike postdemokratskog upravljanja većinom dolaze iz politikoloških krugova u Velikoj Britaniji i svoje poglede izgrađuju imajući pred sobom globalne strukture i političke procese koji se pružaju preko nacionalnih granica. Razlikuju ih fokus i poneko teorijsko „rešenje“, ali dele usmerenost na institucionalnu društvenu ravan i istraživačku zainteresovanost za dinamiku odnosa lokalnih, regionalnih, nacionalnih i supranacionalnih upravljačkih tela, koje neretko razvijaju i bruse kroz polemiku i konstruktivan dijalog.¹ Kao centralnu karakteristiku nove upravljačke strategije ovi analitičari izdvajaju procedure, prakse i organizacione principe putem kojih vlastodršci, funkcioneri i državni menadžeri uklanjaju političku dimenziju iz procesa donošenja odluka, stvarajući privid gubitka kontrole nad konkretnim politikama i umanjujući vlastitu odgovornost za njihove rezultate (Buller et al., 2019; Burnham, 2001). U tu svrhu političari i administratori pribegavaju različitim taktikama. Jedna od rasprostranjenijih, sastoji se od prenošenja značajnih ovlašćenja na specijaliste, regulatorna tela i nevladine institucije, pa tako mnoge vlade širom sveta svojim centralnim bankama pružaju priliku da kroje monetarnu politiku, prepuštajući im upravljanje kamatnim stopama i operacijama na tržištu novca; druga taktika je od ideološke sorte i ogleda se u kreiranju predstave da političari, upravljači uopšte, za svog mandata imaju ograničen uticaj na ekonomiju i fiskalnu politiku, čiji su ciljevi određeni globalnim trendovima i projektovani na duži period; na kraju, tu je i otvaranje odlučivanja ka spolja, s namerom da se poveća participativnost, transparentnost i odgovornost

¹ Jedna od zapaženijih rasprava odvijala se između Metjua Flindersa i Džima Bulera, s jedne strane, i Pitera Bermana, s druge. Spor je nastao oko interpretacije karaktera britanske politike i političke ekonomije u posleratnom period a nakon što je Berman kritikovao poziciju Flindersa i Bulera prema kojoj je posleratni razvoj predstavljen kao gradualna tranzicija iz politizovanog u depolitizujući modus vladavine, umesto da se čitav 20. vek promatra kroz dinamiku dve strategije, kroz njihovo smenjivanje ali i preplitanje. Bernam je takođe zamerio što je težište ove transformacije prebačeno na egzogene procese, te je nedovoljna pažnja posvećena endogenim činocima i unutrašnjim odgovorima na promene okruženja i međunarodne politike misleći tu pre svega na visoku nezaposlenost u tradicionalnim granama, slabu sindikalnu organizovanost rastućeg uslužnog sektora i birokratizaciju sindikata koji su se poklopili s trendom globalne deregulacije, omogućivši britanskoj državi da se okrene decizionizmu i depolitizaciji (Buller and Flinders, 2005, 2006; Burnham, 2006).

političara pred građanima i drugim nedržavnim strukturama, kako bi se fingirala demokratičnost i stvorio privid da političari imaju manje aktivnu ulogu no što je to bio slučaj s ranijim upravljačkim režimima (Buller et al., 2019). Političari su ipak ti koji odlučuju o tome koje će funkcije delegirati, kao što zadržavaju indirektnu kontrolu (kroz imenovanje), rezervne moći (kroz ponovno preuzimanje ovlašćenja u određenim situacijama) i diskreciono pravo („kreativno“ tumačenje pravila) (Flinders & Buller, 2006). Depolitizacijske strategije povremeno se uparuju s politizacijskim, naročito u vremena kada je reorganizaciju klasnih odnosa potrebno podržati javnom intervencijom države i angažovanjem njenog menadžerskog kadra, kao što je to bio slučaj sa spasavanjem bankarskog sektora nakon globalne ekonomske krize iz 2007–8 (Burnham, 2017).

Metju Flinders i Džim Buler izdvajaju tri komponente depolitizacije, posredstvom kojih se ona ospoljava na tri različita nivoa: prva komponenta obuhvata načela i ciljeve putem kojih se depolitizacija ustanovljava i prepoznaje kao legitiman politički izbor i put za vladajuće strukture (makropolitika ravan), druga pripada taktikama koje konkretizuju taj put (mezopolitika ravan), dok poslednju čine sredstva ili forme u funkciji odabranih taktika (mikropolitika ravan) (Flinders & Buller, 2006). U ključne taktike depolitizacije dvojica autora ubrajaju institucionalne (usmerene na podsticanje razvoja i angažovanja nezavisnih agencija koje preuzimaju deo izvršnih funkcija vlasti), legislativne (podređene stvaranju pravnih okvira i pravila koja regulišu transformisani proces donošenja odluka ograničavajući uticaj političara i domet parlamentarnih kontrolnih mehanizama, za šta je kao primer navedena izmena pravila kojima je monetarna politika u Velikoj Britaniji u vreme mandata Tonija Blera stavljena pod nadzor Banke Engleske), i taktike čija je svrha oblikovanje gledišta i preferencije, a kod kojih ideološka i diskurzivna sredstva prevashodno služe da se društvena pitanja liše političke dimenzije i težine (kao primeri se mogu navesti pravdanje nedelovanja i defanzivnosti političara krnjim suverenitetom nacionalnih država, svaki narativ koji favorizuje „neutralno“ ekspertsko mišljenje na štetu javne rasprave ili čitava doktrina Novog javnog menadžmenta).

U praksi, institucionalna depolitizacija ne ukida neformalne političke pritiske. Na ovom tragu, Metju Flinders i Met Vud kao sržni problem današnje demokratske politike izdvajaju međuzavisan parazitski odnos dva isprepletana procesa – hiperdemokratije i hiperdepolitizacije. Prvi se odnosi na trend pojačanog pritiska elitnih krugova, uključujući korporativne lobiste i medijske karte, na političke institucije i aktere, od kojih se očekuje i traži

da udovolje njihovim pojedinačnim zahtevima i užegrupnim interesima, dok je drugi proces povezan s limitiranim ovlašćenjima članova vlade, do čega dolazi ili zbog prenošenja pojedinih funkcija i zadataka na ekspertske grupe i (kvazi-)nezavisna tela, ili usled nagomilavanja pravila koja slabe izvršnu moć ministara (Flinders & Wood, 2015). Reklo bi se da, iz perspektive dvojice autora, između hiperdepolitizacije (tehnokratski orijentisane) i hiperdemokratije (utemeljene na želji da se u liberalnim demokratskim sistemima poveća responzivnost i odgovornost ljudi na vlasti) postoji tenzija destabilizujuća za čitav sistem budući da umnožavanje nezavisnih tela i agencija pothranjuje političke pritiske i pojedinačne zahteve koji nisu vođeni idejom zajedničkog dobra, umesto da ih suzbija i doprinosi uspostavljanju ravnoteže dva upravljачka principa.

Imajući slične trendove u vidu, Kolin Krauč (Colin Crouch) iznosi tezu o depolitizovanoj demokratiji, u kojoj građanin koji je ranije pozivan na učešće u političkom životu, početkom dvadeset i prvog veka postaje „mušterija“, puki objekt marketinški osmišljene i medijski podržane političke kampanje, dok se političar od vizionara pretvara u trgovca i oslušivača javnog mnjenja. Globalnom društvu preta demokratska entropija, a kretanju ka njoj Krauč daje ime postdemokratije. Ovim pojmom opisano je stanje između maksimalne demokratije i ne-demokratije, u kom je demokratija izobličena pod uticajem oligarhijskih interesa koji uređuju politički sistem podređujući ga sebi, ne obazirući se na šira društvena htenja i opšte dobro, u kom političke elite poslovično manipulišu dezorijentisanim, razočaranim i pasiviziranim biračima, a sva politička inicijativa dolazi „odozgo“ (Krauč, 2014). Retrogradnom procesu – jer postdemokratija znači tendenciju vraćanja na predemokratske društvene odnose – kumovala je globalizacija, dovevši instituciju globalne firme, zajedno s korporativnom elitom, u proćelje društvenog i političkog života. Firma je uspela da politički marginalizuje običan radni narod i posredno utiče na formulaciju javnih politika pojedinih zemalja (investicionu, poresku, fiskalnu, radno-pravnu, itd.), a pored toga da promeni gledanje na javni sektor, koji je počeo da se doživljava kao inferioran u odnosu na korporativne aktere. Logična posledica tog obrta bila je da država i upravljачi dodeljuju ugovore, sklapaju podugovore i kupuju konsultantske usluge jer nemaju kapacitet da samostalno vode poslove i rešavaju probleme. „Vlada postaje vrsta institucionalnog idiota, pri čemu svaki njen loš potez pametni tržišni 'igrači' unapred predvide i obezvrede. Otuda proističe glavna politička preporuka savremene ekonomske ortodoksije: najbolje je da država ne radi ništa, izuzev da garantuje slobodu tržišta“ (Krauč, 2014, str. 62).

Ušavši u partnerstvo s privatnim preduzećima, javne službe su se odrekle kontrole nad dodeljenim poslovima i postale postdemokratske – „otuda je vlada pred narodom (*demosom*) odgovorna samo za politiku u opštem smislu, a ne za detalje njenog sprovođenja“ (Krauč, 2014, str. 130). I za građane je lociranje odgovornosti za javne poslove i usluge postalo otežano s obzirom na proliferaciju podugovaračkih aranžmana (podugovarač može angažovati druge podugovarače i u nedogled razvući lanac izvođača i pružalaca usluge). Krauč primećuje da se generalizovana promena u strukturi moći odrazila i na organizaciju samih partija: koncentrični krugovi u kojima se počevši od jezgra (najužeg rukovodstva) raspoređuju agilniji i manje agilni članovi i pristalice – ostaju, s tim što se lidersko središte pretvara u elipsu kako mu se priključuje sve veći broj savetnika i lobista, iza čijeg angažovanja stoji neskrivena lukrativna motivacija. Partije se tako postepeno udaljavaju od baze, usmeravajući većinu svoje energije ka krojenju izbornih strategija u užem krugu profesionalaca i pronalaženju korporativnih sponzora koji će im finansirati istraživanja i izborne kampanje.

Kolin Hej (Hay, 2007) stvari posmatra na sličan način kao Flinders i Buler i utvrđuje da tri tipa depolitizacije koja odlikuju današnja društva predstavljaju inverziju tri oblika politizacije. Hej usvaja šire određenje politike, poistovećujući je s istinskim postojanjem kolektivnog ili društvenog izbora, dejstvenošću, deliberacijom i društvenom interakcijom (Hay, 2007, 2014), dok se politizacija i depolitizacija shvataju kao kretanje društvenih pitanja između sfere nužnosti (ne-političkog), u kojoj vlada prihvatanje postojećeg i pasivnost (depolitizacija), i sfere deliberacije i kontingencije (političkog), u kojoj je angažovanjem moguće proizvesti promenu (politizacija) (Beveridge, 2017).

Proces politizacije se ispoljava u tri vida: prvom koji podrazumeva prevođenje pitanja iz sfere nužnosti u privatnu sferu (Hej kao primere navodi preispitivanje religijskih tabua koje je rezultat sekularizujućih tendencija, ili redefinisane problema uništavanja životne sredine za koje se uzrok tražio u prirodnim procesima a sada se odgovornost za njih pripisuje ljudskom faktoru i pojedincima); drugom kod kog dolazi do prebacivanja pitanja s privatnog na nivo javnog (za primer je uzeto feminističko označavanje nasilja u porodica kao društvenog problema, te skretanje pažnje javnosti na eksploataciju i niske plate radnika u privatnom sektoru); trećem koji se javlja u slučaju promocije pitanja iz javne arene na nivo vlade i državne uprave (prepoznato u lobiranju ili delovanju različitih grupa za pritisak koje može voditi izmenama zakonske regulative).

Depolitizacija uzima suprotan smer i odvija se na nekoliko načina: kada se pitanja preusmeravaju s upravljačkog nivoa ka javnoj sferi, tako što se pojedine funkcije vezane za njihovu regulaciju delegiraju navodno nezavisnim autoritetima (kvazinezavisnim institucijama poput Centralne banke), prepuštaju se mehanizmima poput tržišta (komercijalizacija javnog sektora – administracije, školskog i zdravstvenog sistema), prebacuju na teren kolektivne ili korporativne odgovornosti (apelovanje vlada na ekološku svest građana umesto da se političkim merama utiče na emisiju ugljen-dioksida) i s nacionalnih instanci upućuju ka transnacionalnim, zbog čega je teže pravovremeno reagovati i uticati na njih (pitanja povezana s međunarodnom koordinacijom bezbednosnih ili agrikulturnih politika); zatim, kada se pitanja, i odgovornost za njih, transponuju s javnog na privatni plan (traženje rešenja za problem održivog razvoja u etičkoj potrošnji i izboru odgovarajućeg životnog stila); poslednji vid depolitizacije se javlja s izmeštanjem pitanja iz političke ravni (određene deliberacijom i kontingencijom) u domen nužnosti (ovakvo kretanje britanski politikolog recimo smešta u kontekst rastuće desekularizacije, negativnih reakcija na globalizacijske trendove, usvajanja fatalističkog pogleda na svet i sve prisutnije sklonosti ka distopijskim vizijama).

Hej podrazumeva da u političkom životu konkretnih društava politizujući i depolitizujući procesi koegzistiraju i da se mogu istovremeno ispoljavati na sva tri nivoa – upravljačkom, javnom i privatnom. On sopstvenu postavku političkog smatra dovoljno obuhvatnom s obzirom na to da se pruža i na formalnu/državnu i javnu, i na neformalnu/privatnu ravan, ali ne i preširokom budući da se uvažava činjenica da se politički procesi odvijaju na nivoima koji, sa stanovišta potencijala da proizvedu odgovarajući politički učinak, nemaju istu „težinu“ i nalaze se u hijerarhijskom odnosu. Iako su u Hejovom shvatanju razdvojeni i priznati različiti nivoi društvenog kao teren (de)politizacije, ono ipak privileguje formalne institucionalne procese reprezentativne politike i daje im legitimitet podržavajući pretpostavku da je uključivanje pojedinih pitanja u zvanične političke agende određujući činilac njihove „političnosti“ (Beveridge, 2017). Otud i Hejova načelna kritika svih onih teorijskih pristupa koji podržavaju depolitizacijske upravljačke strategije zalažući se slabljenje poluga moći političara i predstavničkih institucija uz obrazloženje da se na taj način smanjuje rizik od uzurpacije i pristrasnih politika a jača demokratija. Nije naklonjen ni teorijskim pozicijama i političkim programima kojima se traži radikalni preobražaj političkog polja (širenje njegovih tradicionalnih granica, veća otvorenost, transparentnost i participacija po cenu ugrožavanja autonomije političkog rada), utoliko pre

ukoliko reprodukuju javni diskurs o politici kao sinonimu za korupciju, pohlepu, sklerotičnost, nerad i neefikasnost. Ipak, umesto da osuđuje podozrenje u odnosu na politiku – prisutno, kako sam kaže, još kod Makijavelija i američkih federalista – i njeno javno obesmišljavanje, britanski politikolog radije konstatuje kako današnje demokratske politike imaju upravo nivo formalne političke participacije i politička ponašanja kakve zaslužuju (Hay, 2007).

Hej, Flinders, Buler i Vud dele koncepciju politike poistovećujući ovu s političkim poljem, koje svoje aktere (političke predstavnike, partije i institucije) jasno odeljuje od birača i javnosti. Zajedničko im je i to što depolitizaciju sagledavaju kao proces, još uvek ispresecan strategijama politizacije, koje su tu da upotpune (kada, kao kod Flindersa i Bulera, dolaze „odozgo“, u vidu državnog intervencionizma) ili da zaprete (kada su, kao u Hejovoj postavci, pokretane „odozdo“). I za Krauča postdemokratija predstavlja kretanje a ne stanje. Reklo bi se da, ipak, i na nivou modela i predočene empirijske slike, za pomenute autore izazovi novoj upravljačkoj strukturi ne dolaze izvana (politizacijskih pritisaka) već su endogenog karaktera i vezani su za inherentnu disfunkcionalnost i tešku održivost datog režima. Većina ih je primetila da delegiranje poslova i skrivanje političkog jezgra operacija ima za posledicu komadanje upravljanja i produžavanje komandnih lanaca, te da nepregledno umnožavanje nezavisnih tela stvara još povoljnije uslove da se delovi mehanizma lakše mogu otrgnuti kontroli (Burnham, 2017). Razliku među pristupima pravi lociranje korena depolitizujućih strategija u vremenu (vezivanje za neliberalni režim ili ne) i u prostoru (egzogeni ili endogeni poticaji). Flinders i Buler, naime, jasno postavljaju širenje depolitizujućih upravljačkih strategija u kontekst neoliberalnog zamaha u ekonomiji i politici 1980-tih, dok Hej uočava kompatibilnost trenda depolitizacije i osnovnih postulata neoliberalne ideologije, neoklasične ekonomije i doktrine javnog izbora, ali ih ne dovodi u uzročnu vezu, zbog čega propušta da navedeni trend prikaže kao ishod sistematske razrade upravljačkih aranžmana i podupirućih diskursa – takvo rešenje ide naruku nastojanjima da se depolitizacija predstavi kao neutralan mehanizam kom se vlade okreću iz praktičnih razloga (Toplišek, 2019), tek kako bi konsolidovale javnu upravu i administriranje učinile efikasnijim. Iako prikazana stanovišta depolitizaciji pristupaju sa razvijenim osećajem za istorijsku analizu, fokus na politički sistem smeta da se ona razume u kompleksnom spletu uslovljavanja koja pripadaju i sferi potražnje a ne samo ponude. To je razlog što na primer Hej propušta da primeti da rekonfiguraciju političke sfere prati iščezavanje poznatih kanala komunikacije (partija i baze, građana i institucija), usled čega

premošćavanje nivoa političnosti u današnje vreme postaje složena i zahtevna misija, kako za pojedinačne tako i za kolektivni aktore koji bi da promovišu pitanja prepoznata kao suštinski važna za političku zajednicu. Autori koji se danas bave upravljačkim režimima posvećeni su otkrivanju strategija, taktika i instrumenata koji uslovljavaju sve manji kapacitet građana da kandiduju određena pitanja kao politička, kolektivno deluju s tim ciljem i raspravljaju o njihovom rešavanju. O tome šta sve građane gura i presreće na njihovom putu do politike, ovi pristupi ne govore mnogo. Neki od uticaja koji boje mišljenja i menjaju politička ponašanja na strani potražnje potiču od antipolitičkih perspektiva i spomenutog tehnokratskog diskursa, čija će logika biti posebno razmotrena.

Depolitizacija u svetlu antipolitike i ekspertokratije

Antipolitički i tehnokratski stavovi danas uveliko daju ton borbama u političkom polju ali i oblikuju javno mnjenje, utičući na političke izbore, pa i na odricanje od njih. Pojedini autori koji su skloni označavanju savremenog doba kao antipolitičkog fokus stavljaju na kolektivne signale, inicijative, pokrete i organizacije čija vizija i praksa počivaju na osporavanju autoriteta i legitimnosti liberalno-demokratske države i distanciranju od polja profesionalne politike, što se očituje u slabljenju političke participacije, a naročito u odustajanju od tradicionalnih oblika političkog organizovanja (Fawcett et al., 2017). Andreas Šedler smatra da antipolitika nije nov fenomen ali da potkraj dvadesetog veka ona postaje „značajan, ponekad čak hegemoni element ideološkog univerzuma“ i shodno tome izdvaja dva oblika antipolitičke misli – jedan koji upozorava na entropično stanje politike, i drugi koji ukazuje na njenu kolonizaciju i izloženost logici drugih podsistema (Schedler, 1997, str. 1–2). Za Šedlera, politika se sastoji od definisanja društvenih problema i konflikata, razmatranja obavezujućih odluka i uspostavljanja pravila vlastitog funkcionisanja, a uz to obuhvata domen zajedničkih poslova i podrazumeva upravljanje njima na autoritativan način, te bi, sledstveno tome, antipolitička ideologija kolektivnim problemima i ideji javnosti suprotstavljala samoregulatorni poredak, pluralnosti – harmonično jedinstvo, kontingenciji – nužnost, političkoj moći i autoritetu – neograničenu individualnu slobodu, bez obaveze prema zajednici, ili antipolitički tribalizam i kolektivnu prinudu (Schedler, 1997). Antipolitički elementi prepoznaju se u projektima populističke desnice, kao i kod radikalnih demokratskih eksperimenata u okviru manjih, stvarnih ili virtuelnih kolektiva – takozvana „uradi sam“ demokratija (Fawcett et al., 2017; Flinders, 2015). U sklopu antipolitičkog

pogleda na svet politika se smatra aktivnošću koja je: besmislena – pošto društva nema a atomizovani pojedinci teško da mogu organizovano da ispostavljaju političke zahteve; nepotrebna – budući da ne odražava i posreduje sukobljene društvene interese i podzemne antagonizme; nemoguća – kako nema dovoljno kapaciteta da ostvari svoju osnovnu namenu i proizvede promenu (Schedler, 1997); koruptivna i otuđena – pošto ne služi običnim ljudima već samo političarima koji je tretiraju kao poligon za ličnu promociju i bogaćenje (Clarke et al., 2018; Pavićević & Spasić, 2003; Spasić & Birešev, 2012) ili partijama koje deluju kao karteli, više zainteresovani za mandate, koalicionu kombinatoriku i državne službe nego za razvijanje ideologije, održanje reprezentativnog integriteta i jačanje kolektivne partijske identifikacije (Mair, 2013).

U antipolitička stanovišta svrstavaju se i ona koja ne odbacuju politiku kao takvu ali je vide kolonizovanu i potčinjenu logici koja joj je strana. Šedler obrće Habermasovu (Jürgen Habermas) tezu o politici koja kolonizuje svet života postavljajući politiku u poziciju kolonizovane i defanzivne strane, one čija komunikativna racionalnost uzmiče pred drugim tipovima racionalnosti. Taj uticaj poprima oblik instrumentalne antipolitike, podrške odmeni političara tehnokratskim ekspertima koji se angažuju kako bi garantovali postizanje ciljeva najpodobnijim sredstvima i uz najmanje moguće troškove, te kako bi obezbedili zaštitu od ostrašćenosti ili nekompetentnosti koje ponekad prate uključivanje ne-profesionalaca u politički život; drugi vid bi bila amoralna antipolitika koja politiku predstavlja kao stratešku igru moći, podređenu zadovoljenju ličnih interesa umesto opštem dobru; treća je moralna antipolitika okrenuta alternativnoj koncepciji politike, recimo onoj koja neslaganje odbacuje kao amoralno ili pak svaki kompromis tretira kao izdaju; poslednja, estetska antipolitika se prevashodno služi slikama i drugim simboličkim alatima (medijima, performansom, marketingom, rokenrolom, psihoterapijom i dr.), umanjujući značaj racionalne, dijaloške dimenzije (Schedler, 1997).

Klark i saradnici objašnjavaju bujanje antipolitičkih sentimenata otkrivajući uzroke na strani potražnje, u predstavi koju građani stvaraju o tome šta znači biti dobar političar, kao i u promeni koja je vremenom nastupila u obrascima interakcije političara i njihovih birača (Clarke et al., 2018). Istraživanjima je utvrđeno da od Drugog svetskog rata sve više Britanaca iskazuje zazor u odnosu na političke aktore i institucije, da od 1980-tih on prerasta u ljutnju, čak zgađenost, i da se repertoar kritike obogaćuje novim negativnim kvalifikacijama političara – uobičajenom „bore se za pozicije i svoje interese“ sada se pridodaje da su „svi isti“ ili da

su „odsečeni od stvarnosti“ (Clarke et al., 2018). Današnja očekivanja od političara spajaju zahteve da oni budu kompetentni, poštteni, pouzdani, posvećeni, efikasni, umereni, odlučni, ali istovremeno bliski narodu, autentični, prizemni i pristupačni (lideri za narod i iz naroda). Poslednje je rezultat preobražene političke interakcije koja je sredinom dvadesetog veka podrazumevala političke karavane i angažovane sastanke, dok se pola veka kasnije svodi na medijska gostovanja i izrežirane debate iza kojih stoje timovi merkentiških stručnjaka. Jedan od simptoma udaljavanja od baze jeste gravitiranje partijskih politika ka centru, usled čega interesi i politički pogledi građani uveliko ostaju nepredstavljeni, a javna rasprava bespredmetna. Upitan da objasni svoju razočaranost Laburističkom partijom, jedan od ispitanika u istraživanju iz 2010. odgovara da je presudno bilo to što je ova podržala rat u Iraku i dozvolila bankarskom sektoru da nekontrolisano radi svoje, dodajući: „Tako – za poslednjih 13 godina (vladavine laburista) – nisam imao prirodan 'politički dom'... Laburisti nisu bili prirodan politički izbor za mene (Nisam ja njih napustio – oni su napustili mene!)“ (Clarke et al., 2018, str. 155). Pokazalo se da većina savremenih političara nije dorasla idealu i očekivanjima, što je prema ovoj grupi istraživača ključan faktor porasta nezadovoljstva i bega od politike, za koje građani traže lek ne u više participacije već u boljim političarima. Antipolitički stavovi izrastaju iz demokratskog jaza i krize poverenja u predstavničke institucije i političke aktere, ali se u mnogo slučajeva od njih nije sasvim odustalo, budući da su na izvestan način i dalje predmet investiranja, kao što političko polje u svima znanj konstituciji i dalje figurira kao priznati prostor političkog delanja. S gledištima kojima se traži izmeštanje izvršne moći i političkog autoriteta ka telima koja slove za nezavisna i neutralna, stvari stoje drugačije.

Tehnokratska norma negira politiku kao medijum predstavljanja i borbe kolektivnih interesa. Ideja da je tehnokratsko vođenje politike i državnih poslova način da se konkretne politike učine efikasnijima, utemelje na ekspertizi i oslobode strasti i pristrasnosti, izgrađuje legitimitet oligarhijskog elitizma u osnovi tog tipa vladavine. Politika se redefiniše kroz zadatak zadovoljenja opšteg interesa, koji se uspostavlja racionalnim i naučnim putem umesto da se izvodi iz skupa pojedinačnih, partikularnih i kratkoročnih interesa (Caramani, 2020). Osim toga, ona više ne predstavlja poligon odmeravanja konkurentskih ideja i vizija društva, već joj se menja svrha koja se sada poistovećuje s tehničkim zadatkom rešavanja problema.

Depolitizujući karakter tehnokratije, kao ekspertize stavljene u poziciju proaktivnog kreiranja politika, otkriva se kao uklanjanje politike iz polisa;

tehnokratska vizija, koja sebe predstavlja „kao antipolitičnu, spoljnu ili 'iznad' konflikta, konfrontacije i suprotstavljanja“, počiva na uverenju da postoje politike koje su 'objektivno' ili dobre ili loše po društvo (Caramani, 2020, str. 6), a da su mišljenja ili zamišljanja politike koja nisu zasnovana na činjenicama – ideologije ili neodgovorne fantazije. Karamani ovo vidi kao direktno negiranje mogućnosti izbora. Pored depolitizacije, ostali izazovi tehnokratske vladavine (Bertsou & Caramani, 2020a) uključuju izazov holizmu, koji se pojavljuje u obliku redefinisano pluralizma, to jest privilegovanja zajedničkog interesa nad potrebama i preferencijama delova pri čemu se podela i konflikt predstavljaju kao suprotstavljanje jednog dela celini a nikako kao utakmica više ravnopravnih delova; tu je izazov idologiji u vidu principa neutralnosti i pragmatičnosti koji na ime kvalifikovanog pogleda diskredituju politički program kao ono što u relativno trajnom i obavezujućem odnosu povezuje mandatora i mandatara, implicirajući nedovoljnu kompetentnost ovog prvog i njegovu podložnost ideološkom zavodjenju – tehnokratija u ovom slučaju nastupa kao epistemokratija, dobronamerno, čak i onda kada stanovništvu nameće mere štednje; izazov predstavničkom režimu tiče se pitanja responzivnosti, (ne)odgovornosti i ekskluzivnosti: responzivnost je dovedena u pitanje budući da tehnokratija ne smatra za svoju obavezu da uvažava inpute birača, štaviše – vidi ih kao smetnju, (vertikalna) (ne)odgovornost je povezana s responzivnošću utoliko što stručnjačka elita ne postupa po nalogu mandatora, te nije ni dužna da mu „polaze račune“ o učincima svog delovanja, dok ekskluzivnost dolazi od činjenice da za obavljanje određenog zadatka eksperte kvalifikuju isključivo zasluga i njihova dokazana stručnost, zbog čega se pri njihovom izboru isključuju drugi kriterijumi (poput zastupljenosti određenih društvenih kategorija u ekspertskim timovima); izazov samoupravljanju (ili modelima direktne demokratije i populističke demokratije) pojavljuje se u vidu odbrane autonomije koja tehnokratske aktere stavlja van dometa demokratske kontrole (Caramani, 2020). Tehnokratski uticaj na politiku ispoljava se u različitom stepenu i na više nivoa, i može ići od konsultovanja tehnokratskih aktera, individualnih i institucionalnih, do formiranja vlada sastavljenih od stručnjaka, bez učešća profesionalnih političara.

Tehnokrate potiču iz raznih oblasti, mada se najčešće vezuju za ekonomiju. Iako istorijski gledano ne čine novu pojavu, najistaknutiju ulogu su dobile u skorije vreme u neoliberalnom obliku kapitalističke regulacije baveći se menadžmentom finansijskih i ekonomskih kriza, poput one iz 2007–2008, držeći svoja rešenja podalje od javne rasprave i naravno zaklanjajući se načelom tržišne apolitičnosti. Saučesništvo tehnokratije u izvrdavanju demokratije može se smestiti u okvire neoliberalnog jačanja

države i istovremeno njenog distanciranja od socijalnih zahteva i klasne borbe, konflikta uopšte. Upravo u tome Negri i Hart prepoznaju političko srce neoliberalizma, skriveno iza fasade regeneracije tržišnih mehanizama (Hardt & Negri, 2017). Nauku nije uvek tako lako odvojiti od politike, ali se instrumentalizacija ili naprosto ideološka funkcija nauke može i treba posmatrati i prosuđivati na temelju učinaka, pozitivnih i negativnih društvenih posledica koje je njeno političko angažovanje proizvelo. Dijego Fuzaro (Diego Fusaro) u tom svetlu prikazuje mobilisanje medicinsko-naučnog kadra tokom krize prouzrokovane pandemijom kovida 19, zbog koje je Svetska zdravstvena organizacija početkom 2020. proglasila vanrednu situaciju na globalnom nivou, ukinuvši je u maju 2023. Vlade brojnih zemalja su se u rukovođenju pandemijom oslonile na specijalno oformljene radne grupe ili krizne štabove, sastavljene od tehničkih stručnjaka, čija su se rešenja svela na represivne mere (socijalno distanciranje, policijski čas, zabrana okupljanja i dr.).² Vanredno stanje izrodilo je „terapeutski autoritarizam“ (Fuzaro, 2022), opsesivno posvećen nadzoru i kontroli, dok je u potpunosti izostala „politička“ priča o povećanju budžeta za zdravstvo, koje bi moglo da obezbedi unapređenje bolničkih i ljudskih kapaciteta i razvoj aparata za borbu sa svim budućim sanitarnim krizama. Medicinski diskurs se, konstatuje Fuzaro, „pojavljuje kao onaj što nas sada spasava i nezamenljiv je, postaje onaj koji podiže na univerzalni i objektivni nivo pojedinačni interes vladajućeg pola, njegovo autoritarno restrukturiranje i hijerarhijske odnose moći. Drugim rečima, iza pitanja zdravlja i objektivne sanitarne vanredne situacije krije se reorganizacija socijalnog, političkog i ekonomskog odnosa“ (Fuzaro, 2022, str. 186).

Tehnokratski princip organizacije vlasti često je podržan stavovima građana, uglavnom onda kada je njihovo poverenje u reprezentativnu demokratiju ozbiljno poljuljano ili kad svojevoljno biraju da se isključe iz politike, radije je prepuštajući kvalifikovanim i nezavisnim stručnjacima. Ponekad se tehnokratsko odlučivanje vidi kao jedini mogući način da se stabilizuje haotična politička situacija, te je stoga podrška njoj izraženija u mladim, nekonsolidovanim demokratijama, poput onih koje karakterišu društva Centralne i Istočne Evrope, dok se u državama Južne Evrope i nordijskim zemljama kritički odnos prema učešću eksperata u vlasti tokom vremena održava na relativno visokom nivou (Bertsou & Caramani, 2017,

² Fuzaro navodi da je u Italiji u proleće 2020. bilo moguće izbrojati hiljade novozaposlenih u tzv. *task forces*, postavljenih kako bi pomogli u borbi protiv pandemije.

2020b; Bertou & Pastorella, 2017).³ Tehnokratizacija odlučivanja deo je šireg procesa rekonponovanja upravljačkih elita i sistema kompleksne dominacije (Boltanski, 2009), u kom je moć decentrirana, besformna, skrivena iza komplikovanih pravila i demokratskih procedura, neuhvatljiva i nepredvidljiva. Ona podjednako kao i dodeljivanje poslova privatnim podugovaračima obesmišljava javnu vlast, ali za važnu posledicu, na koju upućuje Kolin Krauč, ima gubitak građanskih sposobnosti (Krauč, 2014). Za obične građane postaje sve teže da se snađu u zbrci podugovaračkih mreža koji skrivaju nosioce odgovornosti i pravnim začkoljicama s kojima na kraj mogu izaći samo profesionalci posebno obučeni za to. Odustajanje od politike se tako pojavljuje kao razumljiv ishod njenog zatvaranja u neprobojne krugove, i povratka u predemokratsko stanje.

Zaključak

Postoje mišljenja da tvrdnje o kraju politike, njenom izgonu, dokidanju, uzmicanju pred korporativnim interesima ili skrivanju iza administrativnog i pravnog rezona, zapravo nemaju empirijsku potvrdu. Primedba se ponajviše upućuje autorima teorija o postpolitičkoj ili postdemokratskoj konjunkturi, koje nas više ubeđuju u svoje zaključke o današnjem post-svetu no što nam pružaju uverljive dokaze za to da živimo u jednom od njih. Čitava perspektiva se smešta u okvir distopičnog i nedovoljno utemeljenog „narativa apolitičnosti“ (Dean, 2014), proizvedenog u sklopu najnovije intelektualne mode i osuđenog na kruženje u ograničenim akademskim krugovima. Za Bulera, najveći nedostatak pristupa depolitizaciji kao sistemskom defektu leži upravo u njegovoj nedovoljnoj nijansiranosti, zbog čega se pokazuje nepodesnim da uhvati diskretne pa i one primetne naznake narušavanja neoliberalnog konsenzusa i društvene promene (Buller, 2019). Više autora je već ukazalo na činjenicu da žive političku praksu odlikuje isprepletanost i promenljiva dinamika procesa depolitizacije i repolitizacije – pojedinačni i grupni zahtevi tu-i-tamo postižu univerzalizaciju, neka pitanja bivaju problematizovana i podržana kroz neformalnu deliberaciju, javnu raspravu, medijsku komunikaciju ili protestnu politiku, dok ostala odlaze u drugi plan, bivajući prepuštena ekspertskim grupama ili naprosto zaboravu. Ovo takođe implicira da se, uprkos tendencijama obostranog udaljavanja – politike od građana (kroz potiskivanje i delegitimaciju antagonizma i sukoba, davanje punomoćja i prepuštanje funkcija

³ Nalaz na osnovu podataka dobijenih u dva talasa World Values Survey i European Values Survey, u periodu između 2008. i 2014, kao i na temelju navedenog istraživanja iz 2017.

nacionalnim ili supranacionalnim telima čiji članovi nisu birani u izbornom procesu, kolonizaciju) i građana od politike (otuđenje, apatičnost, apolitičnost ili antipolitičnost)⁴, ipak pojavljuju pritisci i otpori sa raznih strana koji narušavaju sistem, pa je postpolitička ontologija i dalje više upozorenje no dijagnoza.

Alen Badiju će kritikovati Ransijerov izbor da „identifikuje politiku u elementu njene odsutnosti“ (Badiju, 2008, str. 87) smatrajući ga neuspehim otklonom od „politike filozofa“. Rečenom slobodno možemo priključiti svaku osudu realne politike s neke udaljene tačke, koja vrlo često nastupa u ime radikalizovane demokratske vizije, a u stvarnosti je tek „setna pratnja odsutnosti realne politike, i opskurno poučava želju da svrši sa politikom“ (Badiju, 2008, str. 81). Džodi Din sve pritužbe na policiju, administraciju i (neoliberalnu) ekonomiju, okrivljene za gušenje političkog, podvodi pod detinje durenje levice koje ovoj služi kao alibi za nečinjenje i nemoć. „Levica podrazumeva“, piše Din, „da naš nedostatak dobrih političkih ideja znači kraj politike kao takve. Ako se igra ne igra po našim pravilima, onda je uopšte nećemo igrati. Nećemo čak ni priznati da igra postoji“ (Dean, 2009, str. 12). Problem s teorijama depolitizacije i de-demokratizacije, možemo zaključiti, nije toliko sama kritika – jer i kada preuveličava, ona želi da upozori – koliko nedostatak političke vizije koja bi odbranila politiku od predatorskih korporativnih interesa, tržišne logike i isforsiranog konsenzusa.

Zahvalnica / Finansiranje

Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/200163).

⁴ Trend odustajanja građana od konvencionalne politike zabeležen je u zapadnoevropskim demokratijama tek od 1990-tih godina i ispoljen kroz sve manju izlaznost na izbore, nestalnost glasačkih preferencija koje se u sve većoj meri oblikuju pod uticajem kontingentnih faktora umesto da odražavaju čvrstu lojalnost politici određene partije, te smanjenim partijskim članstvom (Mair, 2013).

Literatura

- Badiju, A. (2008). *Pregled metapolitike*. Institut za filozofiju i društvenu teoriju i I. P. „Filip Višnjić“.
- Bertsou, E., & Caramani, D. (2017). *Citizens' Technocratic Attitudes: A Survey of Nine European Countries*. University of Zurich.
- Bertsou, E., & Caramani, D. (2020a). *The Technocratic Challenge to Democracy*. Routledge.
- Bertsou, E., & Caramani, D. (2020b). Measuring technocracy. In E. Bertsou & D. Caramani (Eds.), *The Technocratic Challenge to Democracy* (pp. 91–109). Routledge.
- Bertsou, E., & Pastorella, G. (2017). Technocratic Attitudes: A Citizens' Perspective of Expert Decision-making. *West European Politics*, 40(2), 430–58. <http://dx.doi.org/10.1080/01402382.2016.1242046>
- Beveridge, R. (2017). The (Ontological) Politics in Depoliticisation Debates: Three Lenses on the Decline of the Political. *Political Studies Review*, 15(4), 589–600. <https://doi.org/10.1177/1478929916664358>
- Boltanski, L. (2009). *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*. Gallimard.
- Buller, J., & Flinders, M. (2005). The domestic origins of depoliticisation in the area of British economic policy. *British Journal of Politics & International Relations*, 7(4), 526–543. <https://doi.org/10.1111/j.1467-856x.2005.00205.x>
- Buller, J., & Flinders, M. (2006). Depoliticisation: A Response to Burnham. *British Journal of Politics & International Relations*, 8(2), 307–310. <https://doi.org/10.1111/j.1467-856x.2006.00240.x>
- Buller, J., Dönmez, P. E., Standring, A., & Wood, M. (2019). Depoliticisation, Post-politics and the Problem of Change. In J. Buller, P. E. Dönmez, A. Standring, & M. Wood (Eds.), *Comparing Strategies of (De)Politicisation in Europe* (pp. 1–24). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-64236-9_1
- Burnham, P. (2001). New Labour and the Politics of Depoliticisation. *British Journal of Politics and International Relations*, 3(2), 127–149. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-856X.00054>
- Burnham, P. (2006). Depoliticisation: A comment on Buller and Flinders. *British Journal of Politics & International Relations*, 8(2), 303–306. <https://doi.org/10.1111/j.1467-856x.2006.00213.x>
- Burnham, P. (2017). Neo-liberalism, crisis and the contradictions of depoliticisation. *Partecipazione e Conflitto*, 10(2), 357–380. <http://dx.doi.org/10.1285/i20356609v10i2p357>
- Caramani, D. (2020). Introduction: the technocratic challenge to democracy. In E. Bertsou & D. Caramani (Eds.), *The Technocratic Challenge to Democracy* (pp. 1–26). Routledge.

- Clarke, N., Jennings, W., Moss, J., & Stoker, G. (2017). Changing spaces of political encounter and the rise of anti-politics: Evidence from Mass Observation's General Election diaries. *Political Geography*, 56, 13–23. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2016.10.004>
- Clarke, N., Jennings, W., Moss, J., & Stoker, G. (2018). *The Good Politician: Folk Theories, Political Interaction, and the Rise of Anti-Politics*. Cambridge University Press.
- Dean, J. (2009). *Democracy and Other Neoliberal Fantasies. Communicative Capitalism & Left Politics*. Duke University Press.
- Dean, J. (2014). Tales of the Apolitical. *Political Studies*, 62(2), 452–467. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9248.12035>
- Fawcett, P., Flinders, M. V., Hay, C., & Wood, M. (Eds.). (2017). *Anti-Politics, Depoliticization, and Governance*. Oxford University Press.
- Flinders, M. (2015). The General Rejection? Political Disengagement, Disaffected Democrats and 'Doing Politics' Differently. *Parliamentary Affairs*, 65(suppl_1), 241–254. <http://dx.doi.org/10.1093/pa/gsv038>
- Flinders, M., & Buller, J. (2006). Depoliticisation: Principles, Tactics and Tools. *British Politics*, 1(3), 293–318. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.bp.4200016>
- Flinders, M., & Wood, M. (2015). When Politics Fails: Hyper-Democracy and Hyper-Depoliticization. *New Political Science*, 37(3), 363–381. <http://dx.doi.org/10.1080/07393148.2015.1056431>
- Fuzaro, D. (2022). *Globalni udar. Terapeutski kapitalizam i Veliki reset*. Akademska knjiga.
- Hardt, M., & Negri, A. (2017). *Assembly*. Oxford University Press.
- Hay, C. (2007). *Why We Hate Politics?* Polity Press.
- Hay, C. (2014). Depoliticisation as Process, Governance as Practice: What Did the 'First Wave' Get Wrong and Do We Need a 'Second Wave' to Put It Right? *Policy and Politics*, 42(2), 293–311. <https://doi.org/10.56687/9781447326618-011>
- Krauč, K. (2014). *Postdemokratija*. Karpos.
- Mair, P. (2013). *Ruling the Void. The Hollowing-out of Western Democracy*. Verso.
- May, T. (2008). *The Political Thought of Jacques Rancière: Creating Equality*. Edinburgh University Press.
- Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. Verso.
- Mouffe, C. (2005). *On the Political*. Routledge.
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics: Thinking the World Politically*. Verso.
- Norris, P. (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. Oxford University Press.
- Norris, P. (2011). *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. Cambridge University Press.
- Patnam, R. D. (2008). *Kuglati sam. Slom i obnova američke zajednice*. Mediterran Publishing.

- Pavićević, Đ. (2016). Postdemokratske kritike demokratije: transformacija ili urušavanje demokratije. *Sociologija*, 58(4), 505–524. <http://dx.doi.org/10.2298/SOC1604505P>
- Pavićević, Đ., & Spasić, I. (2003). Shvatanja politike. U Z. Golubović, I. Spasić & Đ. Pavićević. (Ur.), *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999–2002*. Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Pharr, S. J., Putnam, R. D., & Dalton, J. R. (2000). Trouble in the Advanced Democracies? A quarter-century of declining confidence. *Journal of Democracy*, 11(2), 5–25. <http://dx.doi.org/10.1353/jod.2000.0043>
- Ransijer, Ž. (2012). *Na rubovima političkog*. Fedon.
- Ransijer, Ž. (2014). *Nesaglasnost. Politika i filozofija*. Fedon.
- Rosa, H. (2015). Capitalism as a Spiral of Dynamisation: Sociology as Social Critique. In K. Dörre, S. Lessenich & H. Rosa (Eds.), *Sociology, Capitalism, Critique* (pp. 83–114). Verso.
- Schedler, A. (1997). Introduction: Antipolitics – Closing and Colonizing the Public Sphere. In A. Schedler (Ed.), *The End of Politics? Explorations into Modern Antipolitics* (pp. 1–20). Macmillan Press and St. Martin's Press.
- Spasić, I., & Birešev, A. (2012). Social classifications in Serbia today: between morality and politics. U P. Cvetičanin (Ur.), *Social and Cultural Capital in Serbia* (pp. 155–172). Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
- Toplišek, A. (2019). Rethinking (De)Politicisation in Liberalism: Macro- and Micro-political Perspectives. In J. Buller et al. (Eds.), *Comparing Strategies of (De) Politicisation in Europe: Governance, Resistance and Anti-Politics* (pp. 25–51). Palgrave Macmillan.
- Torcal, M., & Montero, J. R. (2006). Political disaffection in comparative perspective. In M. Torcal, & J. R. Montero (Eds.), *Political Disaffection in Contemporary Democracies: Social capital, institutions, and politics* (pp. 3–19). Routledge.
- Wilson, J., & Swyngedouw, E. (2014). Seeds of Dystopia: Post-Politics and the Return of the Political. In J. Wilson & E. Swyngedouw (Eds.), *The Post-Political and its Discontents* (pp. 1–22). Edinburgh University Press.
- Žižek, S. (2006). *Škakljivi subjekt. Odsutno središte političke ontologije*. Šahinpašić.

Theoretical views on the depoliticization and the twilight of the political*

Ana Birešev

University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Belgrade, Serbia

The paper examines two different conceptual perspectives on how politics and political have changed at the end of the 20th and the beginning of the 21st century, as well as the specific understandings of depoliticization implied in these perspectives. The first part of the paper discusses theories (Rancière, Mouffe, and Žižek) that consider depoliticization as a result of the systematic foreclosure or repudiation of the political (i.e. moments of antagonism) and the post-political/post-democratic condition. The second part of the paper focuses on approaches (Flinders and Buller, Flinders and Wood, Crouch, and Hay) that see depoliticization as a specific (neoliberal) governing strategy or technique. These approaches look at how politicians position themselves as agents of their own disempowerment and shift the responsibility for public policy away from the state through institutional, legislative, and ideological-rhetorical strategies. The paper also examines the role of anti-politics and the technocratic principle of governance in the erosion of the political and the growing political disaffection. The article concludes by discussing the strengths and limitations of the presented theoretical approaches to depoliticization.

KEYWORDS: political / politics / depoliticization / post-political / post-democracy / anti-politics / technocracy

PRIMLJENO: 12.6.2024.
REVIDIRANO: 17.7.2024.
PRIHVAĆENO: 23.7.2024.

* Predloženo citiranje: Birešev, A. (2024). Teorijski pogledi na depolitizaciju i sumrak političkog. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(1–2), 29–52. <https://doi.org/10.47152/ziksi2024012>

©2024 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Religijski aspekt kvaliteta života u zatvorima u Srbiji: Preliminarni rezultati istraživanja*

Milena Milićević¹ & Teodora Gojković²

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Praktikovanje sopstvene religije može pozitivno uticati na život osuđenika u zatvoru, što je vidljivo kroz smanjenu upotrebu droga, povećano prosocijalno ponašanje, poboljšano mentalno zdravlje i olakšanu adaptaciju na zatvorske uslove. Međutim, malo je istraživanja ispitivalo povezanost praktikovanja religije i percepcije osuđenika o kvalitetu života u zatvoru, posebno u okviru srpskog zatvorskog sistema. Istraživanje je imalo za cilj da ispita razlike u percepciji kvaliteta zatvorskog života u odnosu na mogućnosti praktikovanja svoje vere u zatvoru, sagledavajući kvalitet zatvorskog života kumulativno i kroz pojedinačne dimenzije – *Harmonija, Profesionalizam, Bezbednost, Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* i *Dobrobit, blagostanje i razvoj*. Istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku od 632 osuđenika u pet kazneno-popravnih zavoda u Srbiji. Podaci su prikupljeni primenom srpske verzije upitnika Merenje kvaliteta zatvorskog života (eng. *Measuring the Quality of Prison Life – MQPL*). Ispitanici su bili upitani o svojoj veri i mogućnosti praktikovanja svojih verskih običaja u zatvoru. Za analizu podataka korišćene su deskriptivna statistika i ANOVA. Osuđenici koji su mogli da praktikuju svoje verske običaje ocenili su ukupan kvalitet života u zatvoru kao značajno bolji u odnosu na one koji nisu imali tu mogućnost. Konkretno, ovi osuđenici su imali pozitivniju percepciju harmonije, profesionalizma osoblja, bezbednosti, uslova života, kontakta sa porodicom, kao i ukupne dobrobiti i ličnog razvoja. Dok preliminarni nalazi ukazuju na to da praktikovanje svoje vere ima potencijal da bude značajan deo rehabilitacije, potrebna su dodatna istraživanja kako bi se potpuno razumeli mehanizmi kroz koje

* Korespondencija: Milena Milićević, mileninaadresa@gmail.com, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Gračanička 18, 11000 Beograd, Srbija

¹ ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8344-5504>

² ORCID <https://orcid.org/0009-0001-9489-3772>

ove prakse doprinose pozitivnim ishodima kao što su bolja adaptacija na zatvorski život, lični razvoj i drugo. Na osnovu tog saznanja bi se mogli razviti efikasniji programi rehabilitacije.

KLJUČNE REČI: verski običaji / verske službe / religija / zatvor / zatvorski život / MQPL / rehabilitacija osuđenika / kvalitet zatvorskog života

Uvod

Funkcije religije iz sociološke, kriminološke i penološke perspektive

Brojne studije su pokazale da ispunjavanje religijskih očekivanja može dovesti do poželjnih penoloških i socioloških ishoda, kao što su niži nivoi upotrebe droga i povećanje prosocijalnog ponašanja pod uticajem religije, ili produbljen osećaj pripadnosti (Bailey & Timoti, 2015; Koenig, 2001, citirano kod Kimball, 2020). Pored protektivne funkcije, religija može imati značajnu ulogu u promovisanju prosocijalnog ponašanja, budući da je ona jedan od mnogih faktora za koji se, sa pozicija kriminoloških teorija društvene kontrole, može tvrditi da „veže” pojedinca za društvo i konvencionalno ili normativno ponašanje, ukoliko se, recimo, uzmu u obzir četiri elementa Hiršijeve teorije društvene kontrole – vezanost, obaveza, uključenost i verovanja (Hirschi & Stark, 1969). Kako navodi Džonson (Johnson, 2007, str. 242), „...verska posvećenost je izvor promovisanja ili poboljšanja korisnih ishoda, kao što je blagostanje (Blazer & Palmore, 1976; Graney, 1975; Markides, 1983; Musick, 1996; Willits & Crider, 1988), nada, značenje i svrha (Sethi & Selligman, 1993), samopoštovanje (Bradley, 1995; Ellison & George, 1994; Koenig et al., 1999) i obrazovno postignuće (Jeynes, 2007; Regnerus, 2003)”. Ako kvalitet života shvatimo kao objektivnu evaluaciju glavnih aspekata ili celine života u društvu, a dobrobit kao subjektivnu procenu kvaliteta života, odnosno apstrakciju koja se odnosi na kvalitet bilo kojeg od mnogobrojnih važnih aspekata života, skupa aspekata ili njihovog ukupnog broja (Gasper, 2007, citirano kod Pavićević et al., 2024), onda, razvijajući samopoštovanje, autonomiju, odgovornost i poverenje, osuđena lica usvajaju prosocijalne vrednosti i prihvataju pozitivan identitet, što doprinosi odustajanju od kriminalnog ponašanja i, shodno tome, smanjenju povrata (Pavićević et al., 2024, str. 70). Dakle, pojam dobrobiti se može razmatrati kao pojam koji se u većoj meri odnosi na pojedince, dok je kvalitet života prigodniji kada je reč o zajednicama, lokalitetima i društvima u celini – dobrobit ima svojstvo koje uključuje

stvarno, proživljeno iskustvo, dok se kvalitet života može posmatrati kao svojstvo konteksta i okruženja (Pavićević et al., 2024, str. 66).

Istraživanja su pokazala da religija pozitivno utiče na osuđenike; da posvećenost religijskom životu u određenim zatvorima može povoljno da utiče na njihovu rehabilitaciju; da ima uticaja na prilagođavanje osuđenika životu u zatvoru; da može pomoći u smanjenju stope recidivizma i da umanjuje mogućnost dolaska osuđenika u konfliktne situacije u zatvoru (Adler et al., 2008; Clear & Sumter, 2002; Johnson et al., 1997; citirano kod Radulović, 2022, str. 130). Takođe, pojedine studije pokazuju da religija poboljšava emocionalno blagostanje među osuđenima, ali retko se bave načinom na koji se to dešava (Jang et al., 2021). I pored nastojanja da se kroz implementiranje brojnih međunarodnih i evropskih standarda u postupanju sa osuđenim licima njihov položaj i tretman poboljšaju i da se izvršenje kazne zatvora humanizuje, zatvaranje ipak i dalje vodi brojnim deprivacijama (Čopić et al., 2024). Pozitivan efekat religije na subjektivno blagostanje pronađen je i u osuđeničkoj populaciji – postoje studije koje su ukazale na to da su osuđenici skloni negativnim emocijama tokom boravka u zatvoru, poput besa, frustracije, depresije i anksioznosti, jer u zatvorima kao „totalnim institucijama”, ne samo da doživljavaju gubitak slobode, pristup dobrima i uslugama, sigurnosti, seksualnih partnera i autonomije, već se često bore i sa pojačanim osećanjima stida i krivice zbog zločina koje su počinili i kazne zatvora, što sveukupno doprinosi urušavanju njihovog mentalnog zdravlja i činjenju različitih prekršaja u zatvoru, uključujući nasilje i samoubistva (Jang et al., 2021; Špadijer-Džinić, 1973; Špadijer-Džinić et al., 2009). U pitanju su, prema rečima Sajksa (Gresham M. Sykes), „muke zatočeništva” (*pains of imprisonment*), koje imaju destabilizujući uticaj na osuđenike i njihove međusobne odnose, usled čega su oni prinuđeni da se prilagode zahtevima okruženja (Sykes, 1958, citirano kod Ignjatović, 2009).

Ipak, iz malobrojnih teorijskih i empirijskih razmatranja na ovu temu, može se izvući zaključak da religija pruža pomoć u prilagođavanju zatvorskom životu; da nudi različite potencijalne mehanizme suočavanja za svakodnevicom u zatvoru – i to tako što omogućava moralno upravljanje emocionalnim stanjima osuđenika; tako što im može pomoći u dostizanju osećaja lične kontrole i svrhe, dok im može biti od značaja i u pružanju socijalne podrške (Drakeford, 2018). Moralno preusmeravanje emocionalnih stanja važna je komponenta religije, a budući da su osuđenici podložni različitim emocionalnim stresorima, religijski angažman im može ponuditi uvide u smanjenje osećaja krivice i stida, pomoć u oživljavanju pozitivnih stavova prema svojoj prošloj slobodi i usmeriti ih ka pozitivnom

ponašanju (Dye et al, 2014; Ellison & Levin, 1998, citirano kod Drakeford, 2018). Suočeni sa velikim brojem stresora i ograničenja u zatvorima, osuđenici religijsku praksu mogu videti kao izvor osećaja lične kontrole i svrhe (Krause & Ellison, 2009). Takođe, religija može doprineti smanjenju izolacije i povećanju osećaja pripadnosti, budući da su istraživanja pokazala da ona može stvoriti socijalne mreže i grupne veze koje nude emocionalnu podršku i ojačavaju psihološku otpornost (Drakeford, 2018).

Religija u zatvorskim uslovima u Srbiji

Odnos osuđenih lica u Srbiji prema religiji na prvom mestu zavisi od ličnih preferencija i motivacije zatvorenika, ali važan faktor je obezbeđivanje strukturnih uslova i okruženja u kojem je moguće da osuđenici uspostave ili promene svoj odnos prema veri, ili ako su već bili religiozni, dobiju institucionalnu podršku (Radulović, 2022, str. 121). U vreme socijalizma, religija je bila izmeštena iz javne sfere, odnosno socijalistički svetonazor nije priznavao niti je dozvoljavao bilo kakav vid ispoljavanja religije u javnim institucijama (Becci, 2012). Od kraja 1980-ih i početka 1990-ih, a sa posebnim ubrzanjem pre petnaestak godina, započet je proces akomodacije religijskih sadržaja u državne institucije, među kojima su i zatvori, a Srpska pravoslavna crkva, kao najreprezentativnija verska organizacija, jedina ima zatvorske kapele i crkve (Radulović, 2022).

Proces institucionalizacije religije u zatvorima u Srbiji je složen i tekao je postepeno, a ulazak sveštenika i verskih službenika u zatvore doveo je do veće vidljivosti religije, tamo gde postoje liturgijski uslovi da osuđenici participiraju u verskim ritualima, ali ne nužno i do veće religioznosti osuđenika, kao što je slučaj u opštoj populaciji (Radulović, 2022, str. 123). Prisvajanje verskog identiteta i izgradnje verskog života u zatvorima je individualizovan proces, posebno tamo gde nema institucionalno organizovane prisutnosti crkve. U poslednjih desetak godina, podrška verskih organizacija i crkava, u većini zatvora u Srbiji, neretko je nedovoljna, neblagovremena i neredovna, zbog čega su osuđenici prinuđeni da pribegavaju konstruisanju sopstvene duhovnosti i verskim praksama koje prilagođavaju verskim uslovima (Radulović, 2022, str. 125–126). Iako pojedinac ima pravo da zatraži posetu sveštenog lica ili verskog službenika jednom nedeljno, u praksi, ovo pravo osuđenici uglavnom i ne koriste. Ukoliko postoji veći broj osuđenih lica iste veroispovesti, na njihov zahtev, upravnik zavoda je dužan da dozvoli redovne posete, službu ili versku nastavu

(Radulović, 2022, str. 121)³. Na osnovu analize narativa osuđenih lica, Lidija Radulović je utvrdila da, u procesu izgradnje verskog individualizma, oni pojedinci koji su najdalje otišli u „duhovnom uzrastanju”, vremenom postaju i surogat sveštenici koji preuzimaju neke od funkcija, mole se u ime onih osuđenika koji nisu razvili individualne prakse, tumače tekstove itd. Religijskim posvećenicima se pripisuje uloga ritualnog posrednika koja treba da kompenzuje nedostatak formalnog posrednika između Boga i ljudi (Radulović, 2022, str. 126). U zatvorskim uslovima, religijski individualizam se pojavljuje kao strategija za samoprihvatanje sopstvenog identiteta u situaciji kada su drugi identiteti „na čekanju” – drugim rečima, položaj osuđenika, njihovo mesto u društvenoj strukturi kao otpadnika od društva, kriminalna struktura koja predstavlja prepreku za rehabilitaciju, samo su neki od razloga zbog kojih se osuđenici okreću verskom individualizmu, koji se ispoljava tako što prikrivaju posvećenost veri, mole se pre spavanja da niko ne zna, dovoljna im je lična komunikacija sa Bogom i trude se da o tome ni sa kim ne razgovaraju (Radulović, 2022, str. 126).

Problem i cilj istraživanja

Procene pokazuju da više od tri četvrtine osuđenih lica prisustvuje barem jednom događaju vezanom za duhovnost, veru ili religiju tokom prve godine u zatvoru (O'Connor & Duncan, 2011). Brojna istraživanja su, takođe, pokazala da vera i religija mogu imati pozitivan uticaj na život osuđenika na nekoliko načina, i to – pomažući im da se prilagode životu u zatvoru i rade na svojoj rehabilitaciji, da poboljšaju svoje mentalno zdravlje i uspešno se rehabilituju i reintegrišu u društvo po izlasku na slobodu (Brandner, 2020; Clear & Sumter, 2002; Fridari et al., 2022; Jang et al., 2021; Joon Jang & Johnson, 2023; Mandhouj et al., 2014; O'Connor & Perreyclear, 2002; Pedrosa et al., 2024; Rahimipour Anaraki, 2022; Talik & Skowroński, 2018). Međutim, postavlja se pitanje povezanosti učestvovanja u verskim i religijskim aktivnostima ili obredima u zatvoru, u skladu sa propisom o kućnom redu zavoda, i kvalitetom života u zatvoru osuđenih lica.

³ Pravila su, međutim, veoma opšta i nedovoljno precizna, odnosno Pravilnik o kućnom redu Kazneno-popravnih zavoda i okružnih zatvora ne precizira koji je to „dovoljan broj”, niti koje su obaveze upravnika zavoda u pružanju institucionalne podrške. Takođe, na ovaj način su isključeni vernici manjinskih religija, vernici pojedinih verskih organizacija koje nisu uspele da regulišu svoj status na osnovu Zakona o crkvama i verskim zajednicama, kao i individualni vernici koji ne prihvataju pripadnost bilo kojoj crkvi ili religijskoj organizaciji (Radulović, 2022, str. 121).

Povezanost praktikovanja vere i doživljaja različitih aspekata zatvorskog života nije dovoljno ispitana u dosadašnjim studijama.

Zbog svega navedenog, sprovedeno je istraživanje sa ciljem da se ispitaju razlike u percepciji kvaliteta zatvorskog života u odnosu na mogućnosti praktikovanja svoje vere u zatvoru. Kvalitet života u zatvorskom okruženju je sagledan kumulativno, ali i kroz pojedinačne dimenzije – *Harmonija, Profesionalizam, Bezbednost, Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom i Dobrobit, blagostanje i razvoj.*

Metod

Procedura i tok istraživanja

Ovo istraživanje je deo većeg projekta o kvalitetu zatvorskog života u Srbiji pod nazivom PrisonLIFE. Podaci su prikupljeni od maja 2022. do januara 2023. godine u pet kazнено-popravnih zavoda (KPZ) u Srbiji: KPZ za žene u Požarevcu i četiri KPZ-a za muškarce, tačnije u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu – Zabeli, Nišu i Beogradu.

Uzorak je formiran kao prigodan. Poziv za učešće u istraživanju, zajedno sa detaljnim informacijama o projektu i ciljevima studije, bio je izložen na oglasnoj tabli zatvora dve nedelje. Opšti kriterijumi za uključivanje su bili sledeći: pravosnažno osuđena punoletna lica koja su na izvršenju kazne zatvora duže od 30 dana, koja su pismena i razumeju, čitaju i pišu srpski jezik i koje su dobrovoljno pristala da učestvuju u istraživanju.

Osobe koje su izrazile interesovanje za učešće mogle su se prijaviti preko osoblja službe za tretman. Podaci su prikupljeni u jednoj sesiji u zajedničkim prostorijama KPZ-a, uz prisustvo istraživača koji su pomagali u slučaju problema sa razumevanjem stavki upitnika. Ispitanici su stavljali popunjen upitnik u kovertu i predavali ga istraživačima. Popunjavanje upitnika je prosečno trajalo oko sat i po vremena.

Svi ispitanici su dali pismeni informisani pristanak pre učestvovanja u istraživanju. Sve procedure su sprovedene u skladu sa Etičkim odobrenjem koje je dao Etički odbor Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (Br. 103/2020, 38c/2022, 274/2022, 119/2024) i sa principima iz Helsinške deklaracije iz 1964. godine i njenim kasnijim revizijama.

Uzorak

Tabela 1 prikazuje osnovne sociodemografske, kriminološke i penološke karakteristike ispitanika, njihovu veroispovest, i mogućnosti praktikovanja verskih obreda.

Opis uzorka

Uzorak čine 632 ispitanika (Tabela 1). Većina ispitanika su muškarci (86%), dok žene čine 14% uzorka. Prosečna starost ispitanika je 40 godina, a najveći broj je smešten u KPZ-u u Sremskoj Mitrovici (31%), zatim u Nišu (30%), dok su najmanje zastupljeni u Beogradu (5%). Važno je napomenuti da se najveći broj ispitanika nalazi u zatvorenom odeljenju (72%). Prosečna dužina izrečene kazne zatvora je nepunih osam godina, a najčešće počinjena dela su protiv imovine (32%), protiv zdravlja ljudi (31%) i protiv života i tela (21%). Većina ispitanika je počinila krivična dela bez elemenata nasilja (52%). Što se tiče penološkog povrata, 48% ispitanika je ranije izdržavalo kaznu zatvora. U trenutku sporovođenja istraživanja, više od polovine ispitanika (54%) boravilo je u zatvoru duže od dve godine.

Veroispovest i mogućnosti praktikovanja verskih obreda

U pogledu veroispovesti, većina ispitanika se izjasnila kao hrišćani (90%), dok je manji procenat muslimana (4%) i onih koji se izjašnjavaju kao pripadnici drugih religija (1%). Ispitanici su bili upitani da li su u mogućnosti da praktikuju svoje verske običaje u zatvoru, a ponuđena su im tri odgovora: „Ne“, „Da“ i „Ne znam / Ne želim“.

Prema prikupljenim podacima, 68% ispitanika tvrdi da su u mogućnosti da praktikuju verske običaje u zatvoru, dok je 20% negiralo ovu mogućnost. Ukupno 12% ispitanika nije znalo ili nije želelo da odgovori na ovo pitanje (Tabela 1).

Instrument

Kvalitet zatvorskog života je procenjen primenom upitnika *Merenje kvaliteta zatvorskog života* (eng. *Measuring the Quality of prison life – MQPL*) (Liebling et al., 2012), i to verzije na srpskom jeziku (Međedović et al., 2024; Milićević et al., 2024). Prevođenje, adaptaciju i primenu ovog upitnika je odobrila autorka originalnog instrumenta (Liebling; lična komunikacija, 8. januar 2020. godine).

Tabela 1

Demografske i kriminološko-penološke karakteristike ispitanika, veroispovest i mogućnosti praktikovanja verskih obreda

Varijabla		<i>n</i>	%	
Pol	Muški	544	86.1	
	Ženski	88	13.9	
Starost (u godinama)	<i>M (SD)</i>	40.02	10.19	
Kazneno-popravni zavod	Požarevac	88	13.9	
	Sremska Mitrovica	193	30.5	
	Niš	187	29.6	
	Zabela	134	21.2	
	Beograd	30	4.7	
Dužina kazne zatvora (u godinama)	<i>M (SD)</i>	7.96	8.41	
Krivično delo	Protiv života i tela	132	20.9	
	Protiv imovine	204	32.3	
	Protiv zdravlja ljudi	195	30.9	
	Protiv javnog reda i mira	19	3.0	
	Protiv privrede	15	2.4	
	Protiv polne slobode	11	1.7	
	Protiv braka i porodice	11	1.7	
	Ostala krivična dela	45	7.1	
	Vrsta (tip) krivičnog dela	Bez elemenata nasilja	327	51.7
		Sa elementima nasilja	287	45.4
Razvrstavanje osuđenog u odeljenja	Zatvoreno	457	72.3	
	Poluotvoreno	147	23.3	
	Otvoreno	4	0.6	
Ranije izdržavanje kazne zatvora	Ne	268	42.4	
	Da	302	47.8	
Dužina boravka u zatvoru ^a	< 6 meseci	77	12.2	
	7–12 meseci	94	14.9	
	1–2 godine	120	19.0	
	> 2 godine	340	53.8	
Veroispovest	Nisam vernik/ica	26	4.1	
	Hrišćanin/ka	569	90.0	
	Musliman/ka	27	4.3	
	Ostale religije	5	0.8	
Da li ste u mogućnosti da praktikujete verske običaje u ovom zatvoru ako to poželite?	Ne	127	20.1	
	Da	430	68.0	
	Ne znam / Ne želim	75	11.9	

Napomena: Ostala krivična dela (*n*, %) – protiv sloboda i prava čoveka i građanina (6, 0.9), protiv bezbednosti javnog saobraćaja (6, 0.9), protiv državnih organa (3, 0.5), protiv pravnog saobraćaja (2, 0.3), protiv službene dužnosti (2, 0.3), protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom (9, 1.4), ometanje službenog lica u vršenju službene dužnosti / Zakon o javnom redu i miru (2, 0.3); Ostale religije (*n*, %) – bila sam ateista ali krštena sam, jehovin svedok, jevrej, katolik, nema ime i jedinstvena je (1, 0.2%, sve). ^aU trenutku prikupljanja podataka.

Upitnik MQPL sadrži ukupno 126 stavki, a od ispitanika se traži da izraze svoj stepen slaganja sa svakom od tvrdnji na skali Likertovoj tipa (1 = *u potpunosti se slažem*, 5 = *uopšte se ne slažem*). MQPL se sastoji od pet glavnih kategorija. Za svaku kategoriju izračunava se prosečna ocena, pri čemu viša ocena predstavlja bolji kvalitet života. Za potrebe ovog istraživanja, uključena je i procena ukupnog kvaliteta zatvorskog života („Na skali od 1 do 10, gde je 1 = najmanja, a 10 = najveća ocena, kako biste generalno ocenili kvalitet zatvorskog života?“).

1. *Harmonija* obuhvata različite aspekte tretmana i zatvorskog okruženja, a ispituje odnose između osuđenika i zatvorskog stručnog osoblja, osećaj poštovanja, humanost, stepen doživljene podrške i brigu o ranjivim grupama.
2. *Profesionalizam* se odnosi na stručnu kompetentnost osoblja, opravdanost birokratije, transparentnost sistema i pravičnost postupanja.
3. *Bezbednost* utvrđuje kako ispitanik doživljava nadzor, kontrolu i zaštitu od nasilja u zatvorskom okruženju, kako se uklapa u neformalne grupe i u kojoj meri su prisutni droga, nasilje i zlostavljanje među osuđenima.
4. Dimenzija *Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom* se fokusira na to kako osuđenici percipiraju kvalitet svojih životnih uslova u zatvoru i takođe se bavi mogućnostima održavanja kontakta sa porodicom i prijateljima tokom boravka u zatvoru.
5. Dimenzija *Dobrobiti, blagostanja i razvoja* daje uvid u to kako osuđenici doživljavaju svoje psihološko, odnosno emocionalno stanje i mogućnosti za lični razvoj i kako opisuju osećaj kontrole nad sopstvenim životom i sposobnost donošenja odluka u zatvorskom okruženju.

U okviru MQPL upitnika prikupljeni su sociodemografski i drugi podaci od samih ispitanika, od kojih su za potrebe ovog istraživanja izdvojeni starost, vreme provedeno u konkretnom zatvoru, kao i veroispovest i mogućnost praktikovanja iste u okviru zatvora. Ostale prikazane informacije (ranije osude na kaznu zatvora, krivično delo, odeljenje, dužina kazne zatvora) prikupljene su iz pravnosnažnih sudskih odluka koje su osnov izvršenja kazne zatvora i dosijea osuđenika sa pripadajućom dokumentacijom.

Obrada podataka

Pored deskriptivne statistike, korišćena je jednofaktorska analiza varijanse (ANOVA) različitih grupa sa naknadnim testovima (Hochberg's GT2). U slučaju narušavanja pretpostavke o homogenosti varijanse, navedeni su rezultati Velšovog (Welsh) i Gejms-Hauelovog (Games-Howell) testa. Za sve statističke analize je zadat α nivo od .05 uz Bonferoni korekciju vrednosti usled višestrukih poređenja tako da je revidirani nivo statističke značajnosti iznosio .017.

Rezultati

Tabela 2 prikazuje deskriptivnu statistiku i komparacije u vezi sa kvalitetom zatvorskog života i mogućnošću praktikovanja verskih običaja. Prema rezultatima, postoje značajne razlike u percepciji svih dimenzija kvaliteta zatvorskog života u odnosu na praktikovanja verskih običaja među osuđenim licima. Ispitanici koji mogu da praktikuju svoje verske običaje u zatvoru su ocenili kvalitet života višim ocenama u poređenju sa onim koji to ne mogu ili to ne žele, odnosno koji nemaju odgovor na to pitanje.

Harmonija

Ispitanici koji su mogli praktikovati verske običaje ($M = 3.22$) ocenili su sveukupno viši nivo harmonije u odnosu na one koji nisu mogli ($M = 2.78$) i one koji nisu znali ili nisu želeli da odgovore ($M = 3.01$). Konkretnije, u poređenju sa ispitanicima koji nisu mogli da praktikuju svoje verske običaje u zatvoru, ovi ispitanici su izvestili da su doživeli bolji i ispunjeniji proces dolaska u zatvor, da su dobili više pomoći i podrške od strane zaposlenih, da su ih zaposleni tretirali sa više poštovanja i ljubaznosti, kao i da je odnos između zaposlenih i osuđenih bolji i konstruktivniji. Zatvorsko okruženje su opisali kao humanije i brižnije i povoljnije su ocenili da se u zatvoru pruža briga i podrška ranjivim grupama osuđenika. Takođe, ovi ispitanici su ocenili da je ponašanje zaposlenih i zatvorski režim u celini bio pristojniji nego što su to ocenili osuđenici koji nisu mogli praktikovati svoje verske običaje (Tabela 2).

Profesionalizam

Ispitanici koji su mogli da praktikuju verske običaje ($M = 3.02$) ocenili su ukupni nivo profesionalizma u celom zatvoru značajno višim u poređenju sa onima koji nisu imali tu mogućnost ($M = 2.57$). Posmatrano kroz pojedinačne dimenzije ove MQPL kategorije, ispitanici koji su mogli da praktikuju verske običaje ocenili su profesionalizam zaposlenih značajno višim, što sugerise da zatvorsko stručno osoblje deluje kompetentnije i pouzdanije u očima onih osuđenih lica kada im je omogućeno praktikovanje vere (Tabela 2). Potom, transparentnost i odgovornost sistema izgledaju bolje kada se poštuju verska prava osuđenih lica na izvršenju kazne zatvora, a omogućavanje verskih praksi može doprineti osećaju pravde i zakonitosti u postupcima unutar zatvora. Konačno, percepcija organizacije i doslednosti je znatno bolja među onima koji su mogli da praktikuju verske običaje, što može da ukaže da osećaju da je sistem organizovaniji i pouzdaniji.

Tabela 2

Kvalitet zatvorskog života i praktikovanje verskih običaja: Deskriptivna statistika i komparacije

MQPL skorovi ^a	Mogućnost praktikovanja vere			F^b	Višestruka poređenja
	Ne	Da	Ne znam / Ne želim		
HARMONIJA	2.78 (0.87)	3.22 (0.77)	3.01 (0.70)	13.68	Da > Ne**
Dolazak u zatvor	2.68 (0.85)	3.04 (0.75)	2.89 (0.78)	10.76	Da > Ne**
Poštovanje / ljubaznost	2.96 (0.97)	3.39 (0.87)	3.22 (0.75)	9.82	Da > Ne**
Odnos zaposlenih i osuđenih lica	2.83 (1.10)	3.33 (0.99)	3.05 (0.91)	11.45	Da > Ne**
Humanost	2.86 (1.00)	3.33 (0.88)	3.09 (0.86)	11.63	Da > Ne**
Pristojnost	2.51 (0.89)	2.96 (0.84)	2.69 (0.76)	14.91	Da > Ne**
Briga o ranjivim grupama	2.74 (0.95)	3.16 (0.83)	2.94 (0.73)	11.37	Da > Ne**
Pomoć i podrška	2.73 (0.89)	3.14 (0.89)	2.97 (0.83)	10.61	Da > Ne**
PROFESIONALIZAM	2.57 (0.90)	3.02 (0.81)	2.79 (0.75)	15.39	Da > Ne**
Profesionalizam zaposlenih	2.86 (1.12)	3.33 (0.94)	3.15 (0.88)	9.64	Da > Ne**
Opravdanost birokratije	2.34 (0.84)	2.71 (0.86)	2.46 (0.76)	10.26	Da > Ne**

(nastavlja se)

Tabela 2*Nastavak tabele*

MQPL skorovi ^a	Mogućnost praktikovanja vere			<i>F</i> ^b	Višestruka poređenja
	Ne	Da	Ne znam / Ne želim		
Pravičnost	2.49 (0.98)	2.97 (0.94)	2.74 (0.86)	13.22	Da > Ne**
Organizacija i doslednost	2.46 (0.93)	2.97 (0.83)	2.68 (0.86)	18.51	Da > Ne**
BEZBEDNOST	3.07 (0.74)	3.41 (0.66)	3.13 (0.71)	14.46	Da > Ne** Da > NZ**
Očuvanje reda i bezbednost	3.09 (0.72)	3.36 (0.66)	3.11 (0.73)	9.93	Da > Ne**
Sigurnost osuđenika	3.07 (0.95)	3.60 (0.77)	3.29 (0.87)	17.81	Da > Ne** Da > NZ*
Prilagođavanje osuđenika	3.62 (0.96)	3.86 (0.89)	3.45 (0.94)	7.89	Da > Ne** Da > NZ**
Droga i zloupotreba	2.70 (1.04)	3.04 (0.96)	2.78 (0.93)	6.77	Da > Ne**
USLOVI I KONTAKT SA PORODICOM	2.99 (1.01)	3.59 (0.83)	3.34 (0.86)	19.32	Da > Ne**
Uslovi	2.88 (1.09)	3.58 (0.92)	3.33 (0.94)	21.34	Da > Ne**
Kontakt sa porodicom	3.13 (1.19)	3.61 (1.02)	3.34 (1.03)	9.05	Da > Ne**
DOBROBIT, BLAGOSTANJE I RAZVOJ	2.80 (0.79)	3.20 (0.74)	2.94 (0.71)	15.51	Da > Ne** Da > NZ*
Lični razvoj	2.77 (0.98)	3.14 (0.96)	2.92 (0.84)	7.91	Da > Ne**
Lična autonomija	2.77 (0.89)	3.18 (0.76)	2.90 (0.83)	12.67	Da > Ne**
Dobrobit i blagostanje	2.27 (0.93)	2.72 (0.97)	2.57 (0.90)	10.86	Da > Ne**
Uznemirenost	3.63 (0.92)	4.01 (0.85)	3.49 (0.95)	16.87	Da > Ne** Da > NZ**
KVALITET ZATVORSKOG ŽIVOTA ^c	3.56 (2.45)	4.69 (2.67)	4.13 (2.32)	9.12	Da > Ne**

Napomena: MQPL – Merenje kvaliteta zatvorskog života; Mogućnost praktikovanja vere – pitanje “Da li ste u mogućnosti da praktikujete verske običaje u ovom zatvoru ako to poželite?”; Uslovi i kontakt sa porodicom – Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom; NZ – Ne znam / Ne želim.

^a Teorijski raspon: 1–5. ^b Sve vrednosti su značajne na nivou $p < .01$. ^c Teorijski raspon: 1–10.

* $p < .05$ (uz primenu Bonferoni korekcije na .017).

** $p < .01$.

Bezbednost

Ispitanici koji su mogli da praktikuju verske običaje ocenili su sveukupno nivo bezbednosti značajno višim ($M = 3.41$) u poređenju sa onima koji nisu imali tu mogućnost ($M = 3.07$) i onima koji nisu znali ili nisu želeli da odgovore ($M = 3.13$). Ovo ukazuje na to da omogućavanje verskih praksi pozitivno doprinosi osećaju opšte bezbednosti u zatvoru. Detaljnije, u poređenju sa onima koji nisu imali mogućnost praktikovanja vere, nalazi sugerišu da se osuđenici osećaju sigurnije i da postoji bolja kontrola kada im je to omogućeno. Dalje, osuđenici kojima je omogućeno da praktikuju svoju veru kada to žele su pozitivnije ocenili ličnu sigurnost i prilagođavanje životu u zatvoru, što može da ukaže na to da se osećaju zaštićenije od opasnosti i pretnji i da imaju manje potrebe da se uključe u trgovinu i neformalne zatvorske grupe. Konačno, percepcija kontrole droge i zloupotrebe je bolja među onima koji su mogli da praktikuju verske običaje u poređenju sa onima koji nisu mogli (Tabela 2). Ovo ukazuje na to da se ovi osuđenici osećaju manje ugroženima od droge, maltretiranja i viktimizacije.

Uslovi života u zatvoru i kontakt sa porodicom

Ukoliko se pogleda ukupni skor, ispitanici koji su imali mogućnost praktikovanja verskih običaja ocenili su znatno boljim uslove života i kontakt sa porodicom ($M = 3.59$) u poređenju sa onima koji nisu imali tu mogućnost ($M = 2.99$). Pojedinačno posmatrano, ispitanici koji su mogli da praktikuju svoju veru imali su pozitivniju percepciju uslova života, što uključuje pristojnost smeštaja, higijenske uslove i opštu udobnost, u poređenju sa onima koji nisu imali tu mogućnost. Ovi ispitanici su, takođe, izvestili i o lakšem održavanju porodičnih veza nego ispitanici koji su izjavili da nisu mogli da praktikuju svoje verske običaje, što ukazuje na to da omogućavanje verskih praksi pozitivno povezano sa opštom percepcijom uslova života i održavanjem porodičnih veza, a što je ključno za mentalno zdravlje i dobrobit osuđenih lica na izvršenju kazne zatvora (Tabela 2).

Dobrobit, blagostanje i razvoj

Ispitanici koji su mogli da praktikuju verske običaje ocenili su viši nivo dobrobiti, blagostanja i razvoja ($M = 3.20$) u poređenju sa onima koji nisu mogli ($M = 2.80$) i onima koji nisu znali ili nisu želeli da odgovore ($M =$

2.94). Nalazi ukazuju da su oni osuđenici kojima je omogućeno praktikovanje vere imali bolju percepciju ličnog razvoja i povoljnije su se izjasnili o pripremi za život nakon izlaska iz zatvora, samostalnosti i samoodređenju, uz smanjen osećaj bola, kazne i napetosti i smanjen osećaj emocionalne uznemirenosti (Tabela 2).

Ukupna ocena kvaliteta zatvorskog života

Ispitanici koji su mogli da praktikuju verske običaje ocenili su viši kvalitet zatvorskog života ($M = 4.69$) u poređenju sa onima koji nisu mogli ($M = 3.56$), što ukazuje na to da bi mogućnost praktikovanja vere mogla poboljšati opšti kvalitet života osuđenih lica (Tabela 2).

Diskusija

Brojni autori su naglasili da praktikovanje verskih običaja ima veliki značaj za kvalitet života u zatvoru putem pružanja mehanizama suočavanja, smanjenja mentalnog stresa, podsticanja adaptacije i rehabilitacije i poboljšanja ponašanja osuđenika na izvršenju kazne zatvora (Clear et al., 2000; Clear & Sumter, 2002; Duncan et al., 2018; Mandhouj et al., 2014; O'Connor & Perreyclear, 2002). Nalazi ovih studija u skladu su sa rezultatima našeg istraživanja o pozitivnijim percepcijama različitih aspekata zatvorskog života.

Kao što je opisano, religija u zatvorima ima važnu ulogu u sprečavanju gubitka samopoštovanja, identiteta ili ljudskog dostojanstva koje osuđena lica često doživljavaju, kao i u podsticanju njihove sposobnosti da prežive teške uslove zatvorskog života, kako fizički tako i psihički, i nije prvenstveno fokusirana na sprečavanje ponovnog činjenja krivičnog dela (Clear et al., 2000). Između ostalog, osuđenici koji praktikuju veru imaju manju verovatnoću da će nakon izlaska iz zatvora ponoviti kazneno delo, što doprinosi smanjenju recidiva (Stansfield et al., 2019). Analiza dugoročnog uticaja učestvovanja u duhovnim i religijskim programima u zatvoru, a koja je sprovedena na uzorku od preko 300 osuđenih žena, pokazala je da je ono povezano sa nižim rizikom od povratka u zatvor, kako u prvoj godini nakon izlaska na slobodu, tako i u periodu od 13 godina, koliko je trajalo ovo istraživanje (Duncan et al., 2018).

Poput pozitivnog uticaja duhovnosti, kao pozitivni uticaji duhovnosti i religioznosti na život osuđenih lica u zatvorima, u Francuskoj su izdvojeni i

poboljšano mentalno zdravlje i bolja socijalna adaptacija, ali i smanjenje rizika od negativnih ponašanja (Mandhouj et al., 2014). Pri tome, upravo su duhovnost i religioznost navedeni kao ključni načini suočavanja osuđenika sa teškim uslovima zatvorskog života i stresnim događajima, ali i način da pronađu unutrašnji mir, budu altruističniji i steknu poštovanje drugih osuđenika (Clear & Sumter, 2002; Mandhouj et al., 2014). Zbog toga, ne iznenađuje da se u različitim istraživanjima uključenost u religijske aktivnosti, kao i stepen religioznosti, često dovode u vezu sa smanjenjem broja prekršaja koje osuđenici čine u zatvoru (Clear & Sumter, 2002; O'Connor & Perreyclear, 2002).

Naši nalazi ukazuju na to da su se sigurnije osećali oni osuđenici koji su mogli da praktikuju svoju veru u zatvoru nego osuđenici koji nisu imali tu mogućnost. Ovi ispitanici su izjavili da se osećaju sigurnije, manje se plaše nasilja, pretnji i opasnosti, bolje se prilagođavaju zatvorskom životu, ređe krše zatvorska pravila i manje su uključeni u rizične aktivnosti kao što su trgovina ili pridruživanje kriminalnim grupama. Takođe, smatraju da su manje izloženi opasnostima od droga, odnosno osećaju se manje ugroženo od upotrebe nedozvoljenih supstanci i povezanih problema.

Neka istraživanja pokazuju da je intenzitet religioznih stavova pozitivno povezan sa kvalitetom života osuđenika u zatvoru, odnosno što su osuđenici religiozniji, to im je generalno bolji kvalitet života u zatvoru i obrnuto (Skowroński & Talik, 2021). Naši rezultati su potvrdili da se kvalitet zatvorskog života u celini bolje ocenjuje od strane onih osuđenika kojima je omogućeno da učestvuju u verskim obredima, ukoliko to žele. Kada je ispitana povezanost između kvaliteta života osuđenih lica u zatvoru i njihovih strategija suočavanja sa stresom, posebno u kontekstu religije, nađeno je da se sa teškoćama bolje nose oni osuđenici koji češće koriste pozitivne religijske strategije kao način suočavanja sa stresnim situacijama u zatvoru (npr. molitva, meditacija, duhovno vođstvo) (Talik & Skowroński, 2018). Nasuprot tome, negativne strategije suočavanja sa stresom u zatvoru su potvrđene kod osuđenika sa nisko ocenjenim kvalitetom života, a koji češće koriste negativne religijske strategije (npr. osećanje krivice, ljutnje prema Bogu) (Talik & Skowroński, 2018).

Jedno od objašnjenja je da praktikovanje vere, posebno u kombinaciji s dubokom unutrašnjom povezanošću s religijom (intrinzična religioznost) i aktivnim učešćem u verskim aktivnostima, ima nekoliko pozitivnih uloga u kontekstu života u zatvoru (Stansfield et al., 2019). Vera može pružiti osuđenima smisao, podršku i motivaciju za promenu i podstići razvoj pozitivnih vrednosti i zdravijih međuljudskih odnosa, a smanjiti osećaj

usamljenosti i izolovanosti, što zajedno ima pozitivan uticaj na rehabilitaciju i ključno je za uspešnu resocijalizaciju (Stansfield et al., 2019; Yin, 2022). Ovakvo tumačenje značaja praktikovanja vere reflektuje se i u našim nalazima, poput onog o povezanosti s održavanjem porodičnih veza.

Dalje, religijske grupe imaju važnu ulogu u pružanju podrške osuđenima u zatvoru, kako materijalne tako i duhovne (Brandner, 2020). Kako je naveo Jin (Yin, 2022), osuđenici često učestvuju u religijskim aktivnostima zbog materijalnih benefita koje im to može doneti (npr. hrana, odeća, zdravstvena nega), a ne nužno iz istinske ili unutrašnje verske motivacije. Naši rezultati ukazuju na to da su osuđenici koji su imali priliku da praktikuju svoju veru, ukoliko to žele, bili zadovoljniji smeštajem, čistoćom i opštim uslovima u zatvoru u poređenju s onima koji nisu imali tu mogućnost. Drugim rečima, kada osuđenici mogu da učestvuju u verskim aktivnostima prema svojim potrebama, to im pomaže da se nose s teškim uslovima svakodnevnog života u zatvoru i poboljšava njihovu percepciju ukupnih uslova u kojima žive.

Istraživanja su potvrdila pozitivan uticaj verskih aktivnosti na mentalno zdravlje osuđenih lica u zatvoru, doprinoseći njihovom osećaju pripadnosti i smanjenju stresa (Chui & Cheng, 2013). Aktivno bavljenje verskim ili religijskim običajima tokom izvršenja kazne zatvora može pozitivno da utiče na emocionalno stanje osuđenih lica i njihovu dobrobit (Jang et al., 2021). Naši nalazi su u skladu s ovim tvrdnjama, pokazujući da su osuđenici koji su izjavili da su mogli da praktikuju verske običaje u zatvoru, ako to požele, takođe izvestili o višim nivoima dobrobiti, blagostanja i ličnog razvoja. Ovi rezultati su u skladu s prethodnim studijama koje su takođe ukazale i na povezanost između učešća u verskim programima u zatvoru i poboljšanja mentalnog blagostanja osuđenika (Joon Jang & Johnson, 2023; Said & Butler, 2023). U osnovi, nađeno je da verske aktivnosti doprinose boljem psihičkom stanju zatvorenika tako što im pružaju osećaj pripadnosti i zajedništva, a da je osećaj zajedništva važan za proces rehabilitacije i moralnog razvoja. Pored toga, pokazalo se da uključivanje u verske aktivnosti olakšava ličnu transformaciju, pomažući osuđenim licima da razviju nove veštine i poboljšaju svoje mentalno zdravlje, čime se poboljšava njihovo opšte blagostanje (Fridari et al., 2022; Joon Jang & Johnson, 2023; Wowor & Rungkat, 2024).

Istraživanja ukazuju da verske aktivnosti ne samo da pomažu pojedincima da se nose sa teškoćama zatvorskog života, već i doprinose stabilizaciji zatvorske zajednice i ublažavanju nekih izazova zatvorskog života (Brandner, 2020). Kroz učešće u verskim obrednim i socijalnim

aktivnostima, osuđenici postaju aktivni učesnici u stvaranju zajedničkog života unutar zatvora (Brandner, 2020). Nadalje, praktikovanje religije može pozitivno da utiče na međuljudske odnose u zatvorskom okruženju (Yin, 2022). Religijske prakse su prepoznate kao faktor koji promoviše pozitivnu interakciju između zatvorskog osoblja i verskih radnika, s jedne strane, i osuđenih lica, s druge strane (Chui & Cheng, 2013). Religija često deluje kao posrednik u socijalnim interakcijama, olakšavajući komunikaciju i saradnju između različitih grupa unutar zatvora (Yin, 2022). Ukratko, verske aktivnosti u zatvoru u kojima osuđena lica dobrovoljno učestvuju po svojoj ličnoj potrebi, u skladu sa pravilima kućnog reda, jedan su od faktora koji može doprineti boljem kvalitetu života u zatvoru, kako za pojedince, tako i za celu zatvorsku zajednicu.

Iz navedenog može da sledi zaključak da prisustvo verskih običaja u zatvorskoj sredini utiče i na dinamiku odnosa između osoblja i osuđenika. Jedno od istraživanja o uticaju religije na zatvorsku sredinu sprovedeno je u Argentini i Švedskoj i pokazalo je da prisustvo verskih programa u zatvorima ima značajan pozitivan uticaj na dinamiku odnosa između osoblja i osuđenika. Konkretno, istraživanje Pedrose i saradnika (Pedrosa et al., 2024) pokazalo je da su, nakon uvođenja verskih programa, zabeležene sledeće promene: poboljšana komunikacija između osoblja i osuđenih lica, promena dinamike moći, pri čemu je veći uticaj dat verskim liderima, veća zastupljenost programa koji podržavaju duhovni i emocionalni razvoj osuđenika, čime doprinose njihovom ukupnom procesu rehabilitacije, zatim smanjenje incidenata nasilja i razvijanje kulturno osetljivijeg pristupa u radu sa različitim populacijama. Ovi rezultati ukazuju na to da verski programi mogu doprineti stvaranju humanijeg i efikasnijeg zatvorskog okruženja (Pedrosa et al., 2024). Slično navedenim nalazima, naše istraživanje je pokazalo da osuđenici koji su imali priliku da praktikuju svoju veru bolje ocenjuju MQPL dimenzije *Harmonije* i *Profesionalizma* nego osuđenici koji nisu mogli ili nisu znali ili želeli da odgovore na pitanje. Tačnije, oni percipiraju zatvorsko okruženje kao humanije i brižnije, odnose s osobljem kao kvalitetnije i konstruktivnije, zatvorski sistem kao organizovaniji i pouzdaniji, a zatvorsko stručno osoblje kao stručnije i kompetentnije.

Međutim, učestvovanje osuđenih lica u religijskim aktivnostima u zatvoru, kao što je praktikovanje verskih običaja, u velikoj meri zavisi od njihovih prethodnih iskustava i trenutnih uslova u zatvoru (Said & Butler, 2023). S jedne strane, uključivanje u religijske aktivnosti može pružiti osuđenima način da se suoče sa stresom u zatvoru, dok im istovremeno obezbeđuje pristup određenom vidu ili mreži podrške. S druge strane,

različita negativna iskustva, kao što je fizičko zlostavljanje pre zatvora ili depresija tokom boravka u zatvoru, značajno utiču na uključenost u religijske aktivnosti (Said & Butler, 2023). Istovremeno, rezultati istraživanja fokusiranog na ulogu islama u iranskim zatvorima potvrdili su složenost uloge koju praktikovanje vere i verskih rituala može da ima u životu u zatvoru (Rahimipour Anaraki, 2022). Najpre, praktikovanje vere i verskih rituala služi kao sredstvo lične transformacije za neke osuđenike, posebno za osuđenike osuđene na smrt i majke odvojene od dece. Ipak, instrumentalizacija vere i verskih rituala stvara različite percepcije među samim osuđenicima. Pojedini rituali se, pak, poštuju i cene među osuđenicima, dok neki osuđenici koriste praktikovanje vere kao sredstvo za dobijanje povlastica, što dovodi do negativne percepcije od strane drugih osuđenih lica (Rahimipour Anaraki, 2022).

Može se izdvojiti nekoliko ograničenja našeg istraživanja. Iako rezultati ukazuju na vezu između praktikovanja vere i kvaliteta života u zatvoru, teško je sa sigurnošću utvrditi da je religija uzrok boljeg kvaliteta života. Moguće je da postoje i drugi faktori koji utiču na postojanje razlika u doživljaju kvaliteta zatvorskog života, a koji nisu uzeti u obzir u ovom istraživanju, kao što su vrsta krivičnog dela, dužina kazne, pristup obrazovnim programima i drugo. Zatim, svi podaci o verskoj praksi i percepciji kvaliteta života dobijeni su putem samoprocene, koja može biti podložna subjektivnosti i društvenoj poželjnosti. „Praktikovanje verskih običaja“ nije definisano upitnikom, što može uticati na tumačenje rezultata (individualna molitva, grupne aktivnosti, prisustvovanje ili učešće u verskim službama). Takođe, istraživanje je, po svom dizajnu, studija poprečnog preseka i nije moguće utvrditi kako se percepcije kvaliteta života i praktikovanja religije menjaju tokom vremena. Na kraju, ne postoji mogućnost da se utvrdi da li je uzorak reprezentativan ili nije, pogotovo imajući u vidu da je najveći deo ispitanika bio razvrstan u zatvorena odeljenja, te je potreban oprez kada se rezultati generalizuju na druge zatvore ili zatvorska odeljenja.

Uprkos navedenim ograničenjima, ovo istraživanje pruža važne uvide u ulogu verskih aktivnosti u životu osuđenih lica u Srbiji i može poslužiti kao osnova za dalja istraživanja. Buduća istraživanja bi mogla biti planirana kao longitudinalna i/ili kvalitativna, dok bi se uključivanjem većeg broja varijabli u analizu bolje razumeli faktori koji utiču na kvalitet života u zatvoru. Na taj način, nova istraživanja bi mogla da doprinesu razvoju efikasnijih programa za rehabilitaciju lica osuđenih na kaznu zatvora, kojima bi se i religijski aspekt zatvorskog života uzeo u razmatranje.

Zaključak

Uviđajući značaj verskog i religijskog aspekta života u zatvoru, sprovedeno je istraživanje sa ciljem da se utvrde razlike u zatvorskom iskustvu između ispitanika koji imaju mogućnost praktikovanja svojih verskih običaja, ukoliko to žele i u skladu sa propisom o kućnom redu zavoda, i onih koji to nemaju ili ne čine. Preliminarni rezultati ukazuju da postoji značajna veza između mogućnosti praktikovanja verskih običaja i kvaliteta zatvorskog života. Osuđena lica kojima je to omogućeno imaju pozitivnije percepcije o svim aspektima zatvorskog života, uključujući i opštu ocenu. Naše istraživanje ukazuje na to da bi verske prakse mogle doprineti poboljšanju osećaja bezbednosti u zatvorskoj sredini, poštovanju autoriteta i zatvorske discipline u zatvoru, ali i olakšavanju, negovanju i održavanju kontakta sa porodicom. Prethodna istraživanja su pokazala da praktikovanje vere pozitivno utiče na opšte blagostanje i lični razvoj osuđenih lica i da verske zajednice mogu da pruže podršku osuđenim licima koja žele da praktikuju svoju religiju u zatvorima i tako im pomognu da se lakše adaptiraju na zatvorski život, bave pozitivnim aktivnostima i uklope u društvo.

Zahvalnica / Finansiranje

Istraživanje je sprovedeno uz podršku Fonda za nauku, broj Projekta: 7750249, naziv: *Assessment and possibilities for improving the quality of prison life of prisoners in the Republic of Serbia: Criminological-penological, psychological, sociological, legal and security aspects* (PrisonLIFE).

Rad predstavlja rezultat angažovanja autorki u skladu sa Planom i programom rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2024. god. (na osnovu ugovora br. 451-03-66/2024-03/200039) sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Literatura

- Becci, I. (2012). *Imprisoned Religion: Transformations of Religion during and after Imprisonment in Eastern Germany*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315588018>
- Blazer, D. G. & Palmore, E. (1976). Religion and Aging in a Longitudinal Panel. *Gerontologist*, 16(1 Part 1), 82–85.
https://doi.org/10.1093/geront/16.1_Part_1.82

- Bradley, D. E. (1995). Religious Involvement and Social Resources: Evidence from the Data Set 'Americans' Changing Lives. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34(2), 259–267. <https://doi.org/10.2307/1386771>
- Brandner, T. (2020). 'The Room is Small, but the Heart is Big'—Religion and Community Life in Philippine Prisons. *The Asia Pacific Journal of Anthropology*, 21(4), 295–314. <https://doi.org/10.1080/14442213.2020.1797154>
- Chui, W. H., & Cheng, K. K. (2013). Self-Perceived Role and Function of Christian Prison Chaplains and Buddhist Volunteers in Hong Kong Prisons. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 57(2), 154–168. <https://doi.org/10.1177/0306624X11432128>
- Clear, T. R., Hardyman, P. L., Stout, B., Lucken, K., & Dammer, H. R. (2000). The Value of Religion in Prison: An Inmate Perspective. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 16(1), 53–74. <https://doi.org/10.1177/1043986200016001004>
- Clear, T. R., & Sumter, M. T. (2002). Prisoners, Prison, and Religion: Religion and Adjustment to Prison. *Journal of Offender Rehabilitation*, 35(3–4), 125–156. https://doi.org/10.1300/J076v35n03_07
- Ćopić, S., Stevanović, I. & Vujičić, N. (2024). *Kvalitet života u zatvorima u Srbiji: norma, prakse i mere unapređenja*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D4.9>
- Duncan, J., Stansfield, R., Hall, S., & O'Connor, T. (2018). Women's Engagement with Humanist, Spiritual and Religious Meaning-Making in Prison: A Longitudinal Study of Its Impact on Recidivism. *Religions*, 9(6), 171. <https://doi.org/10.3390/rel9060171>
- Drakeford, L. (2018). Mental Health and the Role of Religious Context among Inmates in State and Federal Prisons: Results from a Multilevel Analysis. *Society and Mental Health*, 9(1), 51–73. <https://doi.org/10.1177/2156869318763248>
- Ellison, C. & George, L. K. (1994). Religious Involvement, Social Ties, and Social Support in a Southeastern Community. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33(1), 46–61. <https://doi.org/10.2307/1386636>
- Fridari, I. G. A. D., Wilani, N. M. A., Hartawan, A. A. G., & Budd, T. A. (2022). Freedom in prison: The transformative impact of PSIT (psycho-spiritual integrative therapy) on the psychological well-being of incarcerated people. *Jurnal Psikologi*, 21(2), 104–114. <https://doi.org/10.14710/jp.21.2.104-114>
- Graney, M. J. (1975). Happiness and Social Participation in Aging. *Journal of Gerontology*, 30(6), 701–706. <https://doi.org/10.1093/geronj/30.6.701>
- Hirschi, T. & Stark, R. (1969). Hellfire and delinquency. *Social Problems*, 17(2), 202–213. <https://doi.org/10.1525/sp.1969.17.2.03a00050>
- Ignjatović, Đ. (2009). *Teorije u kriminologiji*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Jang, S. J., Johnson, B. R., Anderson, M. L., & Booyens, K. (2021). The Effect of Religion on Emotional Well-Being Among Offenders in Correctional Centers of South Africa: Explanations and Gender Differences. *Justice Quarterly*, 38(6), 1154–1181. <https://doi.org/10.1080/07418825.2019.1689286>
- Jeynes, W. H. (2007). *American Educational History: School, Society, and the Common Good*. Sage Publications.
- Johnson, B. R. (2007). Assessing The Role Of Religion In Preventing Youth Crime. In W. Jeynes & E. Martinez (Eds.), *Christianity, Education, and Modern Society* (pp. 237–246). Information Age Publishing.
- Joon Jang, S., & Johnson, B. R. (2023). The role of religion in offender rehabilitation and prisoner well-being. *Open Access Government*, 38(1), 368–369. <https://doi.org/10.56367/OAG-038-10763>
- Kimball, E. R. (2020). *How Receiving and Providing Relational Compensators and Religious Expectations Influence Religious Experiences* [Doctoral dissertation]. Brigham Young University. <https://scholarsarchive.byu.edu/etd/8486>
- Krause, N., & Ellison, C. G. (2009). The doubting process: A longitudinal study of the precipitants and consequences of religious doubt in older adults. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(2), 293–312. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2009.01448.x>
- Liebling, A., Hulley, S., & Crewe, B. (2012). Conceptualising and Measuring the Quality of Prison Life. In *The SAGE Handbook of Criminological Research Methods* (pp. 358–372). SAGE Publications Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446268285.n24>
- Mandhouj, O., Aubin, H.-J., Amirouche, A., Perroud, N. A., & Huguelet, P. (2014). Spirituality and Religion Among French Prisoners: An Effective Coping Resource? *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 58(7), 821–834. <https://doi.org/10.1177/0306624X13491715>
- Markides, K. S. (1983). Aging, Religiosity, and Adjustment: A Longitudinal Analysis. *Journal of Gerontology*, 38(5), 621–625. <https://doi.org/10.1093/geronj/38.5.621>
- Mededović, J., Drndarević, N., & Milićević, M. (2024). Integrating standard and network psychometrics to assess the quality of prison life in Serbia. *Journal of Criminology*, 57(2), 240–256. <https://doi.org/10.1177/26338076231208769>
- Milićević, M., Ilijić, L., & Vujičić, N. (2024). *Cross-cultural adaptation and content validity of the Measuring the Quality of Prison Life survey in Serbia*. [Unpublished manuscript].
- Musick, M. A. (1996). Religion and Subjective Health Among Black and White Elders. *Journal of Health and Social Behavior*, 37(3), 221–237. <https://doi.org/10.2307/2137293>
- O'Connor, T. P., & Duncan, J. B. (2011). The Sociology of Humanist, Spiritual, and Religious Practice in Prison: Supporting Responsivity and Desistance from Crime. *Religions*, 2(4), 590–610. <https://doi.org/10.3390/rel2040590>

- O'Connor, T. P., & Perreyclear, M. (2002). Prison Religion in Action and Its Influence on Offender Rehabilitation. *Journal of Offender Rehabilitation*, 35(3–4), 11–33. https://doi.org/10.1300/J076v35n03_02
- Pavićević, O., Ilijić, Lj. & Batrićević, A. (2024). *Moralna i socijalna klima u zatvorima*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D4.2>
- Pedrosa, A., Alm, S., Roxell, L., & Manchado, M. (2024). God moves in mysterious ways: Faith units and their influence on prison governance in Argentina and Sweden. *European Journal of Criminology*, 21(2), 191–209. <https://doi.org/10.1177/14773708231160921>
- Radulović, L. (2022). Religijski pluralizam u zatvorskim ustanovama u Srbiji. *Srpska politička misao*, 85(3), 115–132. <https://doi.org/10.22182/spm.specijal32022.7>
- Rahimipour Anaraki, N. (2022). Islam in Iranian Prisons: Practicing Religious Rituals behind Bars. *Religions*, 13(10), 905. <https://doi.org/10.3390/rel13100905>
- Regnerus, M. (2003). Linked Lives, Faith, and Behavior: Intergenerational Religious Influence on Adolescent Delinquency. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42(2), 189–203. <https://doi.org/10.1111/1468-5906.00172>
- Said, I., & Butler, H. D. (2023). Prison Religion: Exploring the Link Between Pre- and In-prison Experiences to Religious Activity. *Crime & Delinquency*, 001112872211439. <https://doi.org/10.1177/00111287221143947>
- Skowroński, B., & Talik, E. (2021). Quality of Life and Its Correlates in People Serving Prison Sentences in Penitentiary Institutions. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(4), 1655. <https://doi.org/10.3390/ijerph18041655>
- Sethi, S., & Seligman, M. E. P. (1994). The Hope of Fundamentalists. *Psychological Science*, 5(1), 58–58. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1994.tb00616.x>
- Stansfield, R., O'Connor, T., & Duncan, J. (2019). Religious Identity and the Long-Term Effects of Religious Involvement, Orientation, and Coping in Prison. *Criminal Justice and Behavior*, 46(2), 337–354. <https://doi.org/10.1177/0093854818801410>
- Talik, E., & Skowroński, B. (2018). The Sense of Quality of Life and Religious Strategies of Coping with Stress in Prison Inmates. *Journal of Religion and Health*, 57(3), 915–937. <https://doi.org/10.1007/s10943-017-0455-4>
- Špadijer-Džinić, J. (1973). *Zatvoreničko društvo*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Špadijer-Džinić, J., Pavićević, O. & Simeunović-Patić, B. (2009). Žena u zatvoru – Deprivacije zatvoreničkog života. *Sociologija*, 51(3), 225–246. <https://doi.org/10.2298/SOC0903225S>
- Willits, F. K. & Crider, D. M. (1988). Religion and Well-Being: Men and Women in the Middle Years. *Review of Religious Research*, 29(3), 281–294. <https://doi.org/10.2307/3511225>

- Wowor, J. F. P., & Rungkat, M. K. (2024). I Am in Prison, Making Batik, and You Are Visiting Me: A Postcolonial Feminist Perspective in Interreligious Prison Educational and Missional Ministry for Female Inmates in Indonesia. *International Review of Mission*, 113(1), 52–67. <https://doi.org/10.1111/irom.12484>
- Yin, E. T. (2022). The material conception of religion among inmates in the Ankaful maximum security prison, Ghana. *Masyarakat, Kebudayaan Dan Politik*, 35(3), 252–264. <https://doi.org/10.20473/mkp.V35I32022.252-264>

Religious Aspect of Quality of Life in Serbian Prisons: Preliminary Research Results*

Milena Milićević & Teodora Gojković

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia

Religious engagement has been shown to promote positive outcomes for inmates, such as reduced drug use, increased prosocial behaviour, and improved mental well-being while aiding their adjustment to prison life. However, research exploring the relationship between religious practice and inmates' perceived quality of prison life, especially within the Serbian prison system, remains limited. The research aimed to examine the differences in the perception of the quality of prison life in relation to the possibility of practising one's religion in prison, focusing on the quality of prison life cumulatively, but also through individual dimensions – *Harmony, Professionalism, Security, Conditions and Family Contact* and *Well-being and Development*. This study collected data from a convenient sample of 632 inmates across five Serbian prisons using a Serbian-adapted MQPL (*Measuring the Quality of Prison Life*) survey. Participants were asked about their religion and the possibility of practising their religious customs in prison. Descriptive statistics and ANOVA were used for data analysis. Inmates who had the opportunity to practice their religious customs reported significantly higher quality of prison life across all dimensions than those who did not. Specifically, these inmates perceived greater harmony, professionalism, safety, better living conditions,

* Predloženo citiranje: Milićević, M., & Gojković, T. (2024). Religijski aspekt kvaliteta života u zatvorima u Srbiji: Preliminarni rezultati istraživanja. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(1–2), 53–76. <https://doi.org/10.47152/ziksi2024013>

©2024 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

and family contact, as well as higher overall well-being and personal development. While preliminary findings indicate a potential for religious practices to be a valuable component of rehabilitation, further research is necessary to fully understand how these practices contribute to positive outcomes such as improved adaptation to prison life, personal development, and more. This knowledge can inform the development of more effective rehabilitation programs.

KEYWORDS: religious practices / religious services / religion / prison / prison life / MQPL / inmate rehabilitation / quality of prison life

PRIMLJENO: 19.8.2024.
REVIDIRANO: 16.9.2024.
PRIHVACENO: 17.9.2024.

Emocionalni procesi kod maloletnih delinkvenata: Kriminološke implikacije*

Svetlana Pavlović

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja,
Beograd, Srbija

Maloletnička delinkvencija predstavlja ozbiljan društveni problem, a ovaj rad se bavi emocionalnim aspektima koji su s njom u vezi. Procenjuje se da maloletnička delinkvencija čini 7% ukupnih kriminalnih dela u svetu, s ozbiljnim društvenim posledicama. Delinkventi često dolaze iz disfunkcionalnih porodica, zloupotrebljavaju psihoaktivne supstance i imaju psihijatrijske poremećaje, što ukazuje na kompleksnost ovog problema. Fokus rada je na emocionalnim procesima u osnovi prestupništva, pa se najpre obrađuje koncept emocionalne inteligencije. Istraživanja ukazuju na vezu između niske emocionalne inteligencije i maloletničke delinkvencije, naglašavajući ulogu prepoznavanja emocija i emocionalne regulacije u tom kontekstu. Različiti oblici delinkvencije mogu biti povezani s različitim aspektima emocionalne regulacije, od impulsivnosti do problema fokusa na akciju. U radu se razmatra i psihopatija kao izražena karakteristika ličnosti tesno povezana s maloletničkom delinkvencijom, te emocije koje psihopatiju odlikuju. Karakteristike poput manipulativnosti, niskog nivoa empatije i impulsivnosti često su prisutni kod maloletnika sa psihopatskim crtama. Poseban fokus stavlja se na Bezosečajno-nemocionalne osobine (eng. Callous-Unemotional traits), kao model koji se primenjuje za opis psihopatskih tendencija kod dece i adolescenata. Veza između emocija i kognicije u kontekstu maloletničke delinkvencije je predočena kroz nalaze koji govore o dve dimenzije empatije: afektivne i kognitivne, kao i kroz ulogu egzekutivnih funkcija u delinkventim ponašanjima. Na kraju se podvlači značaj istraživanja koja tragaju za objašnjenjem

* Korespodencija: pavlovic.sc@gmail.com, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Gračanička 18, 11000 Beograd, Srbija
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7790-2692>

spone između emocija i kognicije, posebno u kontekstu razumevanja ličnih karakteristika odgovornih za ovakva ponašanja, poput psihopatije.

KLJUČNE REČI: maloletnička delinkvencija / emocije / emocionalna inteligencija / psihopatija / egzekutivne funkcije

Uvodna razmatranja – Maloletnička delinkvencija

Tokom 2019. godine, u Sjedinjenim Američkim Državama maloletnici su činili 10.4% ukupnog broja uhapšenih, dok oko 16% maloletnika predstavlja udeo u ukupnom broju uhapšenih za vršenje nasilnih krivičnih dela¹. Prema ranijim podacima (Smit & Harrendorf, 2010) najmanje maloletnih prestupnika je u Japanu, od 1%, a najviše u Albaniji sa oko 24%. Maloletnička delinkvencija označava činjenje različitih krivičnih dela koja su počinila deca i mladi ispod 18 godina. Delinkventna ponašanja prema težini postupka mogu da budu teška (npr. silovanje, ubistvo), što bi se smatralo krivičnim delima kada ih počine i odrasli ili mogu da budu lakša (npr. školski apsentizam), te se često se u empirijskim radovima tako i klasifikuju (Nisar et al., 2015). Najčešće vršena dela u ovom razvojnom periodu su provale i krađe, remećenje javnog reda i mira, napadi i vandalizmi, posedovanje oružja, delikti u vezi sa alkoholom i drogom.² Maloletni delinkventi su češće dečaci, koji učestalije koriste drogu, imaju neki od psihijatrijskih poremećaja i obično dolaze iz disfunkcionalnih porodica i/ili porodica koje imaju istoriju krivičnog kažnjavanja; to su mladi koji su manje obrazovnih od vršnjaka koji ne pripadaju grupi prestupnika, i neretko napuštaju školovanje (Borrani et al., 2015). Ovakva antisocijalna ponašanja stabilna su kroz vreme, pa se, prema nekim autorima, kao najbolji prediktor budućeg antisocijalnog ponašanja uzima takvo prethodno ponašanje (LeMarquand et al., 2001).

Literatura dosledno pokazuje da se u osnovi prestupništva koje se čini u mladosti nalaze deficiti u emocionalnim mehanizmima (Spruit et al., 2016). Zbog toga je sve veći broj radova koji ispituju emocije u kontekstu maloletničkog prestupništva. Ovaj rad ima za cilj da pruži prikaz najčešće ispitivanih konstrukata i empirijskih podataka u ovom području, kao osnovu za razumevanje uloge emocija u psihologiji kriminala, koja je već veliki broj puta pokazana. U tom smislu, članak ne pretenduje da pruži neiscrpan i

¹ <https://gitnux.org/juvenile-delinquency-statistics/>

² <https://childsafety.losangelescriminallawyer.pro/juvenile-offenses.html>

sveobuhvatan pregled već da omogući uvod u razumevanje uloge emocija u maloletničkoj delinkvenciji.

Na početku, biće predstavljeni neki od nalaza koji pokazuju na koji način se manifestuju različite emocionalne karakteristike za koje se zna da imaju udela u činjenju kriminalnih. Detaljnije, razmatraće se koncept emocionalne inteligencije i njene najznačajnije grane u pogledu delinkvencije: prepoznavanje emocija i emocionalna regulacija.

Iako se ne izučava kao emocija ili emocionalni proces, Bezosećajno-neemocionalne crte (eng. *Callous and Unemotional traits* – CU) predstavljaju najčešći pokazatelj ranog antisocijalnog ponašanja i odsustva emocionalnog ulaganja u detinjstvu i adolescenciji. Zbog toga je neizostavno u radu koji se bavi emocijama kod maloletničke delinkvencije govoriti i o ovom razvojnom modelu. Crte ličnosti koje odlikuju CU odnose se na skup karakteristika kao što su niska empatija, nedostatak kajanja i osetljivosti na tuđe emocije (Craig et al., 2021). Smanjena osetljivost na znake koji ukazuju na opasnosti ili kaznu, te smanjeno emocionalno uzbuđenje kao reakcija na strah ili na uznemirenost druge osobe pretpostavlja se da je povezana sa deficitom u emocionalnoj obradi negativnih emocija (Pihet et al., 2012). Danas, autori govore prevashodno o deficitima straha za koje se veruje da su u osnovu CU crta (Gao & Raine, 2024). Da bi ovaj model emocionalno problematičnih manifestacija u detinjstvu bolje bio predočen, najpre će jedno poglavlje biti posvećeno psihopatiji, kao sindromu koji obuhvata različite karakteristike ličnosti, a koje se dovode u direktnu vezu sa emocionalnim deficitima. CU crte se mere kod dece na ranom uzrastu i predstavlja svojevrsnu „preteču” psihopatiji, u razvojnom smislu, dok se psihopatija meri kod adolescenata i starijih.

U većini radova koji ispituju emocionalne procese u delinkvenciji, uz objašnjenje emocionalnih mehanizama neodvojivo se pominju veze sa različitim kognitivnim sposobnostima (Pihet et al., 2012; Wan, 2012). Poznato je da maloletni osuđenici imaju teškoće u prepoznavanju emocija i empatiji, mada se još uvek procesima koje im stoje u osnovi. Smatra se da je uspeh na zadacima koji mere ove procese zavisao od kognitivnih procesa, kao što su intelektualne sposobnosti i egzekutivne funkcije (Gonzalez-Gadea et al., 2014). Treći deo ovog rada, razmatraće upravo ulogu koncepata koji se zasnivaju na kognitivno-emocionalnim osnovama, poput empatije, pre svega njenog kognitivnog aspekta, i egzekutivnih funkcija.

Emocionalni procesi u osnovi prestupništva

Emocionalna inteligencija (EI)

Predstavlja jedan od krovnih konstrukata u domenu emocija, te kao takva dobru polaznu osnovu za analizu literature koja se bavi emocijama kod maloletnih prestupnika. Emocionalna inteligencija podrazumeva rezonovanje nad emocionalnim sadržajima koji u osnovi imaju kognitivne procese (Gutiérrez-Cobo et al., 2016). Model koji EI posmatra preko postignuća definiše je kao „sposobnost da se tačno prepozna, proceni i izrazi emocija (opažanje emocija); sposobnost generisanja osećanja i stvaranje veze emocionalnog doživljaja sa mislima i predstavama (emocionalna facilitacija mišljenja); razumevanje emocija i emocionalnog znanja (razumevanje emocija) i sposobnost regulacije emocija (upravljanje emocijama)“ (Mayer & Salovey, 1997, p. 10). Problemi u ponašanju dovodeni su u vezu sa EI od postavljanja ovog koncepta. Bacon i saradnici (Bacon et al., 2014) ispitivali su vezu između EI i delinkventnog ponašanja pokazavši da muškarci koji imaju izraženu nisku EI kao crtu češće čine delinkventna ponašanja, u odnosu na žene sa niskom EI. Ima i autora koji se ne slažu da su opisane veze robusne, pa tako Lens (Lance, 2003) mereći svaku od četiri subskale EI pokazuje da percepcija i procena emocija ne pokazuju značajnu vezu sa devijantnim ponašanjem, dok emocionalna facilitacija mišljenja pokazuje blagu negativnu korelaciju sa devijantnošću; razumevanje emocija nije ni u kakvoj vezi sa devijantnošću, dok, iako postoji mala negativna korelacija između upravljanja emocija i devijacije, ona ipak nije statistički značajna. Sveukupno, čini se da su dosledniji i jači nalazi koji govore u prilog postojanja veze između delinkvencije i emocionalne inteligencije; određeni autori (Sumithra & Komalavalli, 2022) čak naglašavaju da je grana EI koja je prevashodno zaslužna za pojavu delinkventnosti emocionalna kontrola, odnosno upravljanje emocijama.

Jedna od najobuhvatnijih studija iz ove oblasti (Hayes & Reilly, 2013) sprovedena na irskim maloletnim osuđenima pokazala je da ova grupa ispitanika ima niže rezultate na skoru EI u odnosu na uzorak neosuđenih mladih, bez obzira da li se EI meri kao crta ili sposobnost, mada ove nalaze treba razmatrati sa rezervom imajući u vidu drugačije kulturološke prakse koje mogu biti vezane za devijantna ponašanja, kao što je na primer rani početak konzumacije alkohola (Smyth et al., 2011). Novija studija (Ullman et al., 2024) pokazuje da visoka EI predstavlja protektivni faktor u pogledu recidivizma kad delinkventnih ponašanja na uzrastu od 6 do 18 godina.

Milojević i saradnici (2016), na osnovu istraživanja sprovedenog u Srbiji, maloletne prestupnike opisuju kao mlade osobe koje ispoljavaju nižu samoeфикаsnost kada je u pitanju suočavanje sa emocijama kako svojih, tako i emocija drugih ljudi; manje pozitivno predstavljaju sebe, svoj raniji život, sadašnjost i sopstvenu budućnost; imaju poteškoće u regulisanju afekta, kontroli impulsa i upravljanju stresom. U nastavku će se razmatrati prepoznavanje emocija i emocionalna regulacija, kao dve grane koje su pregledom literature mapirane kao najznačajnije u pogledu razumevanja delinkventnoj ponašanja.

Prepoznavanje emocija

Uočena je pristrasnost maloletnih delinkvenata pri prepoznavanju emocija na licu. Pa oni tako, češće prave greške nego kontrolna grupa identifikujući gađenje kao bes. Ova tendencija tumačenja dvosmislenih izraza lica na negativan ili neprijateljski način često ih vodi ka agresivnim postupcima. Dakle, agresija može biti povezana sa nedostacima u oblasti socijalnih informacija ili emocionalnih znakova na hostilan način (Sato et al., 2009). Takav nalaz u skladu je sa teorijom obrade socijalnih informacija koja govori o tome da su greške u emocionalnom prepoznavanju prva faza u razvoju agresije (Dodge, 2014). Prema teoriji obrade socijalnih informacija i socijalno-kognitivnoj teoriji, bihevioralni odgovor na socijalnu situaciju je rezultat obrade socijalnih informacija. Iskrivljena kognitivna struktura kao posledica nepovoljnih iskustva koja su maloletni prestupnici doživeli iskrivljuje, odnosno čini pristrasnom njihovu obradu socijalnih informacija, što vodi neadekvatnim bihevioralnim (re)akcijama. U skladu sa time, negativno tumačenje tuđih izraza lica direktno vodi razvoju agresivne reakcije. Protektivni faktor koji u tom slučaju ima uticaj je samokontrola. Ona se navodi kao ključni činilac koji odvaja agresiju od neagresije bez obzira na to kako se tumače emocionalni znakovi (Kou et al., 2022). Sposobnost prepoznavanja emocija se razvija sa godinama, tako da su odrasli osetljiviji na suptilne emocionalne znakove koji se na licu vide (Thomas et al., 2007), dok kod mladih ovaj deficit pravi veće probleme. Treningom se može poboljšati vizuelna pažnja na emocionalnim licima. Hostilnost i emocionalna pažnja mogu biti pod uticajem treninga emocionalnog prepoznavanja, što ukazuje na zajednički mehanizam emocionalne kognicije u ovim procesima, dok se time prepoznaje važna uloga emocionalnog prepoznavanja u razvoju agresije (Li et al., 2023).

Emocionalna regulacija (ER)

Kao što je ranije opisano, u zavisnosti od učestalosti ponavljanja dela i zaprećene kazne neki autori delinkvenciju opisuju kao tešku (eng. major) ili lakšu (eng. minor; Nisar et al., 2015). Razlike između ove dve forme delinkvencije očitavaju se i na nivou emocionalnih i kognitivnih deficita. Naime, dok se ova prva uspešnije objašnjava nedostatkom kognitivne fleksibilnosti, preciznije rigidnim i dihotomnim stilom u mišljenju, činjenje lakših krivičnih dela povezano je sa aspektima ER koji se odnose na impulsivnost, sklonost acting-out-u i teškoće na fokusiranje ka akciji koja će dovesti do cilja, pri doživljaju negativnih emocija (Pihet et al., 2012). Ova razlika govori u prilog heterogenoj prirodi problema u ponašanju. Deficiti u ER mogu biti dodatno pojačani tokom perioda adolescencije zbog opšteg povećanja stresa u ovom razvojnom periodu. Zbog toga se može očekivati izvesno poboljšanje funkcionisanja u ovom domenu ulaskom u odraslo doba. Tada mlada osoba dobija više slobode, a njene egzekutivne funkcije, koje omogućavaju veći upliv kognitivnih kapaciteta, postaju potpuno razvijene, te se smanjuje rizik za nastavak delinkventnih aktivnosti (Best et al., 2009). Disregulacija emocija može biti posledica nemogućnosti da se moduliraju emocionalne reakcije kao odgovor na društvena pravila i zahteve okoline ili manjka znanja o tome šta je adekvatan afektivni prikaz. Stoga adolescenti delinkventi ne uzimaju u obzir strogo postavljena društvena pravila, što ih dalje vodi ka kriminalnim radnjama (Badayai et al., 2019). ER se prepoznaje kao jedna od ključnih sposobnosti koju treba razvijati kod mladih koji su u riziku od vršenja kriminalnih dela (Pihet et al., 2012).

Psihopatija

U drugom delu rada bavimo se ličnosnim karakteristikama koje u osnovi imaju deficite u emocijama, a povezani su sa delinkventnim ponašanjem. Najpre će biti opisana psihopatija jer emocije koje odlikuju psihopatiju su upravo njena spona sa antisocijalnim aktivnostima, te je zbog toga važno psihopatiju razmatrati u kontekstu ovog rada. Osim toga, ovaj segment predstavlja uvod, za ovaj rad važnijeg modela, razvojne preteče psihopatije - model Bezosećajno-neemocionalnih crta.

Psihopatija predstavlja set više ili manje povezanih funkcionalno različitih karakteristika ličnosti, kao što su varanje, manipulacija, neodgovornost, impulsivno ponašanje, loša kontrola ponašanja, nedostatak empatije i krivice, antisocijalni postupci, a koje se dovode u direktnu vezu

sa kriminalnim ponašanjem (Hare et al., 2022). Prema Hejrovom modelu (Hare, 2003) opis psihopatije obuhvata dva važna faktora. Faktor 1 čine: *Interpersonalni stil* (manipulativnost, površnost, grandiozni doživljaj sebe, patološko laganje) i *Afektivnost* (zaravnjene emotivne reakcije, nedostatak krivice, kajanja, empatije, te nemogućnost prihvatanja odgovornosti). Faktor 2 obuhvata indikatore *Životnog stila* (impulsivno i neodgovorno ponašanje, nemogućnost postavljanja dugoročnih životnih ciljeva, parazitski stil života, stalna potreba za stimulacijom) i *Antisocijalnosti* (slaba kontrola ponašanja, kriminalne aktivnosti, maloletnička delinkvencija, recidivizam). Najpoznatiji instrument za merenje psihopatije konstruisan na osnovu Hejrove operacionalizacije i to je PCL-R (Psychopathy checklist – Revised) (Hare, 1980).

Nalazi pokazuju pozitivne veze između psihopatije i stabilnosti u ispoljavanju delinkventnog ponašanja, ranijim početkom kriminalnih aktivnosti, hapšenjem i presudama na ranijim uzrastima (Forth & Book, 2010). Impulsivnost kao aspekt psihopatije koji odgovara Hejrovom Faktoru 2, prema novijim studijama, najsnažnije je povezana sa delinkvencijom, kako kod odraslih, tako i kod adolescenata (Geerlings et al., 2020). Impulsivnost inače predviđa oko 10% varijanse delinkventnog ponašanja (Pihet et al., 2012), a koeficijenti korelacije između impulsivnosti i delinkvencije kreću se od 0.2 do 0.3 (Tittle et al., 2003). Sa druge strane, afektivitet i interpersonalne osobine dovode u vezi sa smanjenim impulsivnim ponašanjem, te impulsivnost predstavlja diferencijalni kriterijum za razlikovanje „različitih psihopatija”, i dalje, tipova krivičnih dela koje oni čine (Gray et al., 2019). Pokazane su rodne razlike u manifestaciji psihopatije. Nalazi pokazuju da devojke ispoljavaju manje fizičke agresije dečaka, a da devojke češće imaju više nivoe anksioznosti u odnosu na dečake (Colins et al, 2017). Takođe, robusni su nalazi koji govore o tome da žene imaju više skorove na empatiji u odnosu na muškarce (Pang et al., 2023; Rueckert & Naybar, 2008). Ovo nam, opet, ukazuje na potencijalno različite tipove krivičnih dela koje čine muškarci i žene, a na osnovu razlika u emocionalnim procesima.

Kvalitet afektivno-interpersonalnih crta koje odlikuju odrasle psihopatske individue koje tvore Faktor 1 stabilnije su u odnosu na karakteristike Faktora 2 kroz ontogenezu, tako da ostaju na sličnom nivou izraženosti kroz različite starosne grupe; ovakav afektivitet pronađen je i kod dece kroz bezosećajno-nemocionalne osobine (eng. *callous-unemotional traits*) – model za opis psihopatskih tendencija na ranijim uzrastima (Dhingra & Boduszek, 2013). Stoga je važno ne zanemariti afektivitet u psihopatiji kada se govori o maloletničkoj delinkvenciji.

Bezosećajno-nemocionalne osobine (eng. *Callous-Unemotional traits*)

Autori se ne slažu u potpunosti oko toga da li kod maloletnika može da se govori o psihopatskim crtama, s obzirom na stigmatizujući efekat koji to ima, već da bi njihovo ponašanje bilo adekvatnije opisivati preko modela nazvanog Bezosećajno-nemocionalne osobine (eng. *Callous-Unemotional; CU traits*) koji se zasniva na Bezosećajnosti. U PCL-u modelu za odrasle CU crte bi bile pandan faktor u Afektiviteta (odsustvo krivice, empatije, iskorišćavanje drugih, slabo iskazivanje emocija i dr), kao što je već pominjano, a tvore ga tri latentna faktora: *Bezosećajnost* kao nedostatak emotivne reakcije u rizičnim situacijama, *Nedostatak ekspresije emocija* pred drugim ljudima i *Nedostatak brige* za povređenu osobu (Essau et al., 2006). Pored toga što najveći broj istraživanja, od čega i neka longitudinalna, pokazuju stabilnost psihopatije od adolescencije do odraslog doba, prisutna je i jasnoća u njenoj manifestaciji već na osnovnoškolskim uzrastima (Lynam et al., 2007) koja se upravo opisuje preko CU osobina. Zbog toga ovaj model značajno doprinosi razumevanju problema ponašanja u preadolescentskom periodu (Frick et al., 2003). Istraživači sugerišu da deca koja pokazuju kombinaciju impulsivnosti, hiperaktivnosti i poremećaja pažnje, koji se obično podvode pod poremećaj ponašanja, zapravo imaju posebnu štetnu formu poremećaja ponašanja koja ih čini sličnima odraslima sa visokim psihopatskim tendencijama. Dodatno, prisustvo CU karakteristika pravi razliku između mladih koji su probleme u ponašanju počeli da ispoljavaju tek tokom puberteta i onih koji su već na ranim uzrastima pokazivali ponašajne devijantnosti. Ovi drugi imaju veću verovatnoću da pokažu antisocijalno i kriminalno ponašanje u odrasloj dobi, pokazuju više agresije i impulsivnosti, više su socijalno otuđeni i dolaze iz disfunkcionalnijih porodica (Frick, 1998). Takva deca odlikovana su lošijom emocionalnom regulacijom, a marker koji dosledno ukazuje na takve obrasce disregulacije je upravo prisustvo CU crta. Empirijski dokazi podržavaju ideju da deficiti u emociji straha mogu biti osnova za nastanak CU karakteristika. U situaciji anticipacije averzivnih stimulusa, strah služi da zaštiti osobu predstojećih štetnih uticaja. Međutim, neadekvatne reakcije straha onemogućuju razvoj svesti, što dalje doprinosi psihopatskom i eksternalizujućem ponašanju (Gao & Raine, 2024). Deca sa CU češće traže stalne avanture i manje su osetljiva na kažnjavanje (za detaljniji pregled: Frick et al., 2003). Konačno, deca koja ispoljavaju CU crte u povećanom su riziku za ispoljavanje kasnijeg antisocijalnog ponašanja (Pardini et al., 2007) ili onoga što Mofitova (Moffitt, 1993) naziva „doživotni povratnici” (eng. *life-time persistent offenders*): osoba koje započinju rano i dugo ostaju,

odnosno stalno se vraćaju u kriminalne aktivnosti. Autori posmatrajući razvojni aspekt CU crta prave razliku između primarne i sekundarne varijante CU crta. Primarnu karatekrišu niži nivoi anksioznosti i ona proizilazi iz većeg naslednog rizika, dok sekundarnu odlikuje povišena anksioznost, a za etiologija se pripisuje doživljenom iskustvu maltretiranja, te se sugerše da je ovu razliku važno praviti zbog različitog pristupa u tretmanu (Gao & Raine, 2024).

Spona emocija i kognicije u delinkvenciji

Prema Njumanovoj teoriji modulacije odgovora (Newman et al., 2010), deficit u emociji straha i drugi deficit u emocijama i ponašanju rezultat su neuspeha u procesiranju afektivnih, inhibitornih i drugih potencijalno važnih informacija, onda kada su te informacije manje važne (sekundarne) u odnosu na njihovo ponašanje usmereno ka nekom postavljenom cilju. Ovi autori naglašavaju da se deficit u obradi informacija kod psihopatskih prestupnika može objasniti izuzetno „uskim grlom pažnje” (eng. *bottleneck hypothesis*) koje umanjuje kapacitet da obrađuju druge važne informacije koje nisu usko povezane sa primarnim ciljem. „Usko grlo pažnje” deluje kao fiksni filter u pogledu informacija na koje se fokus stavlja i koje se mogu obraditi u datom trenutku. Prema ovoj hipotezi, psihopatske individue mogu reagovati na pretnje i druge inhibitorne znakove, ali samo kada su direktno povezane sa njihovim ciljem, dok ih inače ignorišu (Wolf et al., 2012).

Ipak, treba imati u vidu da neki autori sugerše da kod odraslih ispitanika faktori koji mogu konfundirati u ovakvim kognitivno-emotivnim procesima mogu biti nisko obrazovanje ili siromašne verbalne sposobnosti (Domes et al., 2013). Već ova teorija daje nam mogućnost shvatanja neodvojivosti kognitivnih aspekata u emocionalnim procesima kod maloletnih delinkvenata. Na ovom mestu izdajamo dva konstrukta koji dobro ilustruju neodvojivost „kognitivnog” od „emocionalnog” kada je posredi razumevanje tendencija ka delinkventnom ponašanju kod maloletnika: empatija i egzekutivne funkcije.

Empatija

Oštećenje empatije odnosi se na nemogućnost deljenja i razumevanja subjektivnog iskustva drugih u odnosu na sebe. Njena afektivna komponenta podrazumeva deljenje i reagovanje na emocionalna iskustva drugih, a kognitivna empatija znači razumevanje namera i perspektiva druge osobe

(Decety et al., 2012). Studije sprovedene na odraslima i adolescentima sa psihopatskim i antisocijalnim crtama pokazale su da kognitivni aspekt empatije može biti očuvan, uprkos afektivnom empatičkom deficitu koji sržno odlikuje psihopatiju (Jones et al., 2010), što je izuzetno važno saznanje kada je u pitanju osmišljavanje tretmana. Nalazi novijih studija sugerišu da faktori kao što su IQ, obrazovanje i druge kognitivne funkcije mogu biti u osnovi deficita empatija, ali i prepoznavanja emocija (Gonzalez-Gadea et al., 2014).

Egzekutivne funkcije (EF)

Predstavljaju jedan od najispitivanijih koncepata koji čine sponu između tri ključna psihološka sistema: kognitivnog, emotivnog i motivacionog. Njihov razvoj traje tokom čitavog života i stoga je važno analizirati kako je maloletnička delinkvencija povezana sa zastojem u razvoju ovih funkcija. EF predstavljaju skup kontrolnih mehanizama koji regulišu misli i ponašanje osobe usmereno ka cilju, a sastoje se od tri ključna domena: premeštanja, ažuriranja i inhibicije (Miyake et al., 2000). EF su ključni za procese donošenja odluka, rešavanja problema i samokontrole, te uključuju komponente iniciranja aktivnosti, fleksibilnosti, nadgledanja, monitoringa, verifikacije, korekcije i drugih (Borrani et al., 2015). Kao doprinos razvoju maloletničke delinkvencije mapira se i slabiji konektivitet neuralnih mreža u prefrontalnim režnjevima mozga, odnosno kašnjenje u sazrevanju ove regije mozga (Kandel & Freed, 1989). Upravo ta oblast je zadužena za EF, te se ovaj tip povreda manifestuje kroz impulsivno ponašanje, reagovanje na irelevantne stimulse, davanje odgovora van predviđenog vremenskog okvira ili van konteksta, davanje uvredljivih komentara (Borrani et al., 2019).

Već više od 20 godina, istraživanja su započela da u fokus stavljaju interakciju kognitivnih i emocionalnih aspekata uključenih u razvoj EF, umesto da se bave samo razumevanjem kognitivnih osnova EF, kako su one ranije izučavane (Gray, 2004). Neka od njih pokazuju da EF imaju udela i u sposobnosti empatije. Pa tako, studija Mairona i saradnika (Mairon et al., 2023) koja je ispitivala adolescente sugeriše da kognitivni aspekt empatije (ispitivan preko mentalizacije) ima umerenu pozitivnu vezu sa radnom memorijom (u Mijakeovom modelu definisana kao ažuriranje), ihibicijom i premeštanjem, dok emotivni aspekt (ispitivan kao interpersonalna zabrinutost) takvu vezu ostvaruje samo sa radnom memorijom (ažuriranje). Neki autori (Badayai et al., 2019) tvrde da su nedostaci u emocionalnoj kontroli i inhibiciji vodeći faktori u objašnjenju problema u ponašanju.

U literaturi je dosta istraživanja koji govore o lošijem postignuću delinkventnih prestupnika na testovima koji mere različite EF (sposobnosti inhibicije, premeštanja i ažuriranja). U pitanju su Go/No Go Test, Strupov zadatak, Viskonskin test sortiranja karata i drugi (Türel et al., 2024). U nekim od tih studija, EF su dovođene u vezu sa psihopatijom, te će ovde biti pomenuti jer bi se iz njih mogla implicirati uloga tih procesa i kod adolescenata. Furnier i saradnici (Fournier et al., 2021) su koristili Emocionalni Go/No go zadatke kod odraslih sa visokom psihopatijom. Pokazali su da pozitivni i negativni stimulusi doprinose lošijoj inhibiciji u odnosu na neutralne, ali da između njih samih nema značajnijih razlika. Zaključuje se da inhibitorni procesi bivaju interferisani emocionalno nabijenim stimulusima, nevezano za to kakva je valenca prikazane emocija. Druga studija koja se bavila identifikacijom negativnih emocija preko Go/No go paradigme pokazala je da osobe sa visokom psihopatijom, nezavisno od toga da li pripadaju grupi počinitelaca kriminalnih dela pokazuju nižu sposobnost prepoznavanja straha i tuge preko facijalne ekspresije u poređenju sa onima koji imaju nižu psihopatiju (Iria et al., 2012).

I pored velikog broja studija u ovom polju, autori naglašavaju da je važno dalje tragati za nalazima koji bi preciznije objasnili, kako kažu, „igru”, između emocija i kognicije kod osoba koje imaju visoku psihopatiju (Fournier et al., 2021).

Zaključak, ograničenja i smernice

U ovom radu prikazani su nalazi istraživanja koja se bave emocijama kod mladih delinkvenata, predstavljajući neke od nalaza koji direktno govore o emocionalnim procesima u osnovi takvog ponašanja, ili ispitujući veze koje emocije imaju sa različitim kognitivnim procesima. Predstavljeni nalazi koji govore o Bezosećajno-neemocionalnim crtama kod dece posebno ilustruju emocionalno-kognitivne deficite i njihovu ulogu u delinkventnim aktivnostima već na (pre)adolescentskom uzrastu, a što je važno i veoma poznato mesto u psihologiji kriminala.

Iako se ovaj rad nije detaljnije bavio sredinskim faktorima i genetikom, neodvojivo je posmatrati emocije u interakciji kako sa kognitivnim, tako i sa socijalnim i biološkim faktorima. Uzevši u obzir obuhvatnost tako postavljenog istraživačkog polja, izvodi se zaključak da ipak postoji veliki prostor za dalja istraživanja. Imajući u vidu i kulturološke i političke specifičnosti našeg društva čini se nedostižnim razumeti motivaciju mladih ljudi za ulazak, ali i izlazak iz kriminala koji, s obzirom na izraženu stopu

recidivizma (kod odraslih osuđenih lica u Srbiji stopa recidivizma je od 50% do 70%) (Jovanić et al., 2019).

Istraživanja u ovoj oblasti, takođe, su važna zbog mogućnosti za izvođenje praktičnih implikacija. Na osnovu empirijskih nalaza osmišljavaju se brojni treninzi, kako u preventivnom, tako i u penalnom programu. Pa tako, bazirano na nalazima koji govore o važnosti razvoja sopstvenih kontrolnih procesa kod mladih koji imaju sklonost ka problemima u ponašanju, uvedeni su brojni treninzi koju obučavaju nastavnike kako da rade sa učenicima, sa ciljem poboljšavanja njihove emocionalne kontrole i sposobnosti inhibicije (Badayai et al., 2019). U osmišljavanju treninga u obzir treba uzeti kako emocionalne, tako i kognitivne teškoće koje maloletni prestupnici imaju, te intervencije prilagoditi.

Na samom kraju, treba se osvrnuti i na ograničenja ovog rada. I pored toga što članak nije pretendovao da pruži najobuhvatniji mogući prikaz nalaza koji govore o emocijama kod maloletnih delinkvenata, čini se da se predloženi nalazi mogu prikazati na sistematičniji način ili detaljnije, sužavanjem teme na jedan od tri obrađivana segmenta (emocionalni procesi, psihopatija kod dece, spona emocija i kognicije). Ipak, s obzirom na to da ne postoji veliki broj radova u domaćoj literaturi koji pokušava da pruži pregledni uvod u razumevanje emocija kod maloletnih delinkvenata, bilo nam je važno da pomenemo one konstrukte koji jesu čest izbor istraživača kada nastoje da razumeju emocionalne osnove kriminalnog ponašanja. Napokon, uprkos želji i pokušajima da se prikažu tretmani koji se koriste u (re)socijalizaciji maloletnih delinkvenata iz moderne psihologije kriminala, za taj segment nije bilo dovoljno mesta, a kako bi se on predstavio sadržajno i informativno za praktičare koji bi rad eventualno čitali. Stoga za takva nastojanja ostaje prostor u nekim budućim člancima koji bi se u celosti posvetili temi efikasnosti tretmana zasnovanih na razumevanju emocionalnih procesa koji stoje u osnovi maloletničke delinkvencije.

Zahvalnica / Finansiranje

Zahvaljujem se svom mentoru Janku Međedoviću na podršci tokom pisanja rada, kao i veoma konstruktivni komentarima koji su doprineli njegovom finalnom izgledu.

Ovaj rad predstavlja rezultat angažovanja autorke u skladu sa Planom i programom rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2024.

god. (na osnovu ugovora br. 451-03-66/2024-03/200039) sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Literatura

- Bacon, A. M., Burak, H., & Rann, J. (2014). Sex differences in the relationship between sensation seeking, trait emotional intelligence and delinquent behavior. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 25(6), 673–683. <https://doi.org/10.1080/14789949.2014.943796>
- Badayai, A. R. A., Khairudin, R., & Sulaiman, W. S. W. (2019). Inhibitory and Emotional Control Deficits as Predictors of Symptoms of Problem Behaviors among Juvenile Delinquents. *International Journal of Recent Technology and Engineering*, 8, 16–20. <http://doi.org/10.35940/ijrte.B1003.0982S1019>
- Best, J. R., Miller, P. H., & Jones, L. L. (2009). Executive functions after age 5: Changes and correlates. *Developmental Review*, 29, 180–200. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2009.05.002>
- Borrani, J., Frías, M., Ortiz, X., García, A., & Valdez, P. (2015). Analysis of cognitive inhibition and flexibility in juvenile delinquents. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*, 26(1), 60–77. <https://doi.org/10.1080/14789949.2014.971852>
- Borrani, J., Frías, M., Alemán, B., García, A., Ramírez, C., & Valdez, P. (2019). Neuropsychological disorders in juvenile delinquents. *Revista Mexicana de Neurociencia*, 20(5), 244–252. <https://doi.org/10.24875/rmn.19000064>
- Colins, O. F., Fanti, K. A., Salekin, R. T., & Andershed, H. (2017). Psychopathic personality in the general population: Differences and similarities across gender. *Journal of personality disorders*, 31(1), 49–74. https://doi.org/10.1521/pedi_2016_30_237
- Craig, S. G., Goulter, N., & Moretti, M. M. (2021). A systematic review of primary and secondary callous-unemotional traits and psychopathy variants in youth. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 24(1), 65–91. <https://doi.org/10.1007/s10567-020-00329-x>
- Decety, J., Norman, G. J., Berntson, G. G., & Cacioppo, J. T. (2012). A neurobehavioral evolutionary perspective on the mechanisms underlying empathy. *Progress in Neurobiological*, 98, 38–48. <https://doi.org/10.1016/j.pneurobio.2012.05.001>
- Dhingra, K., & Boduszek, D. (2013). Psychopathy and criminal behaviour: a psychosocial research perspective. *Journal of Criminal Psychology*, 3(2), 83–107. <https://doi.org/10.1108/JCP-06-2013-0014>
- Dodge, K. A. (2014). A social information processing model of social competence in children. In *Cognitive perspectives on children's social and behavioral development* (pp. 85–134). Psychology Press.

- Domes, G., Hollerbach, P., Vohs, K., Mokros, A., & Habermeyer, E. (2013). Emotional Empathy and Psychopathy in Offenders: An Experimental Study. *Journal of Personality Disorders*, 27, 67–84. <https://doi.org/10.1521/pedi.2013.27.1.67>
- Geerlings, Y., Asscher, J. J., Stams, G. J. J., & Assink, M. (2020). The association between psychopathy and delinquency in juveniles: A three-level meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 50, 101342. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2019.101342>
- Gray, J. R. (2004). Integration of emotion and cognitive control. *Current Directions in Psychological Science*, 13, 46–48. <https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2004.00272.x>
- Gray, N. S., Weidacker, K., & Snowden, R. J. (2019). Psychopathy and impulsivity: The relationship of psychopathy to different aspects of UPPS-P impulsivity. *Psychiatry Research*, 272, 474–482. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2018.12.155>
- Iria, C., Barbosa, F., & Paixão, R. (2012). The identification of negative emotions through a Go/No-Go task. *European Psychologist*, 17(4), 291–299. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000101>
- Forth, A. E., & Book, A. S. (2010). Psychopathic traits in children and adolescents: The relationship with antisocial behaviors and aggression. In R. T. Salekin & D. R. Lynam (Eds.), *Handbook of Child and Adolescent Psychopathy* (pp. 251–283). The Guilford Press.
- Fournier, L. F., McDonald, J. B., Clayson, P. E., & Verona, E. (2021). Psychopathic traits, inhibition, and positive and negative emotion: Results from an emotional Go/No-Go task. *Psychophysiology*, 58(6), e13815. <https://doi.org/10.1111/psyp.13815>
- Frick, P. J. (1998). *Conduct disorders and severe antisocial behavior*. Springer Science & Business Media.
- Frick, P. J., Cornell, A. H., Barry, C. T., Bodin, S. D., & Dane, H. E. (2003). Callous-Unemotional Traits and Conduct Problems in the Prediction of Conduct Problem Severity, Aggression, and Self-Report of Delinquency. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 31, 457–470. <https://doi.org/10.1023/A:1023899703866>
- Gao, Y., & Raine, A. (2024). Primary and Secondary Variants of Callous-Unemotional Traits in Community Youths: Differences in Anticipatory Fear. *Children*, 11(3), 359. <https://www.mdpi.com/2227-9067/11/3/359>
- Gonzalez-Gadea, M. L., Herrera, E., Parra, M., Gomez Mendez, P., Baez, S., Manes, F., & Ibanez, A. (2014). Emotion recognition and cognitive empathy deficits in adolescent offenders revealed by context-sensitive tasks. *Frontiers in Human Neuroscience*, 8, 850. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2014.00850>
- Gutiérrez-Cobo, M. J., Cabello, R., & Fernández-Berrocal, P. (2016). The relationship between emotional intelligence and cool and hot cognitive processes: a systematic review. *Frontiers in behavioral neuroscience*, 10, 101. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2016.00101>

- Hayes, J., & Reilly, G. O. (2013). Psychiatric disorder, IQ, and emotional intelligence among adolescent detainees: A comparative study. *Legal and Criminological Psychology*, *18*(1), 30–47. <http://dx.doi.org/10.1111/j.2044-8333.2011.02027.x>.
- Hare, R. D. (1980). A research scale for the assessment of psychopathy in criminal populations. *Personality and Individual Differences*, *1*(2), 111–119. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(80\)90028-8](https://doi.org/10.1016/0191-8869(80)90028-8)
- Hare, R. D. (2003). Manual for the Hare psychopathy checklist. Revised (2nd ed.). Toronto, Ontario: Multi-Health Systems. <https://doi.org/10.1037/t01167-000>
- Hare, R. D., León-Mayer, E., Salinas, J. R., Folino, J., & Neumann, C. S. (2022). Psychopathy and crimes against humanity: A conceptual and empirical examination of human rights violators. *Journal of Criminal Justice*, *81*, 101901. <https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2022.101901>
- Essau, C. A., Sasagawa, S., & Frick, P. J. (2006). Callous-unemotional traits in a community sample of adolescents. *Assessment*, *13*(4), 454–469.
- Jones, A. P., Happé, F. G., Gilbert, F., Burnett, S., & Viding, E. (2010). Feeling, caring, knowing: different types of empathy deficit in boys with psychopathic tendencies and autism spectrum disorder. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, *51*(11), 1188–1197. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2010.02280.x>
- Jovanić, G., Nestorović, J., & Petrović, V. (2019). Komparacija rizika i recidivizma osuđenih na kaznu zatvora i kućnog zatvora. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, *18*(3), 273–298. <https://doi.org/10.5937/specedreh18-23037>
- Kandel, E., & Freed, D. (1989). Frontal-lobe dysfunction and antisocial behavior: A review. *Journal of Clinical Psychology*, *45*(3), 404–413. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(198905\)45:3<404::AID-JCLP2270450309>3.0.CO;2-G](https://doi.org/10.1002/1097-4679(198905)45:3<404::AID-JCLP2270450309>3.0.CO;2-G)
- Kou, H., Luo, W., Li, X., Yang, Y., Xiong, M., Shao, B., Xie, Q., & Bi, T. (2022). Cognitive deficits for facial emotions among male adolescent delinquents with conduct disorder. *Frontiers in Psychiatry*, *13*. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.937754>
- Lance, J. (2003). *The relationship between emotional intelligence and adolescent behavior* (Master's Thesis). Utah State University. <https://digitalcommons.usu.edu/etd/2521/>
- LeMarquand, D., Tremblay, R. E., & Vitaro, F. (2001). The prevention of conduct disorder: A review of successful and unsuccessful experiments. In J. Hill & B. Maughan (Eds.), *Conduct disorders in childhood and adolescence* (pp. 449–478). Cambridge. <https://perpus.univpancasila.ac.id/repository/EBUPT190455.pdf#page=465>
- Li, F., Li, X., & Kou, H. (2023). Emotional Recognition Training Enhances Attention to Emotional Stimuli Among Male Juvenile Delinquents. *Psychology Research and Behavior Management*, *16*, 575–586. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S403512>

- Lynam, D. R., Caspi, A., Moffitt, T. E., Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. (2007). Longitudinal evidence that psychopathy scores in early adolescence predict adult psychopathy. *Journal of Abnormal Psychology, 116*, 155–165. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.116.1.155>
- Mairon, N., Abramson, L., Knafo-Noam, A., Perry, A., & Nahum, M. (2023). The relationship between empathy and executive functions among young adolescents. *Developmental Psychology, 59*(11), 2021–2036. <https://doi.org/10.1037/dev0001639>
- Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey & D. J. Sluyter (Eds.), *Emotional development and emotional intelligence: Educational implications* (pp. 3–34). Basic Books. <https://psycnet.apa.org/record/1997-08644-001>
- Milojević, S., Dimitrijević, A. A., Marjanović, Z. J., & Dimitrijević, A. (2016). Bad past, gloomy future: The trait emotional intelligence profile of juvenile offenders. *Personality and Individual Differences, 94*, 295–298. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.01.040>
- Miyake, A., Friedman, N. P., Emerson, M. J., Witzki, A. H., Howerter, A., & Wager, T. D. (2000). The unity and diversity of executive functions and their contributions to complex „frontal lobe” tasks: A latent variable analysis. *Cognitive psychology, 41*(1), 49–100. <https://doi.org/10.1006/cogp.1999.0734>
- Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review, 100*(4), 674–701. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.100.4.674>
- Newman, J. P., Curtin, J. J., Bertsch, J. D., & Baskin-Sommers, A. R. (2010). Attention moderates the fearlessness of psychopathic offenders. *Biological Psychiatry, 67*(1), 66–70. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2009.07.035>
- Nisar, M., Ullah, S., Ali, M., & Alam, S. (2015). Juvenile delinquency: The Influence of family, peer and economic factors on juvenile delinquents. *Applied Science Reports, 9*(1), 37–48.
- Pang, C., Li, W., Zhou, Y., Gao, T., & Han, S. (2023). Are women more empathetic than men? Questionnaire and EEG estimations of sex/gender differences in empathic ability. *Social Cognitive and Affective Neuroscience, 18*(1), nsad008. <https://doi.org/10.1093/scan/nsad008>
- Pardini, D. A., Lochman, J. E., & Powell, N. (2007). The development of callous-unemotional traits and antisocial behavior in children: Are there shared and/or unique predictors? *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology, 36*, 319–333. <https://doi.org/10.1080/15374410701444215>
- Pihet, S., Combremont, M., Suter, M., & Stephan, P. (2012). Cognitive and emotional deficits associated with minor and serious delinquency in high-risk adolescents. *Psychiatry, Psychology and Law, 19*(3), 427–438. <https://doi.org/10.1080/13218719.2011.598634>
- Rueckert, L., & Naybar, N. (2008). Gender differences in empathy: The role of the right hemisphere. *Brain and Cognition, 67*, 162–167. <https://doi.org/10.1016/j.bandc.2008.01.002>

- Sato, W., Uono, S., Matsuura, N., & Toichi, M. (2009). Misrecognition of facial expressions in delinquents. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 3(1), 1–7. <https://doi.org/10.1186/1753-2000-3-27>
- Smit, P., & Harrendorf, S. (2010). Responses of the criminal justice system. *HEUNI*, 87.
- Smyth, B. P., Kelly, A., & Cox, G. (2011). Decline in age of drinking onset in Ireland, gender and per capita alcohol consumption. *Alcohol and Alcoholism*, 46(4), 478–484. <https://doi.org/10.1093/alcalc/agr047>
- Spruit, A., Schalkwijk, F., Van Vugt, E., & Stams, G. J. (2016). The relation between self-conscious emotions and delinquency: A meta-analysis. *Aggression and violent behavior*, 28, 12–20. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2016.03.009>
- Sumithra, M. M., & Komalavalli, S. (2022). An Analysis On Emotional Intelligence And Mental Health Of Juvenile Delinquents. *Journal of Positive School Psychology*, 3575–3580.
- Thomas, L. A., De Bellis, M. D., Graham, R., & LaBar, K. S. (2007). Development of emotional facial recognition in late childhood and adolescence. *Developmental Science*, 10(5), 547–558. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2007.00614.x>
- Tittle, C. R., Ward, D. A., & Grasmick, H. G. (2003). Self-control and crime/deviance: Cognitive vs. behavioral measures. *Journal of Quantitative Criminology*, 19, 333–365. <https://doi.org/10.1023/B:JOQC.0000005439.45614.24>
- Türel, M. T., Arslan, H., & Çetinöz, E. (2024). Comparison of Executive Functions in Offenders and Non-Offenders: A Meta-Analysis. *OPUS Journal of Society Research*, 21(1), 44–60. <https://doi.org/10.26466/opusjsr.1400525>
- Individual Risk and Protective Factors (From Child Delinquents: Development, Intervention, and Service Needs, P 137-164, 2001, Rolf Loeber and David P. Farrington, eds. – NCJ-207774). Office of Justice Programs. <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/individual-risk-and-protective-factors-child-delinquents>
- Ullman, R., Lereya, S. T., Glendinnin, F., Deighton, J., Labno, A., Liverpool, S., & Edbrooke-Childs, J. (2024). Constructs associated with youth crime and violence amongst 6–18 year olds: A systematic review of systematic reviews. *Aggression and Violent Behavior*, 75, 101906. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2023.101906>
- Wan, Y. T. Y. (2012). *Cognitive and emotional determinants of delinquent behaviour* (graduation thesis). City University of Hong Kong. <http://dspace.cityu.edu.hk/handle/2031/6831>
- Wolf, R. C., Warren, C. M., Carpenter, R. W., Zeier, J. D., Baskin-Sommers, A. R., & Newman, J. P. (2012). Reduced Susceptibility to the Attentional Blink in Psychopathic offenders: Implications for the Attention Bottleneck Hypothesis. *Neuropsychology*, 26(1), 102–109. <https://doi.org/10.1037/a0026000>

Emotional processes in juvenile delinquents: Criminological implications *

Svetlana Pavlović

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia

Juvenile delinquency represents a serious societal issue, and this paper focuses on the emotional aspects associated with it. Juvenile offences are estimated to constitute 7% of total criminal acts worldwide, with significant social consequences. Delinquents often come from dysfunctional families, abuse psychoactive substances, and experience psychiatric disorders, highlighting the complexity of this problem. The paper's emphasis is on the emotional processes underlying delinquency, starting with emotional intelligence (EI). Research indicates a connection between low EI and juvenile delinquency, highlighting the role of emotion recognition and emotional regulation in this context. Various forms of delinquency may be linked to different aspects of emotional regulation, particularly impulsivity. The paper also considers psychopathy as a prominent personality characteristic closely related to juvenile delinquency, exploring the emotions that describe psychopathy. Factors such as manipulateness, low empathy, and impulsivity are often present in juveniles with psychopathic traits. Additionally, in this paper, we are interested in Callous-Unemotional (CU) Traits. The CU model is applied to describe the psychopathic tendencies of children and adolescents. The connection between emotions and cognition in the context of juvenile delinquency is illustrated through findings that discuss two dimensions of empathy: affective and cognitive, as well as the role of executive functions in delinquent behaviors. Finally, the importance of research seeking to explain the link between emotions and cognition is emphasized, particularly in the context of understanding personality traits responsible for such behaviors, such as psychopathy.

KEYWORDS: juvenile delinquency / emotions / emotional intelligence / psychopathy / executive functions

PRIMLJENO: 1.2.2024. godine

REVIDIRANO: 14.5.2024. godine

PRIHVAĆENO: 21.6.2024. godine

* Predloženo citiranje: Pavlović, S. (2024). Emocionalni procesi kod maloletnih delinkvenata: Kriminološke implikacije. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(1–2), 77–94. <https://doi.org/10.47152/ziksi2024014>

©2024 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Postpenalni prihvata kroz osposobljavanje osuđenika kao faktor smanjenja recidivizma*

Milica Simović

Posljednjih godina veoma je diskutovano na temu doprinosa tretmanskih aktivnosti kao ključnih faktora resocijalizacije osuđenika, koji pored prevaspitne funkcije svoju ulogu pronalaze i u smanjenju stope recidivizma i olakšanju reintegracije bivših osuđenika u društvo. Kao najčešće postavljeno pitanje, pitanje recidivizma osuđenika, dovedeno je u vezu sa brojem faktorima koji doprinose njihovom povratu, ali kroz neobjašnjenje glavnih postulata postpenalnog prihvata, kao efikasnih programa koje bi svaki osuđenik po uzlasku iz zatvora trebalo da uživa. Šta je postpenalni prihvata, koliko doprinosi opstanku osuđenika što duže na slobodi, sa kakvim poteškoćama se susreće i kakva je njegova perspektiva, glavna su pitanja kojima se bavi rad, u cilju doprinosa podizanju svesti široj zajednici o ovoj kompleksnoj, nedovoljno istraženoj kriminološkoj oblasti.

KLJUČNE REČI: postpenalni tretman / radno angažovanje / stručno osposobljavanje / recidivizam / resocijalizacija

Uvod

Jedan od najvažnijih segmenata zatvorskih ustanova širom sveta pa i Republike Srbije predstavlja pružanje različitih vidova pomoći i podrške osuđenim licima tokom trajanja kazne zatvora, a u vezi sa njihovim otpuštanjem na slobodu (Ignjatović, 2018). U cilju prevaspitanja osuđenika, a delovanjem prvenstveno na njihovu ličnost kroz usvajanje društvenih obrazaca ponašanja, zatvorske ustanove primenjuju brojne aktivnosti koje oslikavaju zatvorski tretman koji prema članu 6 Pravilnika o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica („Službeni glasnik RS“, broj 66/2015-33) predstavlja „primenu svih

* Korespondencija: Milica Simović, master pravnik, simovic.milica17@gmail.com

predviđenih aktivnosti – planiranih metoda, tehnika i postupaka preduzetih sa ciljem da osuđeni usvoji društveno prihvatljiv sistem vrednosti i ovlada veštinama za uspešno uključivanje u zajednicu kako ubuduće ne bi činio krivična dela“.

Iz navedene definicije možemo zaključiti da se pominje samo sprovođenje tretmanskih aktivnosti tokom izdržavanja kazne, gde se odmah stavlja kraj na proces resocijalizacije po izdržavanju kazne zatvora. Upravo iz tog razloga, postpenalni tretman treba shvatiti kao završnu fazu resocijalizacije, ključnu za opstanak osuđenika na slobodi, kroz uzdržavanje od ponovnog činjena krivičnih dela (Batrićević & Srnić, 2013). Izlazak iz zatvora nakon izdržanih dugotrajnih kazni može predstavljati vid šoka za osuđenike koji bi se po izlasku veoma teško prilagodili uslovima slobodnog života i koji bi zbog straha od nove sredine i nedostatka podrške pribegli ponovnom izvršenju krivičnog dela, pa se stoga upućuje na pravovremeno sagledavanje pristupa i programa koji bi u velikoj meri olakšali njihovu reintegraciju (Ignjatović, 2018).

Pregled postojeće normativne regulative o postpenalnom prihvatu

Tretman u širem značenju pored sudskog i institucionalnog obuhvata i postpenalni vid, posmatran kao završna faza resocijalizacije, koja počinje sa realizacijom najkasnije tri meseca pre isteka kazne i traje najmanje tri meseca po isteku, a sve u cilju pomoći osuđenim licima da se što brže i bezbolnije reintegrišu u tokove društvene zajednice. S obzirom da se sprovodi i pre i posle isteka kazne upućuje nas na postojanje dva oblika, unutrašnji i spoljašnji. Unutrašnji oblik podrazumeva pripremu osuđenika za izlazak na slobodu dok je još uvek u zavodu na izdržavanju kazne u periodu od šest meseci pre isteka i obuhvata psihološku podršku u vidu ohrabrivanja i podsticanja osuđenika prilikom sprovođenja programa postupanja. Sa druge strane, pomoć osuđeniku nakon izlaska iz zavoda u vidu pronalaženja smeštaja, posla, vađenja lične dokumentacije, novčane i psihološke pomoći predstavlja spoljašnji oblik postepenalne pomoći (Opus Puls, 2022).

Prema članu 185 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija („Službeni glasnik RS“, br. 55/2024 i 35/2019), zavod je dužan pre otpuštanja osuđenog sa izvršenja kazne zatvora u okviru programa postupanja, da utvrdi program pripreme za otpust i pomoći nakon otpuštanja, ukazujući time da program za otpust predstavlja sastavni deo programa postupanja. Priprema osuđenog

za otpust započinje nakon dolaska u zavod podsticanjem osuđenog na aktivno učestvovanje u pripremi za otpust, a posebno na održavanje odnosa sa porodicom, uspostavljanje i održavanje kontakta sa ustanovama i osobama koje se bave uključivanjem osuđenika za život na slobodi. Na osnovu utvrđenog programa za otpust, osuđeni će biti uključen u pojedinačni ili grupni savetodavni rad u vezi sa njegovom pripremom za otpust najranije jednu godinu, a najkasnije tri meseca pre otpuštanja, u zavisnosti od dužine izrečene kazne. U postupku izrade programa za otpust služba za tretman utvrđuje i potrebe osuđenog nakon izvršenja kazne i saraduje sa povereničkom službom, kao i organom starateljstva nadležnim prema mestu poslednjeg prebivališta, odnosno boravišta osuđenog (član 185).

Nadovezujući se na Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera („Službeni glasnik RS“, br. 55/2014 i 87/2018) ističe da ako služba za tretman proceni da postoji potreba za pružanjem pomoći osuđeniku nakon isteka kazne ili ukoliko sam osuđeni zatraži pomoć, najkasnije mesec dana pre otpusta Poverenik započinje izradu programa pomoći tokom koje saraduje sa službom za tretman i osuđenikom. Program pomoći sastavljen je od skupa mera i postupaka koje osuđeni nakon isteka kazne dobrovoljno prihvata u cilju uključivanja u tokove života na slobodi, a koji se odnose na pružanje pomoći prilikom pronalaženja smeštaja i ishrane; pružanje pomoći u ostvarivanju prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu; davanje saveta u cilju usklađivanja porodičnih odnosa; pružanje podrške i pomoći prilikom pronalaženja zaposlenja, odnosno dovršavanja školovanja ili stručnog osposobljavanja; uspostavljanje saradnje sa nadležnim centrom za socijalni rad u cilju davanja novčane podrške za podmirivanje najnužnijih potreba; pružanje podrške i pomoći u uzdržavanju od upotrebe opojnih droga i alkohola; pružanje drugih oblika pomoći i podrške (član 56 i član 57).

Značaj pružanja pomoći po izlasku osuđenika iz kaznenih ustanova

Pregledom postojeće normativne regulative kojom je definisano ko sprovodi poslove prema licima nakon izdržane kazne zatvora, kao i koji su ključni zadaci sadržani u programu pomoći, neophodno je ukazati da je postpenalni prihvata odgovornost celog društva, a ne samo određenih službi. Stvaranje i jačanje sistema postpenalnog prihvata, trebalo bi da predstavlja

multidisciplinarni pristup i sardnju kako državnog tako i javnog servisa (Batrićević & Srnić, 2013).

Boravak u zatvorskim ustanovama doveo je do prekida socijalnih kontakata, bračnih i prijateljskih veza, odvojenosti od dece, gubitka posla, koje sam osuđenik ne može samostalno savladati (Ilijić & Maljković, 2015). Pružanje pomoći osuđenima po izvršenju kazne zatvora od posebnog je značaja iz razloga što početak novog života nekima od njih može stvarati pritisak jer nisu spremni da podnesu životne poteškoće, uz istovremeno poštovanje društvenih obrazaca i normi ponašanja. Navodi se da osuđenik koji je tokom boravka u zavodima imao teškoće sa prihvatanjem tretmanskih aktivnosti, po izlasku postaje opterećeniji i samim tim prilagođavanje na nove uslove postaje otežano i stvaraju se prilike za ponavljanje dela. Stoga je važno da pored sagledavanja zakonske legislative kojom se umanjuju šanse za ponovno izvršenje dela, reguliše davanje materijalne pomoći, obezbeđuje smeštaj i pružaju pravni saveti, akcenat bude i na unutrašnjoj pomoći osuđeniku kroz ohrabrivanje, motivisanje, podsticanje i savetovanje (Dimovski & Kostić, 2011).

Kako bi se smanjio rizik od povratka u kriminalni svet trebalo bi težiti sveobuhvatnom pristupu kroz uzimanje u obzir svih aspekata ključnih za prevenciju recidivizma i postizanje rehabilitacije obuhvatajući sagledavanje života osuđenika; fokusiranje na strategije i programe usmerene na smanjenje rizika od ponovnog činjavanja kriminalnih aktivnosti; uspostavljanje saradnje između različitih organa i institucija javne vlasti; promovisanje podrške i pomoći osuđeniku nakon puštanja iz zavoda; praćenje i evaluaciju programa resocijalizacije u cilju unapređenja (United Nations Office on Drugs and Crime – UNODOC, 2020).

Kao pojava ponovnog činjavanja krivičnih dela, recidivizam ne predstavlja samo problem zatvorske prakse, već se doživljava i kao neuspeh zbog preduzetih mera usmerenih na kažnjavanje kroz istovremen tretman i rad na prevaspitanju ličnosti osuđenika (Jovanić, 2010). Ukazuje se na primenu nestandardizovanih instrumenata za procenu rizika od recidivizma što dovodi do proizvoljnih i nepreciznih procena ponašanja, sposobnosti i spremnosti na uzdržavanje od činjavanja novih krivičnih dela. Pored toga, moguće je da se kod osuđenika sa niskim stepenom recidiva poveća stepen rizika zbog uključenosti u programe tretmana zajedno sa osuđenima kod kojih je procenjen viši stepen recidiva, pri čemu se naglašava odvojenost tretmana ove dve grupe osuđenika kako ne bi došlo do neuspeha tretmana (Lattesa & Lovins, 2010, citirano kod Jovanić, 2022). Stoga, predlaže se stvaranje organizovanog, profesionalnog i institucionalizovanog postpenalog

prihvata, jer nije moguće očekivati od osuđenika koji je bio izložen kriminogenim uslovima da se bez pomoći društva izbori sa negativnim uticajima sredine koja ga je i podstakla na kriminalno ponašanje (Jovanić, 2010).

Po izlasku na slobodu, osuđenici su ranjivi i osećaju strah od promena porodičnih odnosa, društvenih obrazaca, kao i novog okruženja. Zbog dugog odsustva, nedostatka osnovnih potreba i stigme od strane društva, bivši osuđenici ostaju sami ili se priklanjaju lošem društvu, svesni da ih društvo izbegava kroz uskraćivanje uloga koje su imali pre izdržavanja kazne. Razumevanjem straha kod stanovnika lokalnih zajednica od ponovnog činjenja dela, dovodi se u pitanje nezainteresovanosti državnih organa koji bi najpre trebalo da se nađu u prvim redovima pomoći (Batrićević & Srnić, 2013). Treba naglasiti još jednom da nije moguće uspešno uključiti bivše osuđenike u tokove svakodnevnog života bez saradnje sa javnim institucijama (policija, zdravstvene ustanove, ustanove socijalne zaštite, službe za zapošljavanje) (Vasiljević-Prodanović, 2015).

Kao jasan pokazatelj da nije ostvaren cilj kažnjavanja kroz prevaspitanje osuđenika da nakon izlaska na slobodu budu reintegrirani u društvene tokove, predloženi su glavni faktori koje bi trebalo uzeti u obzir prilikom razmatranja reintegracije otpuštenih lica. Ti faktori upravo se odnose na smeštaj, radnu angažovanost, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, podršku članova porodice kao i zloupotrebu psihoaktivnih supstanci (Vasiljević-Prodanović, 2015).

Svesni situacije da uprkos naporima da se smanji povratak bivših osuđenika u društvo, smernice na normativnom planu zaostaju u praksi. Novinu koja je doneta i uliva nadu, predstavlja donošenje internog akta Uprave za izvršenje krivičnih sankcija 2021. godine kojom se propisuju smernice za izradu specijalizovanih programa pripreme za otpust i postpenalne pomoći i podrške lica na izdržavanju kazne zatvora. Postavljen cilj odnosi se na pripremu osuđenika na život na slobodi uz rešavanje primarnih pitanja koja ga čekaju odmah po izlasku iz zatvora. Planirano je da se program sprovodi između šest i 12 meseci pre izlaska na slobodu i tri do šest meseci nakon izlaska iz ustanove, uz mogućnost produženja na još šest meseci. Zaposleni u realizaciji programa predstavljaju službenici tretmana, poverenici, centri za socijalni rad, zdravstvene ustanove, udruženja građana i sve ostale značajne službe na lokalnom nivou. Program obuhvata šest važnih aspekata, i to procenu potreba osuđenih i razvijanje programa pripreme za otpust; individualno savetovanje; saradnju sa spoljašnjim institucijama i organizacijama u cilju implementacije programa,

sa akcentom na uključivanju u program; grupni rad koji podrazumeva uključivanje u specijalizovane programe; finalnu procenu i kreiranje novih aktivnosti nakon otpusta; pomoć i podršku nakon otpusta (Srnić-Nerać & Vasiljević-Prodanović, 2022).

Radno angažovanje i stručno osposobljavanje osuđenika kao oblik postpenalne pomoći

Trebalo bi napomenuti još jednom da je postpenalna pomoć oblik tretmana koji započinje svoju svrhu tokom institucionalnog tretmana, a kroz pomoć osuđenima da se što uspešnije reintegrišu u tokove svakodnevnog života. Da bi otvorile svoju potpunu svrhu kažnjavanja, kaznene ustanove još dok se osuđenik nalazi na izdržavanju kazne sprovode različite prevaspitne aktivnosti za koje smatraju da bi uticale na ličnost osuđenika i pomogle mu da se nakon prinudnog izdvajanja iz društvene sredine ponovo vrati društvu, ali kao rehabilitovan, ravnopravan član. Kao završna faza resocijalizacije, postpenalni tretman u velikoj meri zavisi od primene institucionalnog tretmana. Pa stoga, ukoliko je tretman u zatvorskim ustanovama uspešno sproveden i osuđenik osposobljen da samostalno rešava probleme, u tom slučaju manja je i potreba za pružanjem postpenalne pomoći (Igrački, 2020).

Kao jedan od oblika koji nalazi svoju primenu tokom izdržavanja kazne i deluje pozitivno na celokupnu ličnost osuđenika, radno angažovanje i stručno osposobljavanje osuđenika može se okategorisati kao osnovni preduslov njihove uspešne reintegracije. S obzirom na ukazanu posledicu zatvaranja osuđenika, kroz gubitak posla koji je obavljao pre dolaska na izdržavanje kazne, više je nego očigledno da je neophodno otkloniti predrasude o osuđenim licima i pružiti im novu šansu da pristupe tržištu rada (Vasiljević-Prodanović, 2015). Pronalazak zaposlenja omogućava bolji rad sa osuđenima i čini proces reintegracije uspešnijim, jer pružena šansa u vidu pronalaska posla i zarada na legalan način predstavljaju ključne faktore za sprečavanje činjenja novih krivičnih dela (Srnić & Vulević, 2016).

Pregledom literature uočena je veze između stručnog osposobljavanja i radnog angažovanja osuđenika, kroz isticanje da je neophodno sprovoditi programe obrazovanja u zatvoru, koji predstavljaju ključan faktor u smanjenju recidivizma i samim tim povećanju šansu za njihovu reintegraciju zbog pozitivnih efekata na zapošljavanje osuđenika. Preporučuje se prilagođavanje programa obrazovanja potrebama i sposobnostima osuđenika, kako bi se povećala šansa za zaposlenjem po izlasku na slobodu.

Od značaja je i saradnja sa poslodavcima kako bi se osiguralo da obrazovni programi koji se sprovode u zatvoru odgovaraju zahtevima tržišta rada. Redovno praćenje napretka programa obrazovanja može dopineti sagledavanju uspeha u sprovođenju tretmana što samim tim omogućava i unapređenje programa. Takođe, kao bitna stavka ističe se i širenje svesti među osuđenima da je učestvovanje u obrazovnim programima važno za njihovu buduću reintegraciju i olakšano pronalaženje posla (Batrićević et al., 2020).

Obrazovanje unutar zatvora kao oblik tretmana možemo sagledati formalno i neformalno, pri čemu realizovanje obrazovnih programa usmerenih na sticanje znanja i veština posmatramo kao formalno, dok se uticaj na promenu načina življenja kroz rad na ličnosti, razvoju odgovornosti, discipline i radnih navika posmatra kao neformalno (Flynn & Higdon, 2022, citirano kod Turudić & Malčić, 2023). Sa druge strane, rad osuđenika predstavlja pravo ali i obavezu osuđenika vaspitnog karaktera, usmeren prema korigovanju njihovih osobina ličnosti koje se radom i uvežbavanjem mogu promeniti. Sticanjem radne veštine i osposobljavanjem za određeni zanat, nakon izdržavanja kazne osuđenima se pruža veća šansa za bržim i lakšim pronalaskom posla i sticanjem sredstava neophodnih za život na slobodi (Bobić, 2011).

Ukoliko sagledamo postojeće pravne akte, počevši od Pravilnika o tretmanu, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, kao i Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, možemo uočiti da je radno angažovanje jedan od stubova uspešnog tretmana i korigovanja kriminalnih obrazaca ponašanja. Pored prevaspitnog karaktera od velikih prednosti radne angažovanosti osuđenika su i sticanje radnih navika, osposobljavanje za određeno zanimanje, produktivno provođenje vremena u zatvoru i finansijska korist, kao značajni činioci koji mogu doprineti pronalasku posla ili nastavljanju rada i nakon izlaska iz zatvora.

Ako znamo da veliki broj kaznenih ustanova poseduje radne pogone, ne možemo a da se ne zapitamo da li ponuđeni poslovi u KPZ odgovaraju potrebama i sposobnostima osuđenika, da li poslovi i obuke za određena zanimanja odgovaraju potrebama tržišta rada, da li su osuđenici u dovoljnoj meri motivisani da se uključe u proces rada u zatvoru, kao i da li u zatvoru postoji dovoljan broj radnih mesta za sve one koji su radno sposobni i iskazuju želju za radnim angažovanjem.

Opšte poznat podatak je da se kaznene ustanove prilikom zapošljavanja osuđenika najviše oslanjaju na kapacitete, potrebe i veštine koje su

ustanovljenje kod lica prilikom njegovog prolaska kroz prijemno odeljenje a po njegovom dolasku na izdržavanje kazne zatvora. Ukoliko osuđeno lice pokaže zainteresovanost ili umeće za određeni zanat, uprava zatvora na osnovu raspoloživih kapaciteta zapošljava lice kako unutar zatvora tako i van zatvora u vidu iznajmljivanja radne snage poslodavcima. Tu nailazimo na jedno od mogućih rešenja problema nezaposlenosti osuđenika po njihovom izlasku na slobodu. Ukoliko je lice po odluci uprave zaposleno na proizvodnim poslovima (kao primer možemo uzeti zanatsku proizvodnju) i poslove obavlja kod poslodavca koji se bavi upravo proizvodnom delatnošću, a kome je dodeljen osuđenik tokom izdržavanja kazne, onda bi rešenje moglo biti obavezivanjem istog poslodavaca od strane države na zaposlenje osuđenika kroz umanjenje poreskih obaveza i davanje novčanih podsticaja, kao vid stimulisanja i pružanja pomoći kako po izlasku iz zatvora ne bi bio prinuđen osuđenik na ponovno izvršenje krivičnih dela zbog nemogućnosti ostvarenja osnovnih ljudskih potreba.

Prethodno napisano ukazuje da institucionalni tretman ne može samostalno da doprinese reintegraciji osuđenika, kao i da je od velikog značaja podizanje svesti lokalne zajednice o zapošljavanju bivših osuđenika koji su stekli određenja znanja i veštine kako bi se ne samo poboljšao kvalitet njihovog života, već kako bi se i redukovao kriminalitet (Petrović et al., 2017). Obezbeđivanjem zakonitih prihoda osuđenici nisu primorani da traže izvor na marginama društva, već dovoljno motivisani da traže posao odmah po izlasku iz zatvora i prihvaćeni kod poslodavca doprinose ostvarenju cija resocijalizacije i ponovne adaptacije na društvene uslove. Stoga, kao važan zadatak zatvorskih ustanova ističe se motivisanje osuđenika, a takođe i edukacija poslodavaca o zaposlenju i prihvatanju bivših osuđenika (Batrićević & Srnić, 2013).

Pored edukacije poslodavaca, veoma je bitno edukovati i bivše osuđenike kroz davanje smernica na koje bi trebalo obratiti pažnju prilikom traženja posla, a koje se pre svega odnose na predstavljanje sebe kao uzornog građanina spremnog na radno angažovanje. Od bitnih smernica ključnih za uspešno nalaženje posla izdvajaju se sledeće: 1) način predstavljanja diskreditovanih informacija o sebi kroz pokazivanja stvarnog kajanja; 2) prilagođavanje stila oblačenja, govora i ponašanja kako ne bi odudarao od sredine i izazivao negativne komentare; 3) informisanost o normama društva/radnog mesta; 4) smirenost i otpornost, kroz jačanje samopouzdanja prilikom odbijanja (Halushka, 2016).

Doprinos radnog angažovanja i stručnog osposobljavanja osuđenika smanjenju recidivizma

Nakon sagledavanja uloge radnog angažovanja osuđenika tokom boravka u zatvorskim ustanovama, kao i značaja rada nakon izlaska na slobodu, neophodno je istaći kakva je percepcija osuđenika po pitanju ovog veoma važnog faktora resocijalizacije. Istraživanje Centra za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć- (NEOSTART) iz 2014. godine ukazuje da praksa zatvorskim ustanova da osuđenike obučava kroz sprovođenje kurseva za usvajanje znanja i veština nije toliko pristuna. Od ukupnog uzorka (547) osuđenika, samo procenat od 19.2% se izjasnio da je prošao određenu obuku, dok se preostalih 80.8% izjasnilo da nije. Ispitanici svrstani u grupu osuđenika koja je pohađala određeni kurs ističu u 90.5% da im je značilo obučavanje. Pored važnosti postojanja i značaja obuka tokom izdržavanja kazne zatvora, od velike važnosti je bilo i sagledavanje buduće aktivnosti tražanja posla po izlasku na slobodu. Od 81% ispitanika koji su se izjasnili da će aktivno učestvovati u traženju posla, među načinima traženja najčešće su se izdvojili načini preko porodice i prijatelja, preko Nacionalne službe za zapošljavanje, oglasa, starog poslodavca. Ukazujući na probleme i stigmatu prilikom izlaska na slobodu, osuđenici su istakli da bi veća podrška državnih institucija, brisanje krivičnog dela iz kaznene evidencije, više obrazovanje kao i podrška porodice i prijatelja pomogla u velikoj meri prilikom traženja posla (Srnić et al., 2014).

Ukoliko sagledamo važnost stručnog obrazovanja i osposobljavanja osuđenika, možemo se zapitati u kojoj meri se ono sprovodi u zatvorskim ustanovama i da li uopšte usavršavanje i pripremanje osuđenika kroz sticanje veština i određenih kvalifikacija doprinosi njihovom zaposlenju i smanjenju recidiva. Nacionalna služba za zapošljavanje predstavila je 2013. godine pilot projekat pod nazivom „Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama u Srbiji“ (u literaturi poznat kao VET program), čime je ukazala na značaj stručnog osposobljavanja osuđenika u zatvorima. Teme koje su obrađene odnosile su se na specifičnosti u radu sa bivšim osuđenicima, informisanje i motivaciju poslodavaca za zapošljavanje, kao i na saradnju sa lokalnim institucijama. Projekat je obuhvatio 500 osuđenika iz kazneno-popravnih zavoda u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu i Nišu, koji su prošli kroz pet vrsta obuka sa ciljem doprinosa osposobljavanju za rad na poslovima zavarivanja, štampe, izrade nameštaja, proizvodnje povrća i izrade pekarskih proizvoda (Nacionalna služba za zapošljavanje, 2013). Navedeni programi sprovode se i danas, u svakom kazneno-popravnom

zavodu postoje radionice (mašinske, drvne, pekarske i sl.) u kojima osuđenici rade i obučavaju se za određena zanimanja.

Istraživanje sprovedeno 2017. godine u kazneno-popravnim zavodima u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu i Nišu, težilo je sagledavanju uticaja osposobljavanja osuđenika na smanjenje recidiva. Uzorak istraživanja činile su dve grupe osuđenika, od kojih je jedna obuhvatila 284 osuđena lica koja su tokom 2012. i 2013. godine prošla kroz program obuke „Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama u Srbiji“ za stolarstvo, štampanje tehnikom štampe, pekartsvo, povrtarstvo i zavarivanje, dok je druga, kontrolna grupa, obuhvatila 284 osuđenika izabrana po sistemu izvršenog istog krivičnog dela kao osuđenici iz prve grupe, pri čemu su obe grupe sačinjene od lica koja su izdržala kaznu zatvora do 31.12.2016. godine. Rezultati istraživanja ukazali su da i pored očekivanog doprinosa stručnog osposobljavanje na lakši pronalazak posla po izlasku iz zatvora, razlike u povratu između lica koja su učestvovala u VET projektu i onih koja nisu imala edukaciju i dodatno osposobljavanje nema, s obzirom da su obe grupe u jednakom broju od 18.4% recidivirale. Takođe, istaknuto je i da nema razlike u odnosu na vrstu obuke koju je osuđenik prošao, što ukazuje da sprovođenje VET programa nije dovoljno (Stevanović et al., 2018).

Pored navedenih rezultata istraživanja koji govore u prilog tome da ne postoje razlike u recidivu u odnosu na to da li je osuđenik prošao stručnu obuku ili ne, pregledom literature nailazimo na istraživanje sprovedeno 2016. godine u kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici, koje je težilo sagledavanju uticaja koji obrazovni proces ima na redukovanje recidivizma i promenu obrazaca ponašanja osuđenika. Uzorak je obuhvatio 120 osuđenika koji su podeljeni u dve grupe koje se razlikuju po uključenosti u obrazovni proces. Rezultati istraživanja ukazuju da kada se radi o uticaju stručnog obrazovanja na smanjenje recidiva razlike ipak postoje. Grupa ispitanika uključena u određeni obrazovni program ukazala je na manji rizik od recidiva, veće zalaganje tokom rada, promene životnog stila i ponašanja na bolje prema drugim osuđenicima tokom trajanja kazne, uključenost u povoljniji tretman koji čine određene pogodnosti, manju disciplinsku kažnjavanost, kao i bolje raspolaganje novcem. Zbog pozitivnih rezultata na koje je istraživanje ukazalo, predložene su smernice koje bi trebalo praktikovati u radu sa osuđenim licima, a odnose se na motivisanje i ohrabrivanje osuđenika da učestvuju u programima obrazovanja, razvoj programa stručnog obrazovanja i osposobljavanja za određena zanimanja na tržištu rada, kako bi se ukazala mogućnost bržeg

pronalaska posla po izlasku iz zavoda, kao i uvođenje specijalizovanih programa (Ilijić, 2016).

S obzirom na veliku zastupljenost autora koji su se bavili značajem VET programa, neophodno je istaći rezultate istraživanja sprovedenog 2019. godine koji ukazuju da je program obuke i obrazovanja efektivan samo za niskorizične bivše osuđenike. Istaknuto je da je smanjenje recidiva povezano sa kapacitetom sposobnosti osuđenika da po izlasku sa izdržavanja kazne u najkraćem roku pronađu posao, kao i da će na pronalazak posla uticati faktori povezani za vrstu posla koji bi radio po izlasku na slobodu, ali i ekonomski uslovi. Da bi VET programi mogli da odgovore na izazove, potrebe i rizike bivših osuđenika, neophodno je kreirati specijalizovane i sveobuhvatne programe (Cale et al., 2019, citirano kod Vujičić, 2023).

Još jedno od mnogih istraživanja sprovedeno je tokom 2022. godine u kaznenom zavodu u Minesoti i težilo je sagledavanju uloge stručnih programa smanjenju recidiva. Uzorak su činile dve grupe osuđenika, od kojih je prva obuhvatala lica kojima je izdavan sertifikat, diploma ili licenca po sticanju stručne spreme tokom trajanja kazne na poslovima izrade ormara, farbanja, dekoracije i kozmetologije, dok je druga obuhvatala lica koja su tokom trajanja kazne zatvora imala iste uslove za sticanjem stručnog znanja na istim ili sličnim poslovima, ali koja nisu učestvovala u navedenim programima. Rezultati su ukazali na veliki značaj sprovođenja obuka tokom trajanja kazne zatvora, s obzirom da je grupa obučanih osuđenika imala nižu stopu recidiva, višu stopu zaposlenosti, veći broj radnih sati i veće dnevnice (McNeeley, 2023).

Pregledom literature i sagledavanjem rezultata navedenih istraživanja neophodno je istaći da recidivizam nije jedino merilo za uspeh u reintegraciji osuđenika, već se u obzir moraju uzeti i pozitivne promene koje sprovođenje stručnih obuka i programa ima na individualnom planu osuđenika. Pored smanjenja prilika za ponavljanjem kriminalnih aktivnosti, od značaja su i pružanje prilike za sticanjem korisnih veština koje mogu doprineti pronalasku posla, čime se postiže ekonomska stabilnost bivšeg osuđenika, ali i povećava samopouzdanje kroz osećanje korisnosti i produktivnosti.

Zaključak

Razmatranje literature o postpenalnom prihvatu ukazuje na postojanje nedoslednosti prilikom njegove realizacije po izlasku osuđenika na slobodu. Postavlja se pitanje o tome da li je prisutno kvalitetno ulaganje u resocijalizaciju osuđenika tokom boravka u zatvorima i da li postoji dobro organizovan sistem postpenalne podrške, ako smo svedoci da je nakon izlaska na slobodu i pored svih aktivnosti usmerenih na njihovu lakšu reintegraciju procenat povrata veći.

Stevanović (2020) ukazuje na neophodnost stavljanja fokusa na postpenalni prihvata, resocijalizaciju i reintegraciju osuđenika kroz objašnjenje da od uspešnosti ovih instituta zavisi uspešnost kriminalne politike svake države. Izlazak osuđenika na slobodu treba shvatiti kao izazov i prioritet treba usmeriti na osmišljavanje programa koji bi potpomogli osuđeniku da pronađe sebe i svoju društvenu ulogu. Pored podrške državnih institucija i lokalnih udruženja građana, treba osvestiti i poslodavce o značaju prevazilaženja negativnih konotacija o zapošljavanju bivših osuđenika i pružanju druge šanse.

Praktične smernice u cilju boljeg realizovanja postpenalnog prihvata odnose se na kreiranje pripreme za otpust na način da svaki osuđenik ima dodeljenog mentora koji svoj rad prilagođava ciljevima koje želi ostvariti u radu sa njim. Ukoliko takav pristup iziskuje dosta resursa, izvodljivo je i sastavljanje grupa od više osuđenika sa dodeljenim mentorom radi grupne diskusije i rada tokom trajanja kazne zatvora. Drugi predlog usmeren je na postpenalnu zaštitu u vidu praćenja i podržavanja osuđenika po izlasku iz zavoda kroz redovnu, unapred najavljenju posetu bivših osuđenika u cilju proveravanja njihovog napretka. Jedna od bitnih stavki takođe odnosi se i na informisanje osuđenika o svim korisnim informacijama koje bi im olakšale prve dane na slobodi (Đorović et al., 2020). Prelazak osuđenog lica iz zavodske ustanove u društvenu zajednicu predstavlja kritičan tranzitni period, čija uspešnost zavisi od brojnih faktora na individualnom-ličnom nivou, porodičnih, bračnih i socijalnih odnosa, ali i društvenom nivou kroz ulogu lokalne zajednice, službi socijalne zaštite i državne politike (Dimovski & Kostić, 2011).

Sagledavanjem zakona u poslednjoj deceniji kojima se postavljaju temelji razvoja postpenalne podrške, uočljivi su isti principi sa predviđanjem lakoće sprovođenja prihvata, koji zaostaje odmah nakon kreiranja programa za otpust. Predlaže se bolje osmišljavanje, a zatim i sprovođenje adekvatnih programa podrške na društvenom nivou sa jasno

definisanim načinima njihove realizacije. Stoga, iz svega napisanog možemo zaključiti da se radi o nedovoljno istraženju fazi resocijalizacije, koja bi mogla da predstavlja zaista krajnju fazu reintegracije, samo ukoliko bi se pristupilo sa ozbiljnošću i svešću da je neophodno zajedničko delovanje državnog aparata, porodice, okruženja i prestupnika, kao karika u lancu, bez kojih nije moguće ostvarenje prevencije kriminala.

Literatura

- Batrićević, A., & Srnčić, J. (2013). Uloga udruženja građana u postpenalnom tretmanu. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 51(2), 129–155.
- Batrićević, A. Paraušić, A., & Kubiček A (2020). Prison Based Educational Programs as a Means to Promote Ex-Prisoners' Right to Labour. In G. Ilik & A. Stanojaska (Eds.). *Conference Proceedings of the International Scientific Conference "Towards a Better Future: Human rights, Organized crime and Digital society"* (pp. 140–154). St. Kliment Ohridski University, Faculty of Law, Kicevo.
- Bobić, A. (2011). Resocijalizacija osuđenih lica kao faktor smanjenja kriminala. *Pravo-teorija i praksa*, 28, 4–6.
- Đorović, U., Matošević, J., Milošević, L., Nikolić, M., & Romanov, V. (2020). Potrebe i izazovi bivših osuđenih lica u procesu resocijalizacije i reintegracije – iskustva udruženja građana „Posle kiše“ iz Kragujevca. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 39(2–3), 9–26. <https://doi.org/10.47152/ziksi2020231>
- Halushka, J. (2016). Work wisdom: Teaching former prisoners how to negotiate workplace interactions and perform a rehabilitated self. *Ethnography*, 17(1), 72–91. <https://doi.org/10.1177/1466138115609625>
- Ignjatović, Đ. (2018). *Kriminologija* (14. izdanje). Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.
- Igrački, J. (2020). *Efekti zatvora u resocijalizaciji osuđenika*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Ilijić, Lj. (2016). *Uticaj obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja na redukciju rizika recidivizma kod osuđenih lica* [Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju]. Nacionalni repozitorijum disertacija u Srbiji. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_6758
- Ilijić, Lj., & Maljković, M. (2015). Postinstitucionalni tretman osuđenika. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(1), 181–191.
- Jovanić, G. (2010). Krivično-pravni i penološki recidivizam osuđenih lica. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 9(2), 271–282.
- Kostić, M., & Dimovski, D. (2011). Postpenalna pomoć kao oblik tretmana i/ili kriminalno-politička mera – prostor i načini njene primene. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 58, 23–39.

- McNeeley, S. (2023). The Effects of Vocational Education on Recidivism and Employment Among Individuals Released Before and During the COVID-19 Pandemic. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 67(3), 1–25. <https://doi.org/10.1177/0306624X231159886>
- Nacionalna služba za zapošljavanje. (2013, April 15). *Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama Srbije*. <https://www.nsz.gov.rs/sadrzaj/podrska-strucnom-obrazovanju-i-obuci-u-zatvorskim-ustanovama-srbije/7694>
- Opus Puls. (2022, Avgust 12). *Postpenalni tretman*. <https://opuspuls.wixsite.com/zatvori/postpenalni-tretman>
- Petrović, V., & Jovanić, G. (2022). Procena rizika od recidivizma u zatvorskom sistemu-dostignuća i izazovi. *Bezbednost*, 64(2), 22–43. <https://doi.org/10.5937/bezbednost2202022P>
- Petrović, V., Jovanić, G., & Luković, M. (2017). Efektivnost radnih programa u zatvorima – primeri pojedinih programa u SAD. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 16(4), 491–516. <https://doi.org/10.5937/specedreh16-14182>
- Srnić, J., Kovačević, N., & Nikolić, N. (2014). *Život posle zatvora-rezultati istraživanja potreba osuđenih lica u postpenalnom periodu*. Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć – NEOSTART.
- Srnić-Nerac, J., & Vasiljević-Prodanović, D. (2022). Značaj razvoja programa postpenalnog prihvata u Srbiji. U B. Jablan (Ur.), *Zbornik radova sa Nacionalnog naučnog skupa „Obrazovanje i rehabilitacija odraslih osoba sa smetnjama u razvoju i problemima u ponašanju“*, Beograd, 21. decembar 2022 (str. 167–174). Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Srnić, J., & Vulević, D. (2016). *Moderno društvo i postpenalna praksa*. Centar za prevenciju kriminala i postpenalnu pomoć – NEOSTART.
- Stevanović, I. (2020). *Izazovi u postpenalnom prihvatu maloletnih učinilaca krivičnih dela u Srbiji (norme, praksa i mere unapređenja)*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Stevanović, I., Međedović, J., Petrović, B., & Vujičić, N. (2018). *Ekspertska istraživanje i analiza povrata u Republici Srbiji*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Misija OEBS u Srbiji.
- Turudić, J., & Malčić, B. (2023). Komparativna analiza obrazovnih programa u penalnim ustanovama SAD-a, Švedske i Srbije. *Zbornik Odseka za pedagogiju*, 32, 51–69. <http://dx.doi.org/10.19090/zop.2023.32.51-69>
- United Nations Office on Drugs and Crime (UNODOC). (2020). *Handbook on Restorative Justice Programmes Second Edition*. United Nations.
- Vasiljević-Prodanović, D. (2015). Postpenalna pomoć: Karika koja nedostaje. U M. Vuković (Ur.), *Zbornik radova – 9. Međunarodni naučni skup „Specijalna edukacija i rehabilitacija danas“*, Beograd, 25–27. septembar 2015. (str. 169–173). Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Vujičić, N. (2023). *Izvršenje kazne zatvora i odustajanje od kriminalnog ponašanja* [Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet]. Repozitorijum Pravnog fakulteta Univerziteta Union u Beogradu. <http://repozitorijum.pravnifakultet.edu.rs/id/eprint/1159>

Pravni izvori

Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrtavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, Službeni glasnik Republike Srbije br. 66/2015-33. (2015).

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, Službeni glasnik Republike Srbije br. 55/2014 (2014) i 35/2019. (2019).

Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Službeni glasnik Republike Srbije br. 55/2014 (2014) i 87/2018. (2018).

Post-Penal Assistance Through the Rehabilitation and Training of Convicts as a Factor in Reducing Recidivism*

Milica Simović²⁷

In recent years, there has been significant discussion about the contribution of treatment activities as key factors in the rehabilitation of offenders, which not only serve their rehabilitative function but also play a role in reducing recidivism rates and facilitating the reintegration of former offenders into society. The question of recidivism among offenders has been linked to numerous factors influencing their return, often without clarifying the main tenets of post-penal acceptance as effective programs that every offender should benefit from upon release from prison. What constitutes post-penal acceptance, how much it contributes to the longevity of offenders staying free, the challenges it faces, and its prospects are the main questions addressed in this work, aimed at raising awareness in the broader community about this complex, under-researched criminological area.

KEYWORDS: post-penal treatment / work engagement / vocational training / recidivism / resocialization

PRIMLJENO: 29.4.2024.
REVIDIRANO: 24.6.2024.
PRIHVACENO: 7.7.2024.

* Predloženo citiranje: Simović, M. (2024). Postpenalni prihvata kroz osposobljavanje osuđenika kao faktor smanjenja recidivizma. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(1–2), 95–109. <https://doi.org/10.47152/ziksi2024015>

²⁷ Master of Law.

©2024 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Specifičnosti porodica sa psihotičnim članom iz ugla sistemske porodične teorije i *double-bind* koncepta *

Teodora Gojković

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja,
Beograd, Srbija

Istraživački i teorijski nalazi Palo Alto grupe sistemskih porodičnih terapeuta iz 1950–ih godina danas su u velikoj meri zapostavljeni, ali zaslužuju da budu reaktuelizovani, naročito usled činjenice da naglašavaju važnost načina komunikacije unutar porodičnog konteksta u koji je osoba smeštena za nastanak shizofrenije, čime se proširuju vidici u lečenju psihoza psihoterapijom. U radu je fenomen porodične uslovljenosti shizofrenije dekonstruisan kroz sistemsku, a u nešto manjoj meri i kroz antipsihijatrijsku teorijsku tradiciju, na osnovu čega su ponuđene smernice i hipoteze za istraživanja u ovom pravcu. Korišćen je metod kritičke analize manjeg broja jedinica dostupne literature na ovu temu, uz teorijsku analizu i sintezu nekih empirijskih nalaza. Rezultati postojećih istraživanja u svetu i kod nas su pokazali da je teško dokazati i objasniti da je shizofrenija kod dece nastala isključivo kao rezultat poremećene komunikacije unutar porodičnog sistema i da postoje određeni metodološki problemi u sprovođenju istraživanja na ovaj način. Ipak, *double-bind* konceptom su predložene nove, funkcionalnije intervencije i putevi kojima se treba poći u kliničkom radu sa pacijentima obolelim od shizofrenije, kao što je uvođenje interakcionistačke perspektive u psihoterapiju. Uvedeno je i pitanje odnosa moći u psihoterapijski diskurs, što je sociološki vrlo relevantno, jer duplim porukama osoba koja ima moć može (pre)oblikovati operativni kontekst druge osobe.

KLJUČNE REČI: porodični sistem / patološka homeostaza / *double-bind* hipoteza / duple poruke / shizofrenija

* Korespondencija: teodoragojkovic9@gmail.com, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Gračanička 18, 11000 Beograd, Srbija
ORCID <https://orcid.org/0009-0001-9489-3772>

Uvod

Temelji sistemske porodične teorije i terapije zasnovani su na Bertalanfijevoj (Ludwig fon Bertalanffy) opštoj teoriji sistema kao funkcionalnih celina, što znači da su oni više od prostog zbira svojih delova, zbog čega je u razmatranje neophodno uključiti pojmove sinergije i sinergetskog efekta, kojima će se utvrditi krajnji rezultat zajedničkog delovanja elemenata sistema (von Bertalanffy, 1968). Otuda je sistemski način razmišljanja kontekstualni – njime se akcenat stavlja na analizu odnosa u sistemu, ali i sistema sa širim okruženjem. Polazeći od te pretpostavke, sistemičari porodicu vide kao difuzni i dinamični sistem čiji elementi međusobno interaguju i istovremeno su pod uticajem svega onoga što se zbiva u širem društvenom okruženju (Dallos, 1997). Istraživački i teorijski nalazi Palo Alto grupe sistemičara danas su u velikoj meri zapostavljeni, ali zaslužuju da budu reaktuelizovani, naročito usled činjenice da, između ostalog, naglašavaju važnost načina komunikacije unutar porodičnog konteksta u koji je osoba smeštena za nastanak shizofrenije, čime se proširuju vidici u lečenju psihoza psihoterapijom.

Kao reakcija na ratna razaranja i nesigurno vreme, pedesetih godina dvadesetog veka javila se prirodna potreba za približavanjem porodice i razvojem interesovanja za njene probleme, te u toj dekadi počinju da se sprovode istraživanja porodica sa shizofrenim i delinkventnim članom. Tako su pripadnici Palo Alto grupe svoja saznanja o paradoksalnim stilovima komunikacije kod ljudi i životinja, gde verbalni i neverbalni nivo komuniciranja istovremeno mogu biti u kontradikciji, primenili na istraživanja shizofrenih pacijenata. Dakle, glavna tačka okupljanja pripadnika ove grupe je Bejtsonova (Gregory Bateson) koncepcija dvostruko vezane komunikacije ili *double-bind* koncept – njoj pogoduju relacije koje uključuju dva člana ili više članova, u kojima se može javiti ponovljeno iskustvo; primarni negativni nalog; sekundarni nalog suprotan prvom, praćen kaznom ili pretnjom opstanku i tercijarni negativni nalog koji zabranjuje žrtvi da pobegne iz polja (Milojković i saradnici, 1997, str. 15–16)¹. U pitanju je situacija u kojoj „šta god osoba uradila, ne može da pobedi“ (Bateson et al., 1956, str. 1). Koristeći se ovim konceptom, koji je

¹ Primer jedne dvostruke komunikacije rastavljene na elemente – primarni negativni nalog: „Ubiću te ako ostaneš!“ (dakle, prvom porukom se poručuje: „Nemoj da ostaneš!“); sekundarni negativni nalog: „Samo idi. Navikao/la sam ja da me ljudi napuštaju“ (emocionalna ucena); tercijarni negativni nalog: „Tako liči na tebe da se naljutiš i ostaviš me. Nemaš hrabrosti da se suočiš sa svojim problemima. Spreman/na sam da se suočim sa tom činjenicom“ (njome se sada poručuje: „Ne napuštaj polje“) (Gibney, 2006, str. 50).

i empirijski razrađen, nastanak shizofrenije se smešta u visoko disfunkcionalan, bolestan porodični sistem, u kojem vlada patološka homeostaza, potpomognuta poremećenom komunikacijom kojom se šalju oprečne poruke „targetiranom“ članu porodice, što rezultuje ispoljavanjem simptoma ludila kao refleksije unutrašnjeg shizoidnog cepanja pojedinca.

U radu će se fenomen porodične uslovljenosti psihotičnih oboljenja dekonstruisati kroz sistemsku, a u nešto manjoj meri i kroz antipsihijatrijsku teorijsku tradiciju, što znači da može poslužiti kao izvor ideja i hipoteza za buduća istraživanja. S obzirom na to da je neuporedivo više inostranih naučnih radova i istraživanja na ovu temu u odnosu na domaće, rad predstavlja apel da se pomenuti teorijski koncepti ozbiljnije uzmu u razmatranje, jer nude veoma korisne smernice pomoću kojih možemo uspostaviti i održavati zdrave odnose unutar funkcionalnog porodičnog sistema.

Porodična dinamika i shizofrenija – patogene porodice i dvostruko vezana komunikacija

Obeležja funkcionalne i disfunkcionalne porodice

Porodica je „društvena zajednica koju uspostavlja priroda“ i u njoj „nastaju, postaju i opstaju ljudi“ (Milić, 2001). Dakako, ona simbolizuje i čovekove najdublje snove i strahove – „to su snovi o ljubavi, intimnosti, stabilnosti, sigurnosti i zaštićenosti, ali i strahovi od napuštanja, gubitka, neuspeha“ (Segal, 1993, citirano kod Milić, 2001). Da bi se porodica kao fenomen objasnila u svom patološkom ili disfunkcionalnom vidu, neophodno je razumeti model normalne, zdrave ili funkcionalne porodice kao prototip na osnovu kojeg pretpostavljamo da konkretna porodica odstupa od modela normalne porodice. Prema medicinsko–psihijatrijskom modelu, normalnost je shvaćena kao zdravlje, te je porodica zdrava samo ukoliko nijedan od njenih članova nema simptom ili poremećaj; za većinu društvenih naučnika, a posebno onih kvantitativne orijentacije, porodica je normalna ukoliko je tipična ili ako se „uklapa“ u ono što je zajedničko i očekivano za obične porodice u datom kontekstu itd. (Milojković i saradnici, 1997). Nasuprot ovim statičkim gledištima, sistemičari neguju transakciono viđenje normalnosti shvaćene kao proces – normalno funkcionisanje porodice se konceptualizuje kroz razvojne interakcije i procese kojima se obezbeđuje integrisanost i opstanak porodice kao jedinice, ali i sposobnost da ona ostvari svoje osnovne zadatke (Milojković i saradnici, 1997). U skladu sa time, porodični sistem treba poimati kao zavisano od svojih delova, tj. članova porodičnog sistema –

prema tome, osnovni postulat je da delovi ne smeju izgubiti svoju razgovetnost i diferencijaciju; treba da se međusobno podržavaju; da budu međusobno povezani i integrisani i da deluju u granicama tolerancije, a na osnovu određenih pravila i standarda (Milosavljević, 1978).

Centralni element u socijalizatorskoj misiji porodice sastoji se u komunikativnom osposobljavanju njenih članova – ono što se od prvih dana kaže detetu i ono što dete kaže mora biti od značaja za njega i za druge, jer kroz govor i simbole dete postaje samosvesno. Govor je način na koji se uspostavlja bazično poverenje između majke i deteta, uključujući i druge članove porodice, kao i ljude izvan porodice (Milosavljević, 1978). Virdžinija Satir (Virginia Satir), poznata kao „majka porodične psihoterapije“ (*Mother of Family Therapy*), zaključila je da, sa stanovišta komunikacija, disfunkcionalne porodice nisu u stanju da – vide kako ih drugi vide; vide kako sami sebe vide; opišu jedni drugima doživljaje, nade, strahove i očekivanja; ne mogu da se ne slažu; ne mogu da odluče; ne mogu se osloboditi prošlosti; ne mogu da budu direktni, da kritikuju u prvom licu, procenjuju, nalaze greške, uoče zbuñenost i otkriju da su u zamci (Satir, 1967).

Mentalno zdravlje porodice i njenih elemenata srazmerno je stepenu mentalnog zdravlja interpersonalnih odnosa u njoj, ali i njenih odnosa sa širim socijalnim okruženjem, jer se porodica prilagođava uticajima spolja i iznutra (Milosavljević, 1978). Ukoliko je porodica obeležena dugotrajnim konfliktima, koji postaju hronični problem i sastavni deo porodične svakodnevice, u nemogućnosti da adekvatno obavi svoje funkcije, porodični sistem možemo okarakterisati kao *patološki*. Zastranjujuća komunikacija u porodici, što je najčešće posledica poremećaja unutar bračne dijade i roditeljske psihopatologije, može da preraste u posebnu porodičnu patogenu celinu koja onemogućava dete u sticanju poverenja i korisnosti komunikacije – slično je i sa roditeljskim primerima paralogičnog mišljenja, kao i straha i nepoverenja u socijalno okruženje, čime se utiče na stvaranje konfuzije i anksioznosti kod deteta, ali i na internalizaciju pogrešne predstave ili autističnog odnosa prema okruženju (Milosavljević, 1978).

Prema pojedinim autorima postoje dve tipične forme patogene porodične zajednice – *rascepljena (šizmatična)* i *iskrivljena (izvitoperena)*. U oba tipa porodica prisutni su patogeni faktori – uzajamno ponižavanje roditelja koji nastoje da dete pridobiju na svoju stranu, stvarajući odbojnost prema drugom roditelju; narušene međugeneracijske granice, unutar kojih se dete koristi ili kao tampon zona među bračnim partnerima ili kao afektivna zamena za odbačenog partnera; odsustvo privlačnog modela sa kojim bi se dete istog pola moglo identifikovati i odsustvo adekvatnih uslova pod kojima bi dete

moglo razviti svoj identitet, sazreti i osamostaliti se (Kecmanović, 1980). To govori u prilog činjenici da, iako emocionalne napetosti, strah i konflikti uglavnom eskaliraju unutar bračne dijade, za uspostavljanje i održavanje (patološke) emocionalne ravnoteže u porodici ipak je potrebna treća osoba, zbog čega se neretko pribegava *triangulaciji* kao jednoj od mogućih strategija – uvlačenju treće osobe kako bi se ublažila emocionalna tenzija vezana za konflikte u odnosu dveju osoba (Dalos & Drejper, 2012).

Porodica sa psihotičnim članom kao primer disfunkcionalnog porodičnog sistema – koncept dvostruke komunikacije i njegove implikacije

Pripadnici Palo Alto istraživačke grupe su pioniri ne samo u specifičnom tumačenju nastanka shizofrenije, čije izvore pronalaze u poremećenoj komunikaciji unutar porodice, već i u nastanku systemske porodične terapije uopšte. Budući da su sprovedeni ranih pedesetih godina dvadesetog stoleća, danas se njihovi istraživački projekti smatraju pomalo primitivnim i zastarelim, premda je zahvaljujući njima nastala porodična terapija. Ovom istraživačkom timu, na čijem čelu se nalazio Bejtson, a kome su se kasnije priključili i Vikland (John Weakland), Hejli (Jay Haley), Džekson (Don Jackson) i Frej (William Fry), istraživanja su bila u prvom planu, dok su terapiju koristili kao izvor podataka (Milojković i saradnici, 1997). Za ovaj pristup razumevanju etiologije i patogeneze shizofrenije može se reći da je drugačiji u odnosu na konvencionalne, koji shizofreniju tretiraju kao suprotstavljenu svim drugim oblicima ljudskog mišljenja i ponašanja. Prema Bejtsonu i saradnicima, shizofrenija sadrži opštevažee principe svih oblika komunikacije, dakle, one principe koji su uočljivi i u „normalnim“ komunikacijskim situacijama (Bateson, 1972).

Kako je isticao Džekson, simptom kod jednog ili više članova porodice se razvija i održava kao reakcija na ponašanje drugih članova porodice i na određeni način postaje deo obrasca sistema, a svako nastojanje da se simptomi ili drugi delovi sistema promene nailazi na „otpor“, jer sistem uvek nastoji da održi homeostazu (Jackson, 1957). To posebno važi za zatvorene porodične sisteme, za koje su karakteristični patološki odnosi – svaka promena ponašanja člana sa simptomom od strane drugih članova se dočekuje ponašnjima koja imaju ukupni efekat smanjenja, a ne podsticanja promene, pa se, dakle, *fidbek* koristi kako bi sprečio bilo kakvo odstupanje od pravila (Jackson, 1957). Stabilnost porodične komunikacije se obezbeđuje tako što članovi ustanove vladajuća pravila o tome ko–kome–

šta i u kom kontekstu kaže, a svaki član porodice ima sopstvenu dinamičku snagu koja održava *status quo* u porodici i koja se snažno opire promeni – zato se u terapiji insistira na saradnji svih članova (Milojković i saradnici, 1997). Ustaljeni i ponavljajući obrasci uzajamnog delovanja u porodici, prema kojima se svaka akcija može posmatrati i kao reakcija i obrnuto, takođe doprinose održavanju porodične homeostaze – na osnovu toga bi se moglo reći da i *cirkularnost* pronalazi svoju primenu u konceptu dvostruko vezane komunikacije (Dalos & Drejper, 2012).

Rana sistemska terapija je nastojala da pokaže uticaj najčešće nesvesnih emocionalnih procesa na nastanak problematičnih obrazaca ponašanja u porodicama, što je Bejtsona i saradnike dovelo do ideje o duplim porukama. *Double-bind* situacija ima emocionalni značaj (budući da je u pitanju način komuniciranja sa nama bliskim osobama – recimo, sina sa majkom), ali reflektuje i nužnost razlikovanja različitih slojeva poruka – „te situacije uključuju igru, humor, ritual, poeziju i fikcije“ (Bateson, 1972, str. 227). Polazeći od te pretpostavke, u svojim studijama shizofrenije su na drugačiji način postavili pitanje šta ljude dovodi do toga da se ponašaju na „poremećene i lude načine“, po pravilu etiketirane kao shizofrene (Bateson et al., 1956). Pitajući se u kojim situacijama bi shizofrenija na određeni način bila adaptivna, formulisali su koncept duple poruke, kojim se pretpostavlja da ozbiljan poremećaj nastaje u situacijama u kojima se šalju konfliktne i kontradiktorne poruke, a ne postoji očigledan način da se „pobegne“ (Dalos & Drejper, 2012). Naime, dvostruka komunikacija se odvija na nivoima verbalnog i neverbalnog (meta)komuniciranja, u sloju emocionalno–logičke kontradiktornosti, gde se metakomunikacija ne upotrebljava na adekvatan način, kao halo koji osmišljava, prati i potvrđuje sadržaj komunikacije (Kecmanović, 1980; Opalić, 2008). Čak bi se moglo reći i da komunikacija, čiji sadržaj čine dvostruke poruke, ima homeostatske tendencije, stalno i iznova vraćajući porodični sistem u stacionarno stanje, postajući njegov stabilizator. Ali, žrtva takvog načina komunikacije vrlo brzo dospeva u situaciju u kojoj više nije u stanju da razazna kojem tipu pripada poruka koja mu je upravo saopštena, te je jedini način izlaska iz zamršene komunikacije odbranom, kroz paranoidne, hebefrene ili katatone simptome (Bateson et al., 1956; Bleuler, 1950). Tako je švajcarski psihijatar Bleuler (Paul Eugen Bleuler) pronašao da jezik shizofrenika izrazito odstupa u pragmatičkoj dimenziji, čiji je zadatak da obezbedi razumljivu i jasnu komunikaciju (Bleuler, 1950).

Odašiljanje dvostrukih poruka inherentno je patološkom karakteru porodične situacije, tačnije patološkoj homeostazi koju potpomaže, čiji se

temelji grade na nezdravom bračnom odnosu supružnika, što se potom prenosi i na njihove roditeljske uloge, za čije adekvatno obavljanje su onesposobljeni, jer su njihovi intimni odnosi degenerisani i nesređeni. U toj situaciji, dete je žrtva svojih nezrelih ili neurotično strukturisanih roditelja, koji pri sklapanju braka traže bračnog druga koji će im ublažiti nesigurnost i anksioznost i u odnosu na koga će naći zavisnu poziciju sličnu onoj koju je kao dete imao u odnosu na svog roditelja (Milosavljević, 1978). Tako se sa, jedne strane, formira figura shizofrenogene majke – bilo da je u pitanju podtip dominantne, agresivne i hladne majke; prezaštitnički nastrojene ili majke koja igra ulogu žrtve, zajednički imenitelj im je onesposobljavanje deteta da se razvije, osamostali i sazri, pobuđujući u njemu nepoverenje i strah. Sa druge strane, javlja se figura shizofrenogenog oca, koga karakterišu nesigurnost, neadekvatnost i sklonost sitnim sadizmima, ucenama ili povlačenju, što je odraz njegovog osećanja ugroženosti (Kecmanović, 1980). Iako dvostruka komunikacija može biti i najčešće jeste svakodnevna, jer se njome svesno ili nesvesno, namerno ili slučajno svi ponekad služimo, postaje maligna onog trenutka kada onaj kome je dupla poruka upućena nema priliku da je primeti, otkomentariše ili odreaguje na nju, što u običnim svakodnevnim komunikacijama najčešće nije slučaj (Satir, 1967).

Kada se u disfunkcionalnom braku nađu prezaštitnički nastrojena majka, ispunjena dubokim strahom od odbacivanja i isto tako nesiguran i anksiozan otac, zajedno ranjivi i uplašeni pred mogućnošću da ostanu sami, koristeće duple poruke kao stil komunikacije sa detetom, a triangulaciju kao strategiju emocionalnog preživljavanja i održavanja (lošeg) braka, što će verovatno biti zasnovano na obrascima koje su poneli iz svoje primarne porodice. Takvi triangularni procesi duplih poruka bili su vidljivi u slučaju porodice Greg, koju su svojevremeno istraživali Bejtson i saradnici. Supruga i suprug su, u pokušaju da sakriju činjenicu da se ne vole, da su oboje imali vanbračne veze i da su oboje živeli u laži, naizmenično pravili koalicije sa njihovim sinom, urotivši se protiv onog drugog. Uvidevši mogućnost da bude emocionalno odbačena, napuštena i izdana od strane sina i supruga, žena je sa sinom komunicirala duplim porukama – sa jedne strane ga je kudila kao agresivnog i neuidavnog prema njoj, a kada bi on pokušao da bude fin i prisan sa njom, podsećala bi ga „kakav je zapravo“. Rešenje te kontradiktorne komunikacijske mreže u koju je „uhvaćen“ njen sin je pronalazio u ispoljavanju „šišavog“ ponašanja, kojim se trudio da ne bude ni grub ni nežan (Dallos, 1997). I otac je znao da sa sinom povremeno uspostavlja takav vid patološke komunikacije, ali se njihov odnos najčešće svodio na uspostavljanje koalicija kako bi se osujetio svaki pokušaj supruge da uspostavi kontrolu, što znači da je otac pribegavao triangulaciji kao strategiji „preživljavanja“ u

iskrivljenom tipu bračne zajednice, koristeći sina kao instrument za prividno razrešavanje dubinskih bračnih problema (Dalos & Drejper, 2012).

Možda najpoznatiji primer objašnjenja prirode poremećene komunikacije je onaj u kojem majka posećuje psihotičnog sina u bolnici, gde su u tom prilikom uspostavljenoj dvostrukoj komunikaciji uočena tri elementa – *primarno negativna poruka–nalog*, koja podrazumeva prisustvo manje ili više izražene pretnje kaznom, uskraćivanjem ljubavi, napuštanjem ili mržnjom i srdžbom, odnosno emocionalne ucene (nakon što on pokaže sreću što ga je posetila i zagrlila je, majka agresivno i hladno odgurne sina, posle čega mu se obraća rečima – „ti me, dakle, ne voliš“, šaljući mu poruku – „ja sam prema tebi dobra, a ti si kriv ako me više ne voliš“); *sekundarna negativna poruka–nalog*, koja protivreči prvoj (kada sin pod uticajem prve poruke, verbalno i gestikulacijski ponovo počne ispoljavati ljubav prema svojoj majci, ona stresa njegovu ruku sa svog ramena, uz propratne izraze neprijateljstva, što znači sledeće – „kazniću te ako ostaviš ruku na mom ramenu“) i, konačno, *tercijarna negativna poruka–nalog*, koja lišava žrtvu mogućnosti da se povuče kako bi izbegla kontradiktorne poruke (sada sin postavlja stvari ovako – „ako želim da sačuvam vezu sa majkom, ne smem joj pokazati da je volim, ali ako joj ne pokažem da je volim, ja ću je izgubiti“) (Kecmanović, 1980). I u prvom i u drugom primeru, izlaz iz komunikacije bremenite duplim porukama pronalazi se u tzv. ideoafektivnoj disocijaciji između misli, ideje i emocija, što prema Bejtsonu i jeste okidač za pojavu simptoma shizofrenije (Bateson, 1955). Na taj način, dete se uči i navikava da ne sme da pokaže ono što oseća i obrnuto – dolazi do disocijacije između verbalnog i metakomunikacijskog izraza (emocionalne ekspresije, gestikulacije itd.) i to postaje karakteristika shizofrenog izraza i odnosa prema svetu (Bateson et al., 1962). Ukoliko i samo ne nauči da metakomunicira, dete neće biti u stanju da razlikuje ono što ljudi stvarno žele da kažu, niti da izrazi ono što samo želi da izrazi, što ga konačno „zatvara“ u ljušturu autističnog odnosa prema spoljašnjoj sredini. Kako je kasnije istakao Bejtson, „opisana komunikacijska situacija je od suštinskog značaja za majčinu sigurnost, a samim tim i za porodičnu homeostazu“ (Bateson, 1972, str. 22).

Na značajnu ulogu komunikacija višeg reda ili metakomunikacija u odnosima posebno je ukazao Vikland, koji navodi kako „u situaciji sa trima osobama postoje mogućnosti da 'žrtva' bude suočena sa konfliktnim porukama na takve načine da je veoma teško uočiti i komentarisati nedoslednost, slično situaciji sa dvema osobama“ – tako roditelji na verbalnom nivou mogu da ispolje usaglašenost (kada kažu detetu – „želimo

da budeš nezavisan/a“ oni izražavaju otvoreno slaganje), ali onda to negiraju ponašanjem ili neposrednim iskazima (prikriveno neslaganje) (Weakland, 1979). Pretpostavlja se da pojedinac unutar porodičnog sistema, suočen sa dvostrukom komunikacijom, gubi sposobnost za pravljenje razlike između tzv. logičkih tipova, što podrazumeva sledeće – kada je uključen u intenzivan odnos, pojedinac smatra životno važnom mogućnost da jasno odvoji koja vrsta poruke mu se saopštava kako bi mogao adekvatno da odgovori na nju; ali, u situaciji dvostruke komunikacije on je „upleten“ u mrežu duplih poruka, u kojoj jedna poruka potire drugu; zbog toga je onemogućen da formuliše prikladan metakomunikativni iskaz (Bateson, 1955). U porodici sa shizofrenim sinom, Vikland je svojevremeno primetio kako je kod roditelja u početku terapije postojala potreba da odgovornost za neslaganje mišljenja prebace na sina – u porodici je sve u redu, a sve brige i problemi svoje uporište imaju u shizofreniji njihovog sina. Tek pred kraj terapije razotkriveni su brojni drugi problemi, kao što je ženino prekomerno pijenje – „sin je počeo da govori dosta koherentno i nakon izvesnog vremena je saopštio da želi da izađe iz bolnice i zaposli se. Nakon toga se njegovo stanje značajno poboljšalo“ (Weakland, 1979, str. 54–55).

Teorija o shizofreniji Bejtsona i saradnika je revolucionarna i zbog toga što se smatra da je uslovlila nastanak antipsihijatrijskog pokreta 1960–ih godina (Gibney, 2006). Predstavnici britanske antipsihijatrijske škole tada dolaze do sličnih nalaza kao i Bejtson i saradnici – istražujući jedanaest porodica shizofrenih bolesnika, rodonačelnik britanske antipsihijatrijske škole Leng (Ronald David Laing) je zaključio da ponašanje shizofrenog dobija značenje isključivo unutar konteksta interakcija sa ljudima oko njega i, analogno Bejtsonovom konceptu dvostruke veze, uvodi koncept mistifikacije. Porodice shizofrenih, prema Lengu, karakteriše odsustvo potvrde i hronično prisustvo mistifikacije kao čina koji se odvija putem specifičnog obrasca (dvostruke) komunikacije i kojim roditelj šalje oprečne poruke detetu kao budućem pacijentu – da se ponaša u skladu sa nerealnim fantazmima roditelja, jer u suprotnom neće biti voljeno. Sa jedne strane, jedna poruka obznanjuje detetu da bude voljeno i nerealno, a sa druge, poručuje mu se bude realno, ali da onda neće biti voljeno (Opalić, 2008). Konstantno suočen sa ovakvom vrstom komunikacije, shizofrenik na kraju „kida veo porodičnih fantazama“ koji mu se uporno nameću, negira ih, brani se ispoljavajući simptome „ludila“, percipirajući ih kao jedini smislaoni izlaz iz besmislene porodične situacije (Opalić, 2008). Sa stanovišta porodice i društva, to je znak da ga proglase ludim i „prilepe“ mu etiketu shizofrenika, manipulišući njime putem još jednog čina mistifikacije (etiketiranja), čija je funkcija da održi stereotipne uloge i *status quo* na račun realnosti. Suprotno

tome, za Lenga je „ludilo“ transcendentno iskustvo i potvrda autentične doživljajnosti, nagoveštaj isceljenja pojedinca i društva preko tzv. bolesnih, pa uloga terapeuta nije da ga leči, već da pomogne pojedincu da na sebi svojstven način prođe kroz taj unutrašnji prostor (*metanoa*) (Opalić, 2008). Tako i „iskustvo i ponašanje koje se etiketira kao shizofreno jeste posebna strategija koju osoba izmišlja da bi živjela u situaciji u kojoj se živjeti ne može“ (Laing, 1967, citirano kod Gojković, 2023, str. 64). Činjenica da su Bejtson i saradnici i Leng u istom vremenskom periodu došli do sličnih nalaza govori u prilog tezi da posmatrani porodični fenomeni prevazilaze granice kulture (Milojković i saradnici, 1997). Istovremeno, to ukazuje na tendenciju da se opovrgnu temelji na kojima počiva psihijatrija – pre svega, dijagnostika, terapija i psihijatrijska ustanova, naglašavanjem da u društvu koje nije saobraženo stvarnim ljudskim potrebama, čovek preživljava jedino tako što postaje lud (Gojković, 2023).

Empirijska istraživanja porodica sa članom obolelim od shizofrenije

Empirijska testiranja *double–bind* hipoteze

Šezdesetih godina prošlog veka sprovedeno je nekoliko studija kojima se procenjivalo da li je komunikacija roditelja shizofrenih zaista sadržinski bogatija duplim porukama u odnosu na roditelje duševno zdrave dece. Treba uzeti u obzir da je i sam Bejtson svojevremeno istakao da hipoteza nije statistički testirana, naglašavajući da ona „ne predstavlja pokušaj sveobuhvatnog opisivanja kompleksnih porodičnih odnosa“ (Bateson, 1972, str. 212). Iako je preovlađujući utisak da nisu potvrdile *double–bind* hipotezu, i to ne samo usled metodoloških nedostataka, već i zbog toga što uglavnom nisu uspele da otkriju konceptualne ili operacionalne sheme koje bi ukazivale na postojanje fenomena dvostruke komunikacije, u nastavku rada će sumirati ključni nalazi nekih od tih studija.

Bivers (Beavers) i saradnici su 1965. godine sprovedli jednu takvu studiju, intervjuišući devet majki hospitalizovanih shizofreničnih i isto toliko majki neshizofreničnih pacijenata, sa ciljem testiranja glavne hipoteze prema kojoj majke shizofreničara dvosmisleno izražavaju emocije. Hipoteza je zaista i potvrđena time što su se, ukrštanjem podataka, jasno mogle izdvojiti dve grupe – majke shizofreničara, koje su prednjačile u broju preokreta u odgovorima na postavljena pitanja, ili izbegavanju davanja odgovora na iste (povlačenju) i majke neshizofreničnih pacijenata, koje su davale tačne i

konzistentne odgovore na pitanja (Olson, 1972). Usled konceptualnih i metodoloških slabosti kojim obiluje, teško je pravilno interpretirati rezultate ove studije, što svakako umanjuje i njenu relevantnost – grupa istraživača je potvrdila hipotezu na osnovu prilično površnog i deskriptivnog prikaza nalaza istraživanja (Olson, 1972).

Berger (Berger) je iste godine sproveo istraživanje u kojem je svojim ispitanicima podelio prethodno konstruisane upitnike, sastavljene od trideset izjava sa duplim porukama, tražeći od njih da ocene svaku od njih (na skali od četiri poena), prema tome koliko često su ih često čuli od njihovih majki. Uzorak je sačinjen od četiri grupe ispitanika kojima je dijagnostifikovana shizofrenija i tri kontrolne grupe, sastavljene od neshizofreničnih pacijenata, pri čemu su obe grupe činili beli muškarci, starosti između 16 i 35 godina (Berger, 1965). Rezultati su pokazali znatno viši skor kod grupa sastavljenih od shizofreničara nego u kontrolnim, ali je statistički značajna razlika pronađena jedino između grupa shizofreničara i studenata fakulteta u okviru kontrolne grupe (Berger, 1965). Neka druga istraživanja su, međutim, otkrila ozbiljne nedostatke retrospektivnog metoda kojeg je Berger koristio, što u velikoj meri osporava rezultate njegove studije (Campbell & Burton, 1964; Haggard et al., 1960; Kenkel, 1963; Robbins, 1963; Yarrow, et al., 1964).

Ringet (Eugen Lee Ringuette) i Kenedi (Trudy Kennedy) su 1966. godine sprovedi studiju kojom dolaze do sličnih nalaza kao i Vikland i Frej četiri godine pre toga – da pisma koje su majke slale hospitalizovanoj shizofreničnoj deci sadrže očigledne primere duplih poruka (Weakland & Fry, 1962). Analizom dvadeset ovakvih pisama, zatim dvadeset pisama roditelja neshizofreničnih pacijenata i isto toliko pisama volontera u bolnici, namenjenih hospitalizovanoj deci, istraživanje je pokazalo da postoje poteškoće u identifikovanju žrtava dvostruke komunikacije, jer nijedan od pet tipova sudija (grupe eksperata, psihijatarata i kliničara obučeni za prepoznavanje dvostruke komunikacije, te grupe neobučeni društvenih naučnika) nije moglo da prepozna koja pisma od ukupno šezdeset su namenjena shizofreničnim, a koja neshizofreničnim pacijentima (Weakland & Fry, 1962). S obzirom na to da su u ovim dvema studijama korišćene dosta rigoroznije metode testiranja *double-bind* hipoteze, pa su se mogli očekivati i pouzdaniji rezultati, pretpostavka, prema kojoj su roditelji shizofreničnih pacijenata skloniji dvostrukoj komunikaciji u odnosu na druge roditelje, postala je upitna (Ringuette & Kennedy, 1966; Weakland & Fry, 1962).

Zanimljivo je da je Potaš (Herbert Milton Potash) 1965. godine ispitivao hipotezu o dvostrukoj komunikaciji pomoću zatvorenikove dileme, a

ispitanici su bili hospitalizovani muškarci shizofreničari, dok su kontrolnu grupu sačinjavali radnici u toj bolnici. Očekivalo se znatno više povlačenja shizofreničara iz igara kojima su im postavljeni *double-bind* zadaci, pošto navodno nisu skloni preduzimanju rizika sa ciljem maksimizacije dobiti. Ipak, hipoteza je oborena, jer na ove zadatke shizofreničari nisu odgovarali povlačenjem (Potash, 1965). Ni druga istraživanja ne potvrđuju postojanje inkonzistentnih komponenti dvostruke komunikacije, niti odgovaranje na dve suprotne poruke koje čine dvostruku komunikaciju, što su sve različite interpretacije *double-bind* koncept, a problem svih ovih studija leži u tome što su korišćene ili metode koje su neadekvatno prilagođene samom fenomenu ili su se u uzorku našli samo „normalni“ ispitanici (Ciotola, 1961; Loeff, 1966; Mehrabian & Weiner, 1967). Međutim, iako je Lof (Richard Gordon Loeff) jedini metodološki adekvatno testirao *double-bind* hipotezu, koju je formulisao kao povećanu teškoću shizofreničara da prepoznaju i razlikuju duple poruke, njegova studija ju je opovrgla (Loeff, 1966).

Zaključna razmatranja

Pojedini autori jednoglasni su u tvrdnji da originalna *double-bind* hipoteza Bejtsona i saradnika ne svaljuje krivicu na porodicu, niti implicira prisustvo bilo kakve zle namere roditelja kao pozadine dvostruke komunikacije, već pretenduje na *opisivanje* delova svakodnevne komunikacije, i to onih na koje se najčešće ne obraća naročita pažnja (Gibney, 2006).

Zahvaljujući *double-bind* hipotezi, postalo je moguće imenovati inače teško uočljive interakcije u porodičnom sistemu i zahvaljujući tome je utemeljena interakcionistička perspektiva u psihoterapiji; drugo, njome se došlo do saznanja da interakcije mogu biti problematične i proizvoditi patologiju, iz čega se crpi kapacitet za njihovu reorganizaciju u pravcu proizvodnje zdravlja; treće, Bejtsonov *double-bind* koncept je primer onoga što će antipsihijatri kasnije nazvati demistifikacijom; četvrto, pružila je dopunu psihoanalitičkim konceptima mehanizama odbrane, obogaćujući ih interakcionističkom perspektivom, koja omogućava jasnije razumevanje emocionalnih procesa; i, konačno, ova teorija, mada prikriveno, uvodi pitanje odnosa moći u psihoterapijski diskurs, što je itekako sociološki relevantno – duple poruke „rade“ zato što neko ima moć nad nekim drugim, odnosno zbog toga što taj neko sebi daje za pravo da (pre)oblikuje operativni kontekst druge osobe (Gibney, 2006).

U svakom slučaju, *double-bind* konceptom se predlažu nove, funkcionalnije intervencije i putevi kojima se treba poći u kliničkom radu sa

pacijentima obolelim od shizofrenije (Gibney, 2006). Bejtson je svojevremeno naglasio da su *double-bind* situacije sastavni deo bolničkog režima lečenja shizofreničara i efekata navodnog medicinskog „dobročinstva“ prema obolelima, iza čega stoji benefit zaposlenog medicinskog osoblja, a ne pacijenata. U pitanju je još jedna tačka preseka sa antipsihijatrijskim konceptom (de)mistifikacije (Opalić, 2008).

Razumevanje komunikacijskih aspekata *double-bind* koncepta nalaže uvođenje izvesnih inovacija u terapeutske tehnike. Pre svega, mora se poći od toga da se dvostruke situacije javljaju i u psihoterapiji (*therapeutic double-bind*). Razlika između terapeutske i originalne *double-bind* situacije, prema Bejtsonu, leži u tome što terapeut pacijenta ne dovodi u situaciju „borbe između života i smrti“, već je stvara kako bi postepeno pomogao pacijentu da je se oslobodi (Bateson et al., 1956, str. 16). Na osnovu svega rečenog, a shodno dimenzijama psihopatoloških i sociopatoloških pojava koje pronalazimo kod Jakovljevića, reklo bi se da sistemski pristup proučavanju mentalnih oboljenja, koji polazi od hipoteze o dvostruko vezanoj komunikaciji kao preduslovu shizofrenije, sadrži potencijal koji bi se mogao iskoristiti pri definisanju prirode poremećaja, razumevanju njegove etiologije, patogeneze, a posebno na području terapije i primarne i sekundarne prevencije poremećaja (Jakovljević, 1984).

Indikativni su zaključci do kojih su pripadnici Palo Alto grupe došli svojim istraživanjima o etiopatogenezi shizofrenije – pre svega, da su majke češće shizofrenogene nego očevi, za šta nije ponuđeno uverljivo objašnjenje, a konstruisanje modela koji je naglašeno optužujući prema majci smanjilo je uticaj kasnijih reformulacija da je reč o uzajamnom, pa čak i trijadnom procesu (Dalos & Drejper, 2012). Uprkos nesumnjivom značaju njihovih teorijskih postavki, ovaj problem i dalje ostaje nerešen, te upućuje na formulisanje hipoteze koja bi se mogala ispitati u savremenim istraživanjima. To je razlog više da se koncept dvostruke komunikacije „reanimira“ i da se ova pomalo modernistička, rodno zasnovana teza, empirijski istraži. Ako je nekada zaista i važila, danas bi se mogle očekivati značajne promene, s obzirom na to da je od pedesetih godina naovamo detektovan prelaz od moderne ka mnogostrukim formama savremene porodice (Milić, 2001). Preporuka je da budući istraživači u ovoj oblasti u većoj meri obrate pažnju na metodološke probleme koji nisu razrešeni u postojećim studijama kojima se testirala *double-bind* hipoteza – trebalo bi da budu pažljiviji i kreativniji u nastojanjima da razviju merila dvostruke komunikacije, ispitujući ovaj koncept još energičnije nego što su to činili pre gotovo pola veka.

Zahvalnica / Finansiranje

Ovaj rad predstavlja rezultat angažovanja autorke u skladu sa Planom i programom rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2024. godinu (na osnovu ugovora br. 451-03-66/2024-03/200039) sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Literatura

- Bateson, G. (1955). A Theory of Play and Fantasy. *Psychiatric Research Reports*, 2, 39–51.
- Bateson, G. (1972). *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution and Epistemology*. Jason Aronson Inc.
- Bateson, G., Jackson, D., Haley, J. & Weakland, J. (1956). Toward a Theory of Schizophrenia. *Behavioral Science*, 1(4), 251–254. <https://doi.org/10.1002/bs.3830010402>
- Bateson, G., Jackson, D., Haley, J. & Weakland, J. (1962). A Note on the Double-Bind. *Family Process*, 2, 154–157. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.1963.00154.x>
- Berger, A. (1965). A test of the double bind hypothesis of schizophrenia. *Family Process*, 4(2), 198–205. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.1965.00198.x>
- Bleuler, E. (1950). *Dementia Praecox or The Group of Schizophrenias*. International Universities Press.
- Ciotola, P. (1961). *The effect of two contradictory levels of reward and censure on schizophrenics* [Doctoral dissertation, University of Missouri].
- Dallos, R. (1997). *Interacting Stories: Narratives, Family Beliefs and Therapy (The Systematic Thinking and Practice Series)* (1st Edition). Routledge.
- Dalos, R. & Drejper, R. (2012). *Sistemska porodična psihoterapija*. Psihopolis.
- Gibney, P. (2006). The Double-Bind Theory: Still Crazy—Making After All These Years. *Psychotherapy in Australia*, 12(3), 48–55.
- Gojković, T. (2023). Demokratska psihijatrija u Italiji kao ideja i pokret. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 61–73. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023034>
- Haggard, E. A., Brekstad, A. & Skard, Å. G. (1960). On the Reliability of the Anamnestic Interview. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 61(3), 311–318. <https://doi.org/10.1037/h0044335>
- Jackson, D. (1957). The question of family homeostasis. *Psychiatric Quarterly*, 31(1–4), 79–90. <https://doi.org/10.1007/BF00936266>
- Jakovljević, V. (1984). *Prilozi za socijalnu patologiju*. Sloboda.
- Kecmanović, D. (1980). *Psihijatrija*. Medicinska knjiga i Svijetlost.
- Kenkel, W. F. (1963) Observational Studies of Husband–Wife Interaction in Family Decision Making. In M. Sussman (Ed.), *Sourcebook in Marriage and the Family* (2nd ed.) (pp. 144–156). Houghton Mifflin.

- Loeff, R. G. (1966). *Differential discrimination of conflicting emotional messages by normal, delinquent, and schizophrenic adolescents* [Doctoral dissertation, Indiana University].
- Mehrabian, A. & Wiener, M. (1967). Decoding of inconsistent communications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 6(1), 109–114. <https://doi.org/10.1037/h0024532>
- Milić, A. (2001). *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Čigoja štampa.
- Milojković, M., Srna, J. & Mićović, R. (1997). *Porodična terapija*. Centar za brak i porodicu.
- Milosavljević, P. (1978). *Porodica shizofrenog bolesnika*. Zavod za mentalno zdravlje.
- Olson, D. H. (1972). Empirically Unbinding the Double Bind: Review of Research and Conceptual Reformulations. *Family Process*, 11(1), 69–94.
- Opalić, P. (2008). *Psihijatrijska sociologija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Potash, H. M. (1965). *Schizophrenic interaction and the concept of the double bind* [Doctoral dissertation, Michigan State University]. <https://d.lib.msu.edu/etd/43117>
- Ringuette, E. L. & Kennedy, T. (1966). An experimental study of the double bind hypothesis. *Journal of Abnormal Psychology*, 71(2), 136–141. <https://doi.org/10.1037/h0023159>
- Robbins, J. (1963). The Accuracy of Parental Recall of Aspects of Child Development and of Child Rearing Practices. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66(3), 261–270. <https://doi.org/10.1037/h0049084>
- Satir, V. (1967). *Conjoint Family Therapy*. Science and Behavior Books.
- Von Bertalanffy, L. (1968). *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. George Braziller Inc.
- Weakland, J. (1979). The Double-Bind Theory: Some Current Implications for Child Psychiatry. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 18(1), 54–56.
- Weakland, J. & Fry, W. (1962). Letters of mothers of schizophrenics. *American Journal of Orthopsychiatry*, 32(4), 604–623. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1962.tb00312.x>
- Yarrow, M. R., Campbell, J. D. & Burton, R. V. (1964). Reliability of maternal retrospection: A preliminary report. *Family Process*, 3(1), 207–218. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.1964.00207.x>

Specificities of families with a psychotic member from the point of view of systemic family theory and the *double-bind* concept*

Teodora Gojković

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia

The research and theoretical findings of the Palo Alto group of systemic family therapists from the 1950s are largely neglected today but deserve to be re-actualized, especially because they emphasize the importance of the way of communication within the family context in which a person is placed for the development of schizophrenia, thus broaden horizons in the treatment of psychosis with psychotherapy. In the paper, the phenomenon of family conditioning of schizophrenia is deconstructed through the systemic and, to a lesser extent, through the anti-psychiatric theoretical tradition, based on which guidelines and hypotheses for research in this direction are offered. A critical analysis of a small number of units of available literature on this topic was used, along with theoretical analysis and synthesis of some empirical findings. The results of existing research in the world and our country have shown that it is difficult to prove and explain that schizophrenia in children arose solely as a result of disturbed communication within the family system and that there are certain methodological problems in conducting research in this way. Nevertheless, the double-bind concept suggested new, more functional interventions and ways to go in clinical work with patients suffering from schizophrenia, such as the introduction of an interactionist perspective in psychotherapy. The question of power relations was also introduced into the psychotherapy discourse, which is sociologically very relevant because, with double messages, a person who has power can (re)shape the operative context of another person.

KEYWORDS: family system / pathological homeostasis / double-bind hypothesis / duplicate messages / schizophrenia

PRIMLJENO: 21.6.2024.

REVIDIRANO: 16.7.2024.

PRIHVACENO: 22.7.2024.

* Predloženo citiranje: Gojković, T. (2024). Specifičnosti porodica sa psihotičnim članom iz ugla sistemske porodične teorije i *double-bind* koncepta. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(1–2), 111–126. <https://doi.org/10.47152/ziksi2024016>

©2024 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Feministički pristupi detinjstvu: Od dece kao neme socijalne grupacije do pružanja glasa deci*

Andrija Golubović

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Srbija

U radu su predstavljena dva različita pristupa detinjstvu u istoriji „zapadnog“ feminizma. Prvi deo rada posvećen je ključnom sporu u relevantnoj literaturi oko toga da li su feministkinje uopšte konceptualizovale detinjstvo. U okviru toga, na početku se izlaže dominantno stanovište prema kojem feministkinje nisu pisale o detinjstvu do 1990ih, u nastojanjima da se distanciraju od patrijarhalnog diskursa koji žene vezuje za decu. Zatim se izlažu nalazi novijeg istraživanja iz 2018/21. koje pokazuje da su feministkinje kroz istoriju opsežno pisale o detinjstvu, pretežno teorijske/političke rasprave o zajedničkoj opresiji koju deca i žene trpe od strane odraslih muškaraca. Drugi deo rada osvetljava pojavu drukčijeg načina konceptualizacije detinjstva u feminističkim tekstovima od 1990ih, koji je utemeljen na empirijskim istraživanjima sa decom sa fokusom na aktivnoj re/konstrukciji roda u njihovim socijalnim interakcijama. U prilog tome predstavlja se pionirsko istraživanje iz ovog perioda, koje je utrlo put kasnijim, sličnim konceptualizacijama detinjstva u okviru ovog pristupa. U zaključku se razmatra mogućnost povezivanja ova dva pristupa i njihov potencijalni doprinos sociologiji detinjstva.

KLJUČNE REČI: feminizam / rod / deca / detinjstvo / socijalni konstrukt / opresija / socijalne interakcije

* Korespondencija: sociolog.eindex@gmail.com, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5697-1947>

Uvod

Kada se dete rodi, među prvim stvarima koje ljude zanima jeste – *da li je u pitanju dečak ili devojčica?* (Paechter, 2007). Savremena medicina omogućila je roditeljima da već tokom trudnoće dobiju odgovor na ovo pitanje putem ultrazvučnog pregleda, a kasnih 2000ih u Severnoj Americi postaju popularne proslave na kojima se širem krugu porodice i/ili prijateljima otkriva rod deteta (eng. *gender-reveal parties*) (Pasche Guignard, 2015). Uprkos tome što ove prakse svedoče o tome da rod predstavlja jednu od središnjih kategorija koje organizuju socijalni svet dece u modernim kapitalističkim društvima (Ariès, 1962; Gittis, 2015), kako Bartolomejus i Senkevics (Bartholomaeus & Senkevics, 2015) pokazuju u analizi istaknutih dela iz sociologije detinjstva – u skoro dve decenije postojanja ove relativno mlade sociološke discipline, koja akcenat stavlja na dečiju perspektivu i decu sagledava kao kompetentne socijalne aktere, prisutan je manjak istraživanja o tome kako sâma deca re/konstruišu rod u svojim narativima, praksama i identitetima (kao suprotne primere videti: Thorne, 1993; Yelland, 1998; Wyn & Cahill, 2015; u domaćoj sociologiji videti: Stanković, 2004).

S obzirom da rod predstavlja osnovni analitički koncept feminističke teorije (Kornel, 2003), u ovom radu ću krenuti suprotnim smerom od onog kojem su pomenuti autori išli – zanimaće me da li je koncept detinjstva prisutan u istoriji „zapadne“ feminističke misli i, ako jeste, na koje načine je teorijski, empirijski i/ili politički artikulisan? To ću učiniti sažetim izlaganjem osnovnih ideja zastupljenih u istaknutim (dostupnim) tekstovima koji su se bavili ovim pitanjima, sa nastojanjem da otvorim prostor za dve stvari – da se omogući upoznavanje domaće akademske publike sa ovom temom koja do sada nije na ovaj način temeljno obrađivana kod nas i da se pruži skroman prilog povezivanju sociologije detinjstva i feminizma, koji može biti plodna osnova istraživanjima u lokalnom kontekstu našeg društva o rodu/detinjstvu kao socijalnim konstruktima koji se međusobno re/konstruišu unutar socijalnih interakcija dece.

Na predstojećim stranicama krenuću od ključnog spora u relevantnoj literaturi oko toga da li su feministkinje uopšte pisale o detinjstvu ili su se pretežno fokusirale na iskustva odraslih žena. Pre svega, predstavicu rasprostranjeno stanovište da ne postoji konceptualna artikulacija detinjstva u feminističkim tekstovima do 1990ih, kao i razloge za koje se navodi da stoji iza toga (Burman & Stacey, 2010; Thorne, 1987; Twamley & Rosen, 2018). Potom, biće reči o novijem istraživanju istorije feminističke misli iz

2018/21., koje dovodi u pitanje ovakvo stanovište – temeljnim iščitavanjem radova velikih imena u feminizmu, pokazuje se da je prisutna teorijska/politička obrada koncepta detinjstva, sa fokusom na opresiji koju deca i žene zajednički trpe od strane odraslih muškaraca u patrijarhalnom društvu i promišljanju mogućnosti njihove emancipacije (Weiss, 2018; 2021). Konačno, izložit ću klasifikaciju novijih pristupa konceptu detinjstva u feminističkim tekstovima od 1990ih (Osgood & Robinson, 2017) i ukazaću na njihovu specifičnost u odnosu na dotadašnji pristup – na primeru jednog od pionirskih istraživanja iz ovog perioda o tome kako deca aktivno re/konstruišu rod u svojim međusobnim interakcijama (Thorne, 1993).

A gde su deca u feminističkim tekstovima do 1990ih?

Ako ste se ikada upustili u pretragu literature koja tematizuje pojavu kojoj je ovaj rad posvećen, verovatno ste naišli na rasprostranjen i uvrežen stav da je veći deo istorije „zapadnog“ feminizma obeležen nedostatkom teorijske, empirijske i/ili političke artikulacije detinjstva. U svom već klasičnom tekstu feminističke literature iz kasnih 1980ih Beri Torn (Barrie Thorne) skreće pažnju da „feminističko i tradicionalno znanje ostaju duboko i nerefleksivno centrirani oko iskustava odraslih“ (Thorne, 1987, str. 86). Slično, nešto više od 20 godina kasnije, Burman i Stejsi (Burman & Stacey, 2010) zapažaju da se u tom trenutku još uvek retko može naći rasprava o prošlim i/ili budućim načinima promišljanja koncepta detinjstva u feminističkoj teoriji. „Ovo nije samo benigni propust: to je odraz teškog i, katkad, žestokog odnosa snaga za veći prostor u debati između feministkinja i onih koji vode bitke u ime dece“, kako se navodi u jednom od uvodnih tekstova novije hrestomatije posvećene pitanju uspostavljanja veze između feminizma i politika detinjstva (Twamley & Rosen, 2018, str. 2). Odakle potiče nedostatak dijaloga između ove dve strane?

U pojedinim tekstovima (Sylvester, 1998; Burman, 2008, citirano kod Burman & Stacey, 2010) ističe se da su feministkinje sa namerom zaobilazile razmatranje socijalnog položaja dece i pisale isključivo o iskustvima odraslih žena, u pokušajima da naprave distancu od rasprostranjenog patrijarhalnog diskursa koji poistovećuje žene sa decom, svrstavajući ih u privatni domen socijalnog života i obeležavajući ih kao podređene socijalne grupacije. Kako neke autorke skreću pažnju, u periodu nastajanja modernog kapitalističkog društva diskurzivno uobličavanje dihotomije deca/odrasli biva prožeto rodnim stereotipima – muškarci počinj u da se vezuju za odraslost, tj. pripisuju im se osobine sposobnosti,

nezavisnosti i objektivnosti, a žene za detinjstvo (Thorne, 1987). Tako, Karin Hauzen (Karin Hausen) piše da „od kraja 18. veka među obrazovanima postaje uobičajeno da se ponašanje muškarca uzima kao merilo za ponašanje odraslih osoba uopšte, a da se ponašanje žene poredi sa ponašanjem deteta ili urođenika u prirodi“ (Hauzen, 1988, str. 223). Ovu pojavu detaljnije pojašnjava Gerison Lensdaun (Gerison Lansdown):

Žene i deca su tradicionalno svrstavani zajedno u slabe i ranjive pripadnike našeg društva. Žene su percipirane kao da im je potrebna muška zaštita u liku oca ili muža, i zbog nedostatka fizičke snage i zbog toga što su intelektualno i emocionalno nesposobne da u potpunosti preuzmu odgovornost za sebe. Ovakvo shvatanje služilo je dugo vremena za opravdanje očuvanja društvenog položaja žena kao svojine muškaraca. (Lensdaun, 2004, str. 187).

Stoga, nije čudno što su feministkinje „često branile žensku slobodu i jednakost razgraničavajući žensku prirodu, status i sudbinu od dece“ (Weiss, 2018, str. 979). Sa druge strane, može se naslutiti da je drugi važan razlog zbog kojeg su autorke feminističke provenijencije zaobilazile konceptualizuju detinjstva predstavlja nastojanje da naprave otklon od još jednog patrijarhalnog diskursa u modernom kapitalističkom društvu – u izvesnom smislu povezanog sa prethodnim – koji poistovećuje žene sa socijalnom ulogom majke. Reč je o tzv. *mitu o materinstvu*, prema kojem: 1) žene poseduju biološki instinkt da rađaju i odgajaju decu (univerzalan i neizbežan segment životnih putanja svake žene) i 2) iskustvo žena nakon porođaja predstavlja beskonfliktan period obeležen osećanjima sreće, zadovoljstva i ispunjenosti, s obzirom da žene, postavši majke, ostvaruju svoju „prirodnu svrhu“ (Fry, 2001). To znači da se „materinstvo ekskluzivno vezuje uz ženu i tretira kao samorazumljiva i prirodna stvar o kojoj ne može biti diskusije, niti bilo kakve sumnje da je svaka žena apriori podobna majka“ (Milić, 2007, str. 188). No, kako Nada Sekulić skreće pažnju:

Ideja da se to događa već na osnovu ‘prirodnih’ preferencija žena je potpuno iluzorna i deo je mistifikacije realnog socijalnog stanja obeležnog zabranama, osudama, ekskluzivno materinskim obavezama vezanim za celokupni period odrastanja dece i onemogućavanjem žena da se na drugi način realizuju. (Sekulić, 2014, str. 410–411).

Prema tome, u okviru ovog argumenta, zaključuje se da je diskurzivno pozicioniranje žena/dece kao neraskidivih entiteta (eng. *women and children*), koje prevladuje u društvima prožetim patrijarhalnim odnosima, potaklo feministkinje da načine napor ka diskurzivnom pozicioniranju žena

naspram dece (eng. *women versus children*) u svojim tekstovima i političkim nastupima (Twamley & Rosen, 2018).

Ipak, Šulamit Fajerston (Shulamith Firestone) se najčešće uzima za istaknut i „redak“ primer autorki koje su iz feminističkog pera pisale o detinjstvu (Jackson, 2010; Zehavi, 2018). U pitanju je predstavnica radikalnog feminizma i ključna ličnost drugog talasa pokreta za oslobođenje žena s kraja 1960ih i početka 1970ih, koja će ostati „upamćena kao jedna od najvažnijih feministkinja dvadesetog veka“ (Zaharijević, 2012, str. 231). Njena važna i uticajna knjiga *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* (Firestone, 1970), osim što je revolucionaran napis feminističke misli, predstavlja i prekretnicu u istoriji politika detinjstva. Naime, u četvrtom poglavlju, naslovljenom „Dole detinjstvo“, autorka uvodi u polje teorijske/političke rasprave pitanje povezanosti nepovoljnog socijalnog položaja žena i dece u patrijarhalnom društvu, te izlaže zajednički revolucionarni manifest (Zehavi, 2018), u okviru kojeg će izreći čuvenu tvrdnju da je „ovo ugnjetavanje (žena i dece – prim. A.G.) isprepletano i međusobno se pojačava na tako složene načine da nećemo moći da govorimo o oslobođenju žena, a da ne razgovaramo o oslobađanju dece, i obrnuto“ (Firestone, 1970, str. 72). Kako opširnije navodi:

Moramo uključiti opresiju nad decom u bilo koji program feminističke revolucije ili ćemo biti podvrgnute istom propustu za koji smo tako često optuživale muškarce: da nismo otišle dovoljno duboko u našoj analizi, da smo propustile važan supstrat opresije samo zato što se nije direktno ticao nas. (Firestone, 1970, str. 104).

Prema njenom stanovištu, iako je pol osnovna podela u savremenim društvima, važan je i uzrast, čime uspostavlja vezu između koncepata feminiteta i detinjstva. Naime, deca su socijalna grupa koja je potlačena poput žena: putem segregacije (pre svega u okviru školskog sistema), ekonomske zavisnosti, podređenosti spoljnom autoritetu i sveukupne obespravljenosti. Njen program radikalnog feminizma nalaže da reforme za izmenu socijalnog položaja žena/dece nisu dovoljne, već je neophodna eliminacija samih uslova feminiteta i detinjstva – prema tome, njeno delo nije samo teorijska rasprava, već istovremeno i politički program. Drukčije rečeno, detinjstvo (poput feminiteta) je iskonstruisan mit, koji se perpetuira i naturalizuje kroz različite kulturne prakse i socijalne institucije i služi kao osnova opresivnih struktura, te ga treba uništiti – što znači da, u idealnom slučaju, osobe više ne bismo kategorizovali kao odrasle/decu (tj. muškarce/žene), već bismo slavili njihovu celokupnu ljudskost (eng. *a fully human condition*, Firestone, 1970; Zehavi, 2018).

No, ovakav način konceptualizacije detinjstva u feminističkoj literaturi nije redak, kako se mislilo do skora. Jedno od novijih temeljnih iščitavanja najrazličitijih žanrova feminističkih tekstova – kao što su: istorija feminističke političke/socijalne teorije, autobiografije, manifesti, priručnici za podizanje/školovanje dece, književnost za decu itd. – pokazuje da je stav o odsustvu koncepta detinjstva empirijski neodrživ (Weiss, 2018; 2021). Naime, Peni Vajs (Penny Weiss) prilaže istaknute primere zanemarenih tekstova feministkinja koje su kroz istoriju pisale o detinjstvu, među kojima su – da pomenem samo neke – Meri Vulstonkraft (Mary Wollstonecraft), Džejn Adams (Jane Addams), Naval el Sadavi (Nawal El Saadawi), Harijet Martino (Harriet Martineau), Frensis Rajt (Frances Wright), Elizabet Kedi Stenton (Elizabeth Cady Stanton), Elen Ki (Ellen Key), pa čak i Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) (Weiss, 2018). „Tvrdim da su posvećivale iskrenu, često centralnu pažnju životima dece i povezivale probleme mladih ljudi sa uslovima života žena i sa višestrukim sistemima nejednakosti“, kako autorka navodi (Weiss, 2018, str. 981). Drukčije rečeno, zajedničko ovim različitim tekstovima je što ukazuju na fenomen intersekcije kategorija uzrasta i roda, klase i/ili rase, koji tvore raznolike opresivne strukture pod kojima se nalaze deca; no, decu ne predstavljaju kao žrtve, već kao socijalne aktere koji na najrazličitije načine, individualno i/ili kolektivno pružaju otpore ovakvim strukturama. U tom smislu, kako pojedini autori skreću pažnju, ne sme se zanemariti veliki uticaj feminističke misli na artikulaciju koncepta detinjstva kao socijalne tvorevine i, sledstveno, kasniji nastanak sociologije detinjstva, jer su feministkinje među prvima problematizovale privatnu sferu društva i pokrenule niz pitanja o socijalnom položaju dece u okviru porodičnog (patrijarhalnog) života (Therborn, 1993, 1996, citirano kod Mayall, 2013).

No, u ovakvom pristupu konceptualizacije detinjstva, koji se bazira na pisanju o deci i/ili za decu iz teorijskih/političkih pobuda, prevashodno iz ugla odraslih, ono čega nema su empirijska istraživanja sa decom, koja bi im pružila glas, osvetlila njihovu vlastitu perspektivu i ispitala specifične načine na koje ona kao akteri učestvuju u re/konstrukciji roda u svojim odnosima sa drugom decom i odraslima. Na ovaj problem dobro skreće pažnju Džejn Helejner (Jane Helleiner):

Kako sam počela da tražim feministička razmatranja i analize dece i detinjstva postalo je očigledno da, iako deca nikada nisu bila odsutna iz feminističke misli, o njima se najčešće govorilo indirektno, kao o objektima aktivnosti odraslih, pre nego kao o punopravnim subjektima po sebi i za sebe. (Helleiner, 1999, p. 27).

Sledeće poglavlje posvećeno je, upravo, feminističkim istraživanjima sa decom u periodu od 1990ih, u nastojanju da se razmotri ključno pitanje koje Beri Torn postavlja u već pomenutom članku s početka ovog poglavlja: „Na koji način možemo da prevaziđemo ograničenosti misaonih okvira usredsređenih na odrasle i da na potpuniji način uključimo decu u sociološku i feminističku misao, zajedno sa našim pojmovima ljudske dejstvenosti i socijalne promene?“ (Thorne, 1987, str. 95).

Feministička istraživanja sa decom od 1990ih

U periodu kasnog kapitalizma dešavaju se radikalne izmene u socijalnom položaju dece i percepciji detinjstva, simbolički naznačene ratifikacijom Konvencije o pravima deteta Ujedinjenih nacija 1989. godine (Lensdaum, 2004) i institucionalizacijom nove akademske discipline – sociologije detinjstva, koja će insistirati na sagledavanju dece kao kompetentnih socijalnih aktera i proučavanju socijalnih odnosa dece po njihovom vlastitom pravu (Praut i Džejs, 2004; Tomanović, 2004). Stoga, nije čudno što se negde u to vreme počinju javljati i prva feministička istraživanja sa decom, koja nastoje da im pruže glas i osvetle specifične načine na koje ona aktivno učestvuju u socijalnoj re/konstrukciji roda u svojim socijalnim interakcijama (Steedman, 1995; Berlant, 1997; Castaneda, 2002; Burman, 2008; Edelman, 2004, citirano kod Burman & Stacey, 2010, str. 227; Davies 2003/1989; Thorne, 1993; Walkerdine, 1990, citirano kod Bartholomaeus & Senkevics, 2015, str. 2).

U jednom od retkih preglednih radova na ovu temu, Osgud i Robinson (Osgood & Robinson, 2017) mapiraju popularne teorijske okvire koji se od 1990ih koriste u feminističkim istraživanjima sa decom i prilažu primere najistaknutijih tekstova za svaki od njih – u pitanju su: teorije socijalizacije, post–strukturalistički feminizam, *queer* teorija, post–feminizam i post–humanistički (novo–materijalistički) feminizam. No, treba skrenuti pažnju da su u frekventnoj upotrebi i drugi feministički pristupi u istraživanjima koja tematizuju detinjstvo, a nisu pomenuti u njihovom tekstu – poput, da navedem samo neke, teorije intersekcionalnosti (Salazar Pérez, 2017) i kritičkih studija maskuliniteta (Connell, 2000). Osim toga, mnogi od dokumentovanih tekstova nisu pisani iz ugla sâme dece, već zadržavaju dotadašnji dominantan pristup konceptualizaciji detinjstva koji se bazira na pisanju o deci iz perspektive odraslih žena. Stoga ću u nastavku rada predstaviti jedno od pionirskih feminističkih istraživanja sa decom iz ovog perioda, koje izvire iz ukrštanja feminizma i sociologije detinjstva, te

postavlja temelje potonjim analizama socijalne konstrukcije roda/detinjstva u međusobnim interakcijama dece (Lyttleton–Smith, 2017; Osgood, 2015; Osgood & Robinson, 2019; Renold, 2005; 2006; Renold et al., 2015), dajući primat njihovoj vlastitoj perspektivi.

Već pomenuta američka feministkinja i sociološkinja Beri Torn objavljuje 1993. godine knjigu *Gender Play* (Thorne, 1993) koja, kako stoji u jednom od kritičkih prikaza iz onog vremena, „predstavlja važan doprinos relativno novom, ali rastućem, polju sociologije detinjstva. Malo knjiga za predmet ima analizu svakodnevnog života dece iz njihove perspektive i još manje, pak, to čini iz feminističke perspektive“ (Berheide, 1995, str. 385). I, zaista, Rejvin Konel (Connell, 2009) primećuje da je ova knjiga nastajala u vreme kada su deca još uvek bila odsutna u empirijskim istraživanjima roda, bez obzira što su feministkinje već uveliko napravile dobar teorijski osnov za razmatranje intersekcije roda i detinjstva, kao što smo to u prethodnom poglavlju ovog rada videli. Kada su deca i bila predmet razmatranja – pre svega u nekolicini kvantitativnih anketnih istraživanja – polazilo se od pretpostavke da su dečaci/devojčice pasivni primaoci socijalizacije od strane odraslih u očekivane binarne muške/ženske rodne uloge (Blaise, 2005).

U istraživanju koje sprovodi u dve državne osnovne škole tokom 1970ih i 1980ih primenom metoda učesničkog posmatranja (Thorne, 1993; 2005; 2006), autorka locira nekoliko različitih oblika socijalnih interakcija između dečaka i devojčica, polazeći od shvatanja da je rod postignuće ili ono što socijalni akteri čine, zastupljenog u teoriji socijalnog interakcionizma (West & Zimmerman, 1987, as cited in Blume Oeur & Pascoe, 2023). Prvi oblik naziva „rad na uspostavljanju granica“ (eng. *borderwork*), u kojem se rod konstruiše i potvrđuje u vidu jasnih granica i/ili asimetrija između dečaka i devojčica. Ovaj oblik socijalnih interakcija se dalje razlaže na svojih nekoliko podtipova, koji se svi sastoje iz rodno mešovitim igara/aktivnosti organizovanih na različitim lokacijama, kao što su učionica ili školsko dvorište (Thorne, 2006). Sve ove igre imaju nekoliko zajedničkih odlika – stvaraju i/ili potvrđuju stereotipne rodne razlike i nejednake odnose moći između grupacija dečaka i devojčica. Tako, dečaci imaju tendenciju da monopolišu prostor u školskom dvorištu (devojčice se igraju bliže školskim zgradama), potom češće upadaju, remete i prekidaju igre devojčica, dečacima su postavljene veće sankcije za učestvovanje u igrama/aktivnostima devojčica (u odnosu na obrnut slučaj), dok su devojčice u većoj meri seksualizovane tokom igara (o čemu će uskoro biti više reči). Neke od ovih granica/asimetrija odražavaju nejednake rodne

odnose moći iz šireg okruženja između muškaraca i žena (Thorne, 2006, str. 122).

Drugi oblik interakcija u koji dečaci/devojčice ulaze u školskom kontekstu oblikovan je kulturom heteroseksualnosti (Thorne, 2006). Nasuprot uvreženom diskursu prema kojem radikalnan rez između detinjstva i odraslosti predstavlja ulazak u socijalni svet seksualnosti, Beri Torn uočava da deca u svojim interakcijama strateški upotrebljavaju komunikaciju ispunjenu heteroseksualnim značenjima (npr. frekventni termini kojima dečaci/devojčice označavaju druge i svoje odnose sa njima su: „simpatija“, „dopadanje“, „dečko/devojka“, „zaljublivanje“ i sl.). Ovakva komunikacija se vremenom učvršćuje i postaje ritualizovani aspekt socijalnih interakcija dece, ispunjena različitim vidovima zadirkivanja na osnovu toga ko se kome „dopada“, te prema rečima autorke „prelaz u adolescenciju konsoliduje rodni sistem organizovan oko institucije heteroseksualnosti“ (Thorne, 2006, str. 123). Osim toga, kako je pomenuto, socijalne interakcije koje uključuju devojčice u mnogo većoj meri su prožete kulturnim kodovima seksualnosti (za razliku od onih u kojima su glavni akteri dečaci), a trajniji prijateljski odnosi između dečaka i devojčica obično se drže u tajnosti, jer u suprotnom podstiču zadirkivanje koje ih isključivo kodira kao romantične odnose (Thorne, 2006, str. 123–124).

Takođe, Beri Torn uočava da pojedini dečaci/devojčice prekoračuju ustaljene rodne granice u školskom kontekstu, tako što se priključuju igrama/aktivnostima dece suprotnog roda (Thorne, 2006). U okviru ovog, trećeg oblika socijalnih interakcija tipične figure su devojčica koju nazivaju „muškarača“ (eng. *tomboy*) i dečak kojeg oslovljavaju kao „ženski petko“ (eng. *sissy*). Razne devojčice su u različitom stepenu bivale „muškarače“ – ili su se priključivale pojedinim igrama/aktivnostima dečaka, ili su se kontinuirano družile sa dečacima, te postajale deo njihovih grupacija i dobijale socijalni status „dečaka“. Da bi to bilo moguće bilo je neophodno da „muškarača“, čije interakcije je autorka u svom istraživanju posmatrala, bude vešta u najrazličitijim sportskim igrama/aktivnostima dečaka, potom da u dužem odsečku vremena i u specifičnim, rodno segregiranim prostorima bude deo socijalnih interakcija dečaka, kao i da poznaje i učestvuje u potkulturi dečaka koja podrazumeva tuče, prepiranja, vredanja, zadirkivanja, priče o sportu i sl. Za razliku od „muškarače“, kao dobro poznate i poštovane figure od strane druge dece, „ženski petko“ koji je kontinuirano ulazio u igre/aktivnosti devojčica bio je odbačen od strane drugih dečaka, ali često i od samih devojčica. Prema mišljenju autorke, ova razlika može se tumačiti kao posledica već pomenute rodne asimetrije u

školskom kontekstu koja se uspostavlja između svetova dečaka i devojčica (Thorne, 2006, str. 125).

Konačno, dečaci i devojčice ulaze i u socijalne interakcije koje nisu urodnjene – tj. u kojima je rod prigušen (Thorne, 2006). Najčešće, ove interakcije organizuju nastavnici/ce u učionici ili na času fizičke kulture, usmeravajući aktivnosti dece ka izvršenju nekog grupnog zadatka/projekta gde se jača kooperacija i slabi značajnost roda. Ovde spadaju i aktivnosti koje su uspostavljene na bazi nekih drugih podela i karakteristika (npr. sposobnosti, interesovanja i sl.) u kojima je umanjen značaj roda. Konačno, autorka navodi da rod ima malu ulogu u aktivnostima koje su karakteristične za privatnije kontekste i prostore (npr. komšiluk, kraj u kome deca žive i sl.) (Thorne, 2006, str. 125–125).

Ukratko, Beri Torn ovim istraživanjem „pokazuje kako neke prakse učvršćuju ideju da su dva roda međusobno isključive i antagonističke grupe, dok druge neutralizuju, ili čak propituju, značajnost roda“ (Berheide, 1995, str. 385). Ona radije postavlja pitanje „kako deca aktivno proizvode rodne strukture, nego da li su devojčice i dečaci različiti“ (Berheide, 1995, str. 385). Nasuprot dotadašnjim dominantnim shvatanjima, značajnost ovog istraživanja je u tome što je pokazalo da *rod treba konceptualizovati kao sistem odnosa među decom, a ne kao nepromenljivu i dihotomnu datost* (Thorne, 2006).

Zaključna razmatranja

Namera mi je bila da u ovom radu predstavim različite feminističke pristupe konceptu detinjstva koji bi mogli poslužiti kao osnova za detaljnija istraživanja artikulacije roda od strane dece u okviru sociologije detinjstva. Naime, ako su u društvenim naukama, ali i popularnim shvatanjima, dugo bila (a često još uvek jesu) prisutna pojednostavljena shvatanja o rodu/detinjstvu, ukrštanjem doprinosa feminizma i sociologije detinjstva moguće je sagledati ove pojave na radikalno drukčiji način – kao socijalne konstrukte koji se međusobno re/konstruišu od strane dece u njihovim međusobnim interakcijama, a ne kao prirodne i univerzalne fenomene koje ne treba propitivati, niti kao norme koje se isključivo prenose od odraslih ka deci.

Iako je u stručnoj literaturi rasprostranjeno shvatanje o tome da feministkinje nisu pisale o detinjstvu, u nastojanjima da naprave distancu od dva ključna patrijarhalna diskursa – poistovećivanje žena sa decom i

svodenje žena na socijalnu ulogu majke – koja su istorijski legitimisala njihov nepovoljni položaj u društvu, jedno od novijih iščitavanja feminističkih tekstova pokazuje upravo suprotno. Naime, feministkinje su uglavnom konceptualizovale detinjstvo kao socijalnu tvorevinu koja se ukršta sa kategorijama roda, klase i/ili rase, formirajući različite načine na koje se deca mogu naći u podređenom položaju u odnosu na odrasle, baš poput žena u odnosu na muškarce. Uz to, zalagale su se za pružanje otpora ovakvim opresivnim sistemima i promišljale alternativne stvarnosti u kojima bi bila ostvarena emancipacija žene/deca. U tom smislu, ovi tekstovi pisani su iz teorijskih i/ili političkih pobuda, no deca su još uvek ostajala nema socijalna grupacija u čije ime pišu drugi – u ovom slučaju feministkinje.

Tek potkraj 20. veka javljaju se prva istraživanja sa decom koja nastoje da im pruže glas i otkriju specifične načine na koje ona u svojim socijalnim interakcijama sa drugom decom i odraslima (najčešće u školskim kontekstima) re/konstruišu rod. Među prvima će Beri Torn sprovesti jedno ovakvo istraživanje, pokazujući da rod treba konceptualizovati kao sistem odnosa među decom, a ne kao dualizam koji se uzima zdravo za gotovo. No, ovde se priča ne završava. Često ne postoji dijalog između ova dva feministička pristupa, niti se oni rado upotrebljavaju u istraživanjima koje sprovode sociolozi detinjstva. Upravo je ukrštanjem ovih doprinosa na inovativne načine moguće otkrivati nove aspekte socijalne realnosti dece koji su prožeti rodnom ili osvetljavati one već dobro poznate, ali na radikalno drukčije načine.

Zahvalnica / Finansiranje

Realizaciju ovog teksta finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

Literatura

- Ariès, P. (1962). *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. Alfred A. Knopf.
- Bartholomaeus, C. & Senkevics, A. S. (2015). Accounting for Gender in the Sociology of Childhood: Reflections From Research in Australia and Brazil. *Safe Open*, 5(2), 1–9. <https://doi.org/10.1177/2158244015580303>

- Berheide, C. W. (1995). Review of *Gender Play: Girls and Boys in School*, by B. Thorne. *Gender and Society*, 9(3), 385–387. <https://doi.org/10.1177/089124395009003009>
- Blaise, M. (2005). *Playing it Straight: Uncovering Gender Discourses in the Early Childhood Classroom*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Blume Oeur, F. & Pascoe, C. J. (2023). Introduction: Playing with Gender. In F. Blume Oeur & C. J. Pascoe (Eds.), *Gender replay: on kids, schools, and feminism* (pp. 1–24). New York University Press.
- Burman, E. & Stacey, J. (2010). The child and childhood in feminist theory. *Feminist Theory*, 11(3), 227–240. <https://doi.org/10.1177/1464700110376288>
- Connell, R. W. (2000). *The Men and the Boys*. Allen & Unwin.
- Connell, R. W. (2009). *Gender in World Perspective*. Polity Press.
- Firestone, S. (1970). *The Dialectic of Sex. The Case for Feminist Revolution*. Bantam Books.
- Fry, J. K. (2001). „The madonna myth“ – *The ideology of motherhood and its influence on women with Postnatal Depression*. Massey University.
- Gittis, D. (2015). The historical construction of childhood. In M. J. Kehily (Ed.), *An Introduction to Childhood Studies* (pp. 34–47). Open University Press.
- Hauzen, K. (1988). Polarizacija „polnih karaktera“. U A. Milić (Ur.), *Radanje moderne porodice* (str. 212–233). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Helleiner, J. (1999). Toward a Feminist Anthropology of Childhood. *Atlantis*, 24(1), 27–38.
- Jackson, S. (2010). Questioning the Foundations of Heterosexual Families: Firestone on Childhood, Love, and Romance. In M. Merck & S. Sandford (Eds.), *Further Adventures of The Dialectic of Sex: Critical Essays on Shulamith Firestone* (pp. 113–142). Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.16995/sim.56>
- Kornel, D. (2003). Rod. *Genero: Časopis za feminističku teoriju*, 2/3, 20–31. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=116454>
- Lensdaun, G. (2004). Dečja prava. U S. Tomanović (Ur.), *Sociologija detinjstva: sociološka hrestomatija* (str. 185–198). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lyttleton–Smith, J. (2017). Objects of conflict: (re) configuring early childhood experiences of gender in the preschool classroom. *Gender and Education*, 31(6), 655–672. <https://doi.org/10.1080/09540253.2017.1332343>
- Mayall, B. (2013). *A History of the Sociology of Childhood*. Institute of Education Press.
- Milić, A. (2007). *Sociologija porodice*. Čigoja štampa.
- Osgood, J. (2015). Reimagining gender and play. In J. Moyles (Ed.), *The Excellence of Play* (pp. 49–60). Open University Press.
- Osgood, J. & Robinson, K. H. (2017). Celebrating Pioneering and Contemporary Feminist Approaches to Studying Gender in Early Childhood. In K. Smith, K. Alexander & S. Campbell (Eds.), *Feminism(s) in Early Childhood: Using Feminist Theories in Research and Practice* (pp. 35–47). Springer. <http://dx.doi.org/10.1007/978-981-10-3057-4>

- Osgood, J. & Robinson, K. H. (2019). *Feminists Researching Gendered Childhoods: Generative Entanglements*. Bloomsbury Academic.
- Pasche Guignard, F. (2015). A Gendered Bun in the Oven. The Gender-reveal Party as a New Ritualization during Pregnancy. *Studies in Religion/Sciences Religieuses*, 44(4), 479–500. <https://doi.org/10.1177/0008429815599802>
- Paechter, C. (2007). *Being Boys, Being Girls: Learning Masculinities and Femininities*. Open University Press.
- Praut, A. i Džejms, A. (2004). Nova paradigma za sociologiju detinjstva? Poreklo, obećanje i problemi. U S. Tomanović (Ur.), *Sociologija detinjstva: sociološka hrestomatija* (str. 51–76). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Renold, E. (2005). *Girls, Boys and Junior Sexualities: Exploring children's gender and sexual relations in the primary school*. Routledge Falmer.
- Renold, E. (2006). 'They won't let us play ... unless you're going out with one of them': girls, boys and Butler's 'heterosexual matrix' in the primary years. *British Journal of Sociology of Education*, 27(4), 489–509. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/01425690600803111>
- Renold, E., Ringrose, J. & Egan, D. R. (2015). *Children, Sexuality and Sexualization*. Palgrave Macmillan.
- Salazar Pérez, M. (2017). Black Feminist Thought in Early Childhood Studies: (Re)Centering Marginalized Feminist Perspectives. In K. Smith, K. Alexander & S. Campbell (Eds.), *Feminism(s) in Early Childhood: Using Feminist Theories in Research and Practice* (pp. 49–62). Springer. <http://dx.doi.org/10.1007/978-981-10-3057-4>
- Sekulić, N. (2014). Društveni status materinstva sa posebnim osvrtom na Srbiju danas. *Sociologija*, 56(4), 403–426. <https://doi.org/10.2298/SOC1404403S>
- Stanković, N. (2004). *Prenošenje rodnih stereotipa u predškolskim ustanovama kao društvenim institucijama* [diplomski rad]. Filozofski fakultet u Beogradu.
- Thorne, B. (1987). Re-Visioning Women and Social Change: Where are the Children? *Gender & Society*, 1(1), 85–109. <https://doi.org/10.1177/089124387001001005>
- Thorne, B. (1993). *Gender play: girls and boys in school*. Rutgers University Press.
- Thorne, B. (2005). Girls and Boys Together... But Mostly Apart. In J. Wrigley (Ed.), *Education and Gender Equality* (pp. 117–132). The Falmer Press.
- Thorne, B. (2006). Girls and Boys Together... But Mostly Apart. In M. J. Henslin (Ed.), *Life In Society: Readings to Accompany Sociology: A Down-to-Earth Approach* (pp. 115–127). Pearson.
- Tomanović, S. (2004). Sociologija o detinjstvu i sociologija za detinjstvo. U S. Tomanović (Ur.), *Sociologija detinjstva: sociološka hrestomatija* (str. 7–48). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Twamley, K. & Rosen, R. (2018). Introduction: The woman–child question: A dialogue in the borderlands. In K. Twamley & R. Rosen (Eds.), *Feminism and the Politics of Childhood: Friends or Foes?* (pp. 1–20). UCL Press. <https://doi.org/10.14324/111.9781787350632>

- Weiss, P. A. (2018). Reflections on Childhood in the History of Feminist Thought. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 43(4), 979–1004. <https://doi.org/10.1086/696629>
- Weiss, P. A. (2021). *Feminist Reflections on Childhood: A History and Call to Action*. Temple University Press.
- Wyn, J. & Cahill, H. (2015). *Handbook of Children and Youth Studies*. Springer Science.
- Yelland, N. (1998). *Gender in early childhood*. Routledge.
- Zaharijević, A. (2012). Šulamit Fajerston (1945–2012) – „Biti obožavana ne znači biti slobodna“. *Genero*, 16, 227–231.
- Zehavi, O. (2018). Becoming–woman, becoming–child: A joint political programme. In K. Twamley & R. Rosen (Eds.), *Feminism and the Politics of Childhood: Friends or Foes?* (pp. 241–256). UCL Press. <https://doi.org/10.14324/111.9781787350632>

Feminist Approaches to Childhood: From Children as a Silent Social Group to Giving Voice to Children*

Andrija Golubović

University of Belgrade – Faculty of Philosophy, Serbia

In this paper, two different approaches to childhood in the history of "Western" feminism are presented. The first part of the paper is devoted to the key dispute in the relevant literature about whether feminists conceptualized childhood at all. Within this, the dominant viewpoint is firstly presented, according to which feminists did not write about childhood until the 1990s, in an effort to distance themselves from the patriarchal discourse that binds women to children. After that, the findings of the latest research from 2018/21 are presented, which shows that feminists throughout history have written extensively on childhood, mostly theoretical/political discussions of the shared oppression that children and women suffer at the hands of adult men. The second part of the paper sheds light on the emergence of a different way of conceptualizing childhood in feminist texts in the 1990s, which is based on empirical research with children with a focus on the active re/construction of gender in their social interactions. In support of this, pioneering research from this period is presented, which paved the way for later, similar conceptualizations of childhood within this approach. The conclusion discusses the possibility of connecting these two approaches and their potential contribution to the sociology of childhood.

KEYWORDS: feminism / gender / children / childhood / social construct / oppression / social interactions

PRIMLJENO: 16.9.2024.

REVIDIRANO: 16.10.2024.

PRIHVAĆENO: 17.10.2024.

* Predloženo citiranje: Golubović, A. (2024). Feministički pristupi detinjstvu: Od dece kao neme socijalne grupacije do pružanja glasa deci. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(1–2), 127–141. <https://doi.org/10.47152/ziksi2024017>

©2024 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Moralna i socijalna klima u zatvorima *

Autorke: Olivera Pavićević, Ljeuposava Ilijić i Ana Batrićević

Naučna monografija „Moralna i socijalna klima u zatvorima“, autorki dr Olivera Pavićević, dr Ljeuposave Ilijić i dr Ane Batrićević predstavlja veoma značajno i vredno delo iz oblasti penologije. Moralne karakteristike socijalnog okruženja u zatvorima nisu bile predmet istraživanja u srpskoj penološkoj literaturi. Navedena monografija čitaocima pruža mogućnost da se detaljnije upoznaju sa različitim aspektima života u zatvorima, značajnim normativnim okvirom sadržanim u pozitivnim pravnim aktima Republike Srbije, kao i savremenim pristupom tretmanu osuđenih lica, sa ciljem njihove resocijalizacije (posebna je pažnja posvećena radu osuđenih lica sa psima i konjima i aktivnostima u oblasti hortikulture i ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija).

Autorke su posebnu pažnju posvetile istorijskom razvoju kazne zatvora, kroz prikaz najvažnijih sistema izvršenja ove krivične sankcije. Čitaocima je na jasan i pregledan način predstavljen razvojni put kazne zatvora, što je posebno značajno imajući u vidu da je moralna i socijalna klima u zatvorima predmet navedene naučne monografije. Sažeto su prikazani i najznačajniji pravni akti međunarodnog i nacionalnog karaktera kojima su zagarantovana određena prava licima lišenim slobode u različitim fazama krivičnog postupka i izvršenja kazne zatvora. Na ovaj način monografija predstavlja zaokruženu celinu i u pogledu pregleda i odgovarajuće analize normativnog okvira relevantnog za izvršenje kazne zatvora, što joj, pored sociološkog i penološkog, daje i pravni značaj.

Strukturalno, monografija se sastoji iz 26 celina u kojima autorke analiziraju važna pitanja i dileme od značaja za moralni i socijalni aspekt izvršenja kazne zatvora. U središtu pažnje autorki je težnja da se kritički sagleda koncept nove penologije, prema kome je cilj izvršenja kazne

* Pavićević, O., Ilijić, Lj., & Batrićević, A. (2024). *Moralna i socijalna klima u zatvorima*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D4.2>

osigurati bezbednost društva od kriminaliteta, a pritom se sam kriminalitet shvata, u skladu sa učenjem funkcionalista u kriminologiji, kao „normalna“ pojava, koju treba kontrolisati, a ne suzbijati. Ovakav koncept duboko utiče na promenu moralne i socijalne klime u zatvorima, smanjujući, pritom i mogućnosti za resocijalizaciju osuđenih lica. Neoliberalni pristup kažnjavanju je doveo do hiperkriminalizacije i penalnog populizma, gubeći iz vida da je osnovni cilj izvršenja krivičnih sankcija resocijalizacija osuđenih lica, koji je nemoguće postići bez njihovog „moralnog preobražanja“.

Moralni aspekti postupanja prema osuđenim licima u zatvorima su značajni jer pokazuju uvažavanje ličnosti osuđenih lica i samih osuđenih lica kao moralnih delatnika. Autorke sasvim opravdano zaključuju da koncept neoliberalnog stava prema osuđenim licima koji je prisutan u Sjedinjenim Američkim Državama polazi od toga da je čovek sasvim slobodan u izboru da li će da izvrši krivično delo ili ne, a sam sistem za izvršenje kazni zatvora je usmeren na pronalaženje „kreativnih strategija kojima će se postići da učinioci krivičnih dela pate“ (Cullen, 1995, str. 340, citirano kod Haney & Zimbardo, 1998, str. 712), Time se negiraju pozitivni aspekti ličnosti osuđenih lica i umanjuju šanse za njihovu resocijalizaciju.

U monografiji „Moralna i socijalna klima u zatvorima“ razmatrani su veoma aktuelni uticaji moralne i socijalne klime u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji na uspešnost tretmana prema osuđenim licima, a samim tim i na proces njihove resocijalizacije. Analizi ove veoma kompleksne teme, autorke pristupaju multidisciplinarno, sa aspekta različitih društveno-humanističkih nauka i naučnih disciplina, poput sociologije, penologije, specijalne pedagogije i prava. Upravo zahvaljujući ovom pristupu, fenomen socijalne i moralne klime je doveden u vezu sa savremenim globalnim društvenim dešavanjima. Ovakav pristup je naročito značajan imajući u vidu činjenicu da socijalna klima koja postoji u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija nije izolovana od opštih društvenih tokova. Autorke su, takođe, istakle da ne postoji jedinstvena definicija moralne i socijalne klime u zatvorima, ali su ovaj kompleksni fenomen uspešno približile čitaocima analizirajući njegove bitne komponente poput blagostanja, dobrobiti, penalnog populizma, profesionalizma zatvorskog osoblja, razvoja, harmonije, bezbednosti, uslova i kontakata sa porodicom i normativnog okvira relevantnog za ostvarivanje ciljeva i svrhe izrečenih krivičnih sankcija i kažnjavanja uopšte. Upravo ovakav holistički pristup, koji predstavlja novinu u srpskoj

penološkoj misli, omogućava dalja teorijska i empirijska istraživanja moralne i socijalne klime u zatvorima.

Da bi došlo do poboljšanja moralne i socijalne klime u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji, neophodno je aktivno raditi na stvaranju poverenja između samih osuđenih lica, osuđenih lica i zaposlenih u zatvorima, ali i prevazilaženju predrasuda koje društvo iskazuje prema licima na izdržavanju kazne zatvora. Kao izuzetan korak u tom smeru, autorke su, u monografiji, detaljno prikazale programe rada osuđenih lica sa psima i konjima, kao i program ozelenjavanja ustanova za izvršenje krivičnih sankcija. Svaki od ovih programa pozitivno utiče na poboljšanje moralne i socijalne klime u zatvorima, kod osuđenih lica povećava osećaj lične odgovornosti, doprinosi poboljšanju međuljudskih odnosa u zatvorima, nenasilnom rešavanju konflikata, smanjenju tenzija i lakšem prevazilaženju deprivacija koje izdržavanje kazne zatvora sa sobom nosi. Sa aspekta smanjenja recidivizma posebno je značajno da osuđena lica, nakon završenih obuka u oblasti rada sa psima, konjima i u oblasti hortikulture, dobijaju odgovarajuće sertifikate (iz kojih se, saglasno pozitivnim propisima, ne može saznati da su izdati tokom izdržavanja kazne zatvora). Na ovaj način se utiče na povećanje mogućnosti zaposlenja bivših osuđenih lica i stvaranje uslova za njihovo prosocijalno ponašanje nakon izdržane kazne zatvora.

Posebno je interesantno da se programi rada osuđenih lica sa psima i konjima sprovode u Kazneno-popravnom zavodu u Sremskoj Mitrovici, ali da, zbog ispoljenih pozitivnih uticaja na ponašanje osuđenih lica uključenih u njihovu implementaciju, postoji ideja da se primena ovakvih programa proširi i na ostale kazneno-popravne zavode u Srbiji, što se već postepeno i čini. Pravni osnov za sprovođenje ovakvih programa resocijalizacije osuđenih lica sadržan je u odredbi člana 2 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija. Naime, izvršenjem krivičnih sankcija ostvaruje se opšta i individualna svrha njihovog izricanja u cilju uspešne reintegracije osuđenih u društvo. Ovakvi programi, svakako, doprinose ostvarivanju ciljeva izvršenja kazne zatvora, te njihovu implementaciju i unapređenje treba istinski podržati.

Poseban kvalitet monografije predstavlja primena dokumentarne fotografije u penološkim istraživanjima. Naime, fotografije koje je, uz dozvolu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde Republike Srbije, izradila dr Ana Batrićević predstavljaju dragoceni vizuelni doprinos boljem razumevanju socijalne klime u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, odslikavajući sve aspekte svakodnevnog života

i rada osuđenih lica. Putem pažljivo sačinjenih i tematski grupisanih fotografija, čitaocu ostaju u sećanju detalji iz života osuđenih lica i nakon što završi sa čitanjem ove monografije. Zanimljivo je da su fotografije, uz dozvolu upravnika Kazneno-popravnog zavoda u Sremskoj Mitrovici, distribuirane osuđenim licima koji su bili angažovani u programima rada sa psima i konjima, što je pozitivno uticalo na povećanje samopouzdanja osuđenih lica i stvaranje osećaja ponosa kod njihovih porodica (Pavićević et al., 2024). Na ovaj način, praktično je pokazano sa primena dokumentarne fotografije ima veliki potencijal u resocijalizaciji osuđenih lica i jačanju odnosa između osuđenih lica i njihovih porodica. Moć dokumentarne fotografije je veoma znalački upotrebljena i upotpunjuje i detaljnije objašnjava složene fenomene moralne i socijalne klime u zatvoru.

Monografija „Moralna i socijalna klima u zatvorima“ predstavlja izuzetan doprinos penologiji, ali i ostalim društveno-humanističkim naukama i naučnim disciplinama. Autorke dr Olivera Pavićević, dr Ljeposava Ilijić i dr Ana Batrićević na zanimljiv i naučno utemeljen način, prikazuju moralno-etičke aspekte funkcionisanja zatvorskog sistema. Unapređenje moralne i socijalne klime, kroz negovanje odnosa poverenja i poštovanja između samih osuđenih lica, zaposlenih u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, ali i same društvene zajednice, predstavljaju siguran način razvijanja prosocijalnih obrazaca ponašanja osuđenih lica i njihove uspešne reintegracije u društvenu zajednicu u koju treba da se vrate nakon izdržane kazne zatvora.

Iz iznetih razloga, navedena monografija predstavlja značajan izvor penoloških saznanja i putokaz za rad i dalja interdisciplinarna i multidisciplinarna, teorijska i empirijska istraživanja koja će u budućnosti, sasvim sigurno, biti sprovedena od strane stručnjaka različitih nauka i naučnih disciplina, koji se u svom radu, bave mnogobrojnim i složenim aspektima položaja osuđenih lica i ostvarivanjem ciljeva tretmana koji se prema njima primenjuju. Zbog toga, monografija „Moralna i socijalna klima u zatvorima“, autorki dr Olivera Pavićević, dr Ljeposave Ilijić i dr Ane Batrićević, ima, ne samo akademski, već i veliki praktični značaj, otvarajući jedno posve novo i značajno polje za buduća penološka istraživanja.

Literatura

- Pavićević, O., Ilijić, Lj., & Batrićević, A. (2024). *Moralna i socijalna klima u zatvorima*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
<https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D4.2>
- Haney, C., & Zimbardo, P. (1998) The past and future of U.S. prison policy. *American Psychologist*, 53(7), 709–727. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.53.7.709>

Dr Filip Mirić *

* Korespodencija: filip@prafak.ni.ac.rs, filip.miric@gmail.com, naučni saradnik; samostalni stručno-tehnički saradnik za studije i studentska pitanja II i III stepena studija, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3066-070X>

Predloženo citiranje: Mirić, F. (2024). Moralna i socijalna klima u zatvorima (prikaz knjige). *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(1–2), 143–147.

Kvalitet života u zatvorima u Srbiji: Norma, praksa i mere unapređenja*

Autori: Sanja Ćopić, Ivana Stevanović i Nikola Vujičić

U savremenim sistemima izvršenja krivičnih sankcija posebno mesto zauzima princip humanog postupanja sa osuđenim licima, uz neminovno postojanje određenih ograničenja karakterističnih za izvršenje kazne zatvora. Takav pristup prepoznat je kao značajan, s obzirom na brojne primere u praksi koji upućuju na zaključak da humanizacija kazne zatvora doprinosi pozitivnoj socijalnoj klimi i postojanju kvalitetnijeg života u zatvorskim uslovima i kasnije na slobodi. Stoga, da bi se obezbedilo bezbedno zatvorsko okruženje, koje, pritom, pruža i podsticajne mogućnosti za rehabilitaciju i resocijalizaciju, neophodno je konstantno prepoznavanje, praćenje, procenjivanje i unapređivanje različitih aspekata kvaliteta života u zatvorskim uslovima, kao i socijalne klime koja je u njima prisutna.

U tom smislu, značajan doprinos može pružiti monografija pod nazivom „Kvalitet života u zatvorima u Srbiji: norma, praksa i mere unapređenja“ autora dr Sanje Ćopić, dr Ivane Stevanović i dr Nikole Vujičića, koja je objavljena tokom 2024. godine u izdanju Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja. Reč je o sveobuhvatnom naučnom delu u kojem je u prvom delu predstavljen teorijski okvir predmetne materije, pružen pregled rezultata dosadašnjih istraživanja kvaliteta zatvorskog života, kao i analiza međunarodnog i nacionalnog pravnog i institucionalnog okvira, dok drugi deo monografije čine opis metodologije i analiza rezultata empirijskog istraživanja o kvalitetu zatvorskog života osuđenika u kazneno-popravnim zavodima širom Republike Srbije. Osim navedenog, ovu monografiju posebnom čini i skup fotografija dr Ane Batrićević, koje za cilj imaju da čitaocima i vizuelno predstave jedinstvene zatvorske prostore u našoj državi.

* Ćopić, S., Stevanović, I., & Vujičić, N. (2024). *Kvalitet života u zatvorima u Srbiji: Norma, praksa i mere unapređenja*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
<https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE.D4.9>

U društvu koje karakterišu savremene globalne tendencije, primena modela kontrole kriminaliteta koja je praćena procenom i upravljanjem rizikom, talasima moralne panike i kaznenim populizmom, neophodno je uspostavljanje praksi koje su usmerene ka poboljšanju položaja osuđenih lica. U tom smislu, u uslovima „globalne epidemije prenaseljenosti zatvora“, država treba da uspostavi mehanizme koji će sprečiti, odnosno umanjiti negativne posledice izvršenja kazne zatvora i omogućiti vođenje što kvalitetnijeg života u zatvorskim uslovima. Iz navedenih razloga, autori ove naučne publikacije nastojali su da prvo prikažu značaj uspostavljanja pozitivne socijalne klime, smatrajući, kao i mnogi drugi autori, da je njen cilj olakšavanje prilagođavanja zatvorskim uslovima života kroz umanjivanje psihičkih posledica deprivacije slobode tokom izvršenja kazne lišenja slobode, zatim, povećanje stepena bezbednosti u kaznenim ustanovama usled smanjenja učestalosti konflikata i nasilja, te samim tim i postojanje pozitivnih efekata tretmana.

Nakon što je prikazan teorijski okvir vezan za koncept kvaliteta zatvorskog života i socijalne klime u zatvoru, predstavljena je pregledna analiza rezultata dosadašnjih međunarodnih istraživanja. Ono što se zaključuje je da ova monografija ima poseban značaj, imajući u vidu da, sve do njenog objavljivanja, u našoj zemlji nisu sprovedena istraživanja koja su bila usmerena ka analizi kvaliteta zatvorskog života u njegovoj celokupnosti, već isključivo ka proučavanju pojedinačnih komponenti života i tretmana u zatvoru.

U okviru poglavlja o pravnom i institucionalnom okviru od značaja za kvalitet zatvorskog života, autori se osvrću na odsustvo međunarodnih dokumenata o zatvaranju koji bi na direktan način pominjali kvalitet zatvorskog života. Sa druge strane, ukazuju na postojanje međunarodnih standarda zatvaranja, čiji je cilj poboljšanje zatvorske klime, odnosno povećanje stepena kvaliteta života u zatvorskim uslovima, uz istovremeni uticaj na reformu nacionalnih zakonodavstava, politika i prakse u navedenoj predmetnoj oblasti.

Stoga, čitaoci monografije u prilici su da se upoznaju sa iscrpnim prikazom osnovnih načela Standardnih minimalnih pravila o postupanju sa zatvorenici, kao i sadržinom Bankočkih pravila, koja dopunjuju postojeća pravila o postupanju sa licima lišenim slobode, s obzirom da se bave uređivanjem položaja žena u zatvorskim uslovima.

Kada je reč o nacionalnom pravnom okviru, predmet analize su odredbe Zakona o izvršenju krivičnih sankcija koje u najvećoj meri regulišu položaj

osuđenih lica u zatvorima u Republici Srbiji. Uz to, autori nude kritičku perspektivu i pružaju uvid u probleme sa kojima se suočavaju lica koja izvršavaju kaznu zatvora za krivična dela organizovanog kriminala, s obzirom da se nalaze u posebnom režimu izvršenja izrečene kazne zatvora. Samim tim, autori monografije ističu potrebu da u Posebnom odeljenju za izdržavanje kazne zatvora za krivična dela organizovanog kriminala u kazneno-popravnim zavodu zatvorenog tipa, umesto uslova izolacije, nadziranja i kontrole, budu ostvareni uslovi koji karakterišu pozitivnu socijalnu klimu. Imajući u vidu navedeno, zaključuju da je neophodna izmena i unapređenje postojećeg položaja ove kategorije osuđenih lica, uz potrebu njegovog daljeg usklađivanja sa međunarodnim standardima postupanja sa osuđenim licima. U vezi sa tim, kao značajan korak u poboljšanju kvaliteta zatvorskog života, autori navode uspostavljanje i unapređivanje funkcionisanja Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture.

Kako bi se utvrdio kvalitet života u zatvorima u Republici Srbiji, uz procenu mogućnosti za njegovo poboljšanje, autori su smatrali da je neophodno definisati „razlike u doživljaju kvaliteta zatvorskog života u odnosu na sociodemografske, kriminološke i penološke karakteristike osuđenih lica, kao i povezanost kvaliteta života u zatvoru sa različitim subjektivnim faktorima, poput subjektivnog blagostanja, nivoa agresivnosti i depresivnosti, karakteristikama ličnosti i psihopatijom“. Podaci za navedeno istraživanje, prikupljeni su u periodu od maja 2022. godine do januara 2023. godine, u kazneno-popravnim zavodima za muškarce u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu – Zabeli, Nišu i Beogradu, kao i u kazneno-popravnim zavodima za žene u Požarevcu.

Autori su se opredelili za navedene ustanove za izvršenje krivičnih sankcija imajući u vidu različitost u pogledu procene stepena rizika osuđenog lica, vrste, prirode i težine učinjenog krivičnog dela, oblika krivice, visine izrečene kazne, odnosa prema učinjenom krivičnom delu, ranijoj osuđivanosti i nizu drugih značajnih faktora za ispitivanje i procenu kvaliteta zatvorskog života u Republici Srbiji. Takođe, odabrali su pet glavnih dimenzija upitnika MQPL (*Measuring the Quality of prison life*), prilagođenog za primenu u nacionalnom zatvorskom sistemu, ispitujući dimenziju harmonije, dimenziju profesionalizma, dimenziju bezbednosti, dimenziju uslova života u zatvoru i kontakt sa porodicom, kao i dimenziju dobrobiti, blagostanja i razvoja, s obzirom da se svaka od njih odnosi na različite aspekte zatvorskog života.

Rezultati istraživanja kvaliteta života u zatvorima u Republici Srbiji, čija analiza predstavlja značajan deo ovog naučnog dela, ukazuju da i pored znatnih unapređenja na planu izvršenja kazne zatvora, osuđena lica ipak smatraju da postoji nizak kvalitet života u navedenim uslovima. Sa jedne strane, osuđena lica koja su bila deo istraživanja pokazuju pozitivno iskustvo kada je u pitanju dimenzija koja se odnosi na uslove života u zatvoru i kontakt sa porodicom, ocenivši je najvišom prosečnom ocenom na nivou svih kazneno-popravnih zavoda. Takođe, i u odnosu na ostale posmatrane dimenzije, ispitanici su imali relativno pozitivno iskustvo, s obzirom da su ocenjene najmanje na nivou granične vrednosti prihvatljivosti.

Ipak, ispod navedenog nivoa nalazi se dimenzija profesionalizma, koja je, uz postojanje određenih razlika, ocenjena najnižom prosečnom ocenom od strane ispitanika iz svakog kazneno-popravnog zavoda uključenog u predmetno istraživanje. Kako sami autori ističu, navedeni nalaz ukazuje na potrebu primene različitih mera usmerenih ka unapređenju profesionalizma zaposlenih, a koje za cilj imaju povećanje transparentnosti rada zatvora, bolju organizaciju u sistemu izvršenja kazne zatvora, te poštovanje svih građanskih prava i sloboda lica koja borave u kazneno-popravnim zavodima.

Posmatrajući sa kriminološkog aspekta, rezultati istraživanja ukazuju na nepostojanje razlika u percipiranju kvaliteta zatvorskog života od strane osuđenih lica za nasilna, odnosno nenasilna krivična dela. Isti zaključak izvodi se i analizom ocena kvaliteta života koje su dali ispitanici posmatrano prema vrsti krivičnih dela za koja su osuđeni, kao i prema pojedinačnim krivičnim delima koja su najzastupljenija u ispitivanoj populaciji.

Kada je reč o penološkom aspektu, zaključci su da kvalitet zatvorskog života višim ocenama ocenjuju lica koja su po prvi put u kazneno-popravnim zavodima, potom lica kojima je izrečena kazna zatvora kao jedina krivična sankcija, kao i lica koja u navedenim uslovima borave kraći period (manje od dve godine).

Takođe, autori nastoje da ukažu da zatvorske uslove pozitivnije percipiraju lica koja su radno angažovana, koja se dobro vladaju i koja ostvaruju pravo na korišćenje zakonom propisanih zavodskih i vanzavodskih pogodnosti. Stoga, ističu da značajnu razliku u proceni ovog tipa pravi stepen procenjenog rizika, a samim tim i tip odeljenja i tretmanske grupe u kojem se osuđena lica nalaze. Uzimajući u obzir navedeno, najviše ocene dali su osuđenici koji se nalaze u otvorenom delu kazneno-popravnog

zavoda, potom slede osuđena lica kod kojih je stepen rizika procenjen kao srednji, dok najnegativnije iskustvo imaju lica sa veoma visokim i visokim stepenom rizika koja izvršavaju kaznu zatvora u zatvorenom režimu.

Imajući u vidu navedeno, zaključak autora je da rezultati sprovedenog istraživanja ukazuju na „kompleksnost zatvorskog sistema i različitost zatvorske populacije“, te potrebu da se u odnosu na svaki kazneno-popravni zavod posebno primene specifične mere koje bi bile usmerene ka podizanju kvaliteta zatvorskog života. Samim tim, oni ukazuju na neophodnost kontinuiranog praćenja, evaluacije i unapređivanja svih aspekata kvaliteta života lica koja se nalaze ne samo u kazneno-popravnim zavodima, već i u drugim ustanovama za izvršenje kazne lišenja slobode.

Takođe, autori ističu da značajan doprinos u unapređenju navedenih uslova mogu dati istraživanja u kojima se ispituje doživljaj kvaliteta zatvorskog života od strane zaposlenih koji su u svakodnevnom kontaktu sa osuđenim licima. Takvim pristupom, organi formalne socijalne kontrole, stručna i naučna javnost, kao i šira čitalačka publika imaju priliku da se detaljnije upoznaju sa trenutnim stanjem u predmetnoj materiji, te pokrenu niz promena zakonodavnog i institucionalnog okvira postupanja sa licima lišenim slobode, kao i da poboljšaju prakse postupanja sa navedenom kategorijom osuđenih lica i time im omoguće vođenje kvalitetnijeg života u zatvorskim uslovima.

Na osnovu svega navedenog, monografija „Kvalitet života u zatvorima u Srbiji: norma, praksa i mere unapređenja“ predstavlja originalno naučno delo koje pruža sveobuhvatan uvid u kritički sagledana teorijska, normativna i institucionalna rešenja, uz pregled empirijski značajnih nalaza za poboljšanje kvaliteta života u kazneno-popravnim zavodima u Republici Srbiji. Stoga, reč je o značajnom izdanju koje može otvoriti put za neka nova istraživanja na temu kvaliteta zatvorskog života, s obzirom na ukazivanje na to da male razlike u početnim uslovima stvaraju značajne promene u krajnjem ishodu, a da mala ranija greška proizvodi veliku grešku u kasnijem procesu.

*Maša Marković, MA **

* Korespondencija: masa.markovic@yahoo.com, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Gračanička 18, 11000 Beograd, Srbija.

ORCID <https://orcid.org/0009-0002-7269-629X>

Predloženo citiranje: Marković, M. (2024). Kvalitet života u zatvorima u Srbiji: Norma, praksa i mere unapređenja (prikaz knjige). *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(1–2), 149–153.

Ukrštena diskriminacija žena i devojčica sa invaliditetom i instrumenti za njihovo osnaživanje*

Urednici: Ljubinka Kovačević, Dragica Vujadinović i Marco Evola

Ukrštena diskriminacija osoba sa invaliditetom, a posebno žena i devojčica, predstavlja veoma štetnu pojavu. Njena opasnost proizilazi iz zajedničkog dejstva različitih oblika diskriminacije. Zbornik radova „Ukrštena diskriminacija žena i devojčica sa invaliditetom i instrumenti za njihovo osnaživanje“ sastoji se iz deset poglavlja koja čine radovi iz svih oblasti prava, psihologije, sociologije, filozofije i drugih nauka i naučnih disciplina ima za cilj da javnosti predstavi načine prepoznavanja ove vrste diskriminacije i pruži pregled mogućih aktivnosti koje bi trebalo preduzeti kako bi se ona suzbila. Na kraju teksta, biće više reči i o tribini koja je održana na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na kojoj je široj javnosti predstavljen ovaj veoma važan zbornik radova.

Prof. dr Dragica Vujadinović, redovna profesorka Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu se u svom radu bavi pojmovnim određenjem ukrštene diskriminacije žena i devojčica i njenim pojavnim oblicima, te ovaj rad postavlja svojevrсни tematski okvir čitavog Zbornika.

Redovna profesorka Pravnog fakulteta Univerziteta u Zagrebu, dr Ivana Grgurev, autorka je rada o antidiskriminacionom zakonodavstvu u državama Evropske unije. Autorka ističe nalaz svog istraživanja da osobe sa invaliditetom nisu adekvatno zaštićene od diskriminacije u pravu Evropske unije, pri čemu zaštita posebno nedostaje ženama sa invaliditetom.

Dr Mario Reljanović, naučni saradnik Instituta za uporedno pravo je svoj rad posvetio opisivanju diskriminacije žena i devojčica u obrazovanju, naročitu u smislu odredbe člana 6 Konvencije UN o pravima osoba sa

* Kovačević, Lj., Vujadinović, D., & Evola, M. (Ur.). (2022). *Ukrštena diskriminacija žena i devojčica sa invaliditetom i instrumenti za njihovo osnaživanje*. Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet. ISBN 978-86-6132-040-8. <http://www.centaronline.org/userfiles/files/publikacije/LAWGEM-Intersectional-Discrimination-of-Women-and-Girls-with-Disabilities-2022.pdf>

invaliditetom. Autor ističe neophodnost proaktivne državne politike u ovoj oblasti.

Dr Damjan Tatić se u svom radu posebno bavio primenom Konvencije UN o pravima osoba sa invaliditetom i konkretnim preporukama koje je Komitet za osobe sa invaliditetom uputio Republici Srbiji. U tome je programski i sistemski značaj ovog rada, koji je nastao kao rezultat višegodišnjeg rada, sada pokojnog dr Damjana Tatića, u oblasti zaštite osoba sa invaliditetom. Njegovim odlaskom pokret osoba sa invaliditetom je izgubio vrsnog naučnika i predanog aktivistu u oblasti zaštite i promovisanja prava osoba sa invaliditetom. Ideja stvaranja i unapređenja inkluzivnog društva na čijem ostvarenju je dr Damjan Tatić neumorno radio, ostaće trajno da postoji, kroz sve aktivnosti pokreta osoba sa invaliditetom u Srbiji.

Dr Valentina Genadijevna Mikrina, vanredna profesorka Univerziteta Ministarstva spoljnih poslova Ruske Federacije sagledava uticaj višestruke diskriminacije na ostvarivanje ljudskih prava žena i devojčica sa invaliditetom. U ovom radu je prikazano antidiskriminaciono zakonodavstvo Ruske Federacije u kontekstu saobraznosti sa pravnim aktima međunarodnog prava.

Ljubomir Tintor, doktorand Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, analizira načine zaštite životne sredine u kojima je vrednovan značaj rodne ravnopravnosti. rodna dimenzija ravnopravnosti. Reč je, preciznije, o karakteristikama klimatskih promena, biodiverziteta i dezertifikacije.

U radovima Bojana Stojanovića, Bogdana Krasića i Zorana Stojanovića analizirana su pitanja od značaja za ostvarivanje prava tražiteljki azila, izbeglica i migrantkinja sa invaliditetom.

Ivana Nikolić, doktorantkinja na Pravnom fakultetu Univerziteta Beogradu u radu je izložila rezultate istraživanja međunarodnih instrumenata od značaja za zabranu prinudne sterilizacije žena i devojčica sa invaliditetom.

Autor Vasilije Marković se bavi ulogom ombudsmana u borbi protiv ukrštene diskriminacije žena sa invaliditetom. Kao poseban kvalitet ovog rada, izdvaja se predlog da se formira jedna integrisana institucija koja bi obezbeđivala zaštitu od diskriminacije po svim predviđenim osnovima, što bi u mnogome doprinelo potpunijoj zaštiti od diskriminacije.

Milica Midžović, asistentkinja Pravnog fakulteta Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, ističe u svom radu da su osnovne prepreke za delotvorno ostvarivanje sudske zaštite prava žena i

devojčica sa invaliditetom dugotrajnost sudskih postupaka, izostanak poverenja u pravosuđe, i nedovoljnu obučenost i nesenzibilisanost sudija za pitanja diskriminacije, neobaveštenost osoba sa invaliditetom o mogućnosti ostvarivanja sudske zaštite od diskriminacije, kao i arhitektonska i fizička nepristupačnost zgrada pravosudnih institucija.

U okviru dela zbornika posvećenog građanskom i porodičnom pravu, prof dr Katarina Dolović Bojić i doc. dr Snežana Dabić Nikićević sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu posmatraju položaj osoba sa invaliditetom iz ugla ostvarivanja poslovne sposobnosti. U ovom radu su iznete posebno vredne ideje o uvođenju personalne asistencije prilikom ostvarivanja poslovne sposobnosti osoba sa psiho-socijalnim invaliditetom.

Problemom nasilja nad ženama sa invaliditetom se, u svom radu, bave vanredni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu dr Uroš Novaković, koji istražuje problem nasilja u porodici iz ugla položaja žena sa invaliditetom. Autor se opredelio za multidisciplinarni pristup, pa navedeni problem razmatra iz ugla krivičnog, porodičnog i radnog prava, što predstavlja poseban kvalitet ovog rada.

Redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu dr Nebojša Jovanović, analizira pravni položaj preduzeća za zapošljavanje osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji, dok se karakteristikama socijalnih preduzeća bavi Tijana Kovačević, studentkinja doktorskih studija Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Redovna profesorka Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu dr Ljubinka Kovačević istražuje rizik diskriminacije osoba sa invaliditetom u svetu rada, modele njihovog zapošljavanja (zapošljavanje pod posebnim uslovima, zapošljavanje na otvorenom tržištu uz prilagođavanje i kvote za zapošljavanje osoba sa invaliditetom) dejstvo stereotipa o invaliditetu i negativnih rodnih stereotipa koji prate zapošljavanje i rad žena sa invaliditetom. Zaseban deo rada posvećen je osnovnim postavkama koncepcije intersekcionalnosti, kao i pojmu, pravnom uređivanju i razumevanju ukrštene diskriminacije, te izazovima u primeni intersekcionalnog pristupa u pravu. U svom radu profesorka Kovačević ističe značaj dijaloga između svih subjekata radnopravnih odnosa, kao moćnog sredstva za sprečavanje intersektorske diskriminacije.

Dr Lazar Jovevski, redovni profesor Pravnog fakulteta „Justinijan Prvi“ Univerziteta „Sveti Ćirilo i Metodije“ u Skoplju, Republika Severna Makedonija je svoj rad posvetio nedoumicama vezanim za položaj i

postupanje prema ženama na radu i u radnim odnosima uopšte, kao i za položaj i postupanje prema ženama sa invaliditetom.

Položaj žena sa invaliditetom na tržištu rada analizirala je i profesorka Univerziteta u Kadizu dr Tais Gerero Padron. Autorka je posvetila posebnu pažnju pitanju integracije žena sa invaliditetom u tržište rada u Španiji, što je posmatrano kroz prizmu nalaza Komiteta Ujedinjenih nacija za prava osoba sa invaliditetom o usklađenosti španskog zakonodavstva i prakse sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom.

Docentkinje Univerziteta u Kadizu dr Vanesa Hervias Pareho i dr Fransiska Berna Santamaria autorke su rada koji je posvećen diskriminaciji mladih žena sa invaliditetom na tržištu rada. Ova tema razmatrana je iz ugla teorije roda i intersekcionalnosti.

Položaj žena sa invaliditetom na španskom tržištu rada razmatran je i u radu profesorke Univerziteta u Kadizu dr Marije Izabel Ribes Moreno. Naročita pažnja u toj analizi posvećena je izuzetno važnom problemu u ostvarivanju prava na zaradu.

Dr Valentina Franca, vanredna profesorka Fakulteta za javnu upravu Univerziteta u Ljubljani i Adrijana Mitrić, asistentkinja Ekonomskog fakulteta ovog univerziteta istražuju problem nasilja na radu od strane trećih lica. Njihovim uzorkom su obuhvaćeni zaposleni u javnim visokoškolskim ustanovama u oblasti društvenih nauka u Sloveniji, a posebna pažnja posvećena zaposlenim ženama sa invaliditetom.

Posebno je interesantan rad o ulozi sindikata u suzbijanju ukrštene diskriminacije žena sa invaliditetom, autora dr Tijane Ugarković i Marka Jovića jer se jasno pozicionira uloga sindikata u zaštiti prava radnika sa invaliditetom.

U radu dr Mile Petrović, docentkinje Pravnog fakulteta Univerziteta „Union“ u Beogradu, prikazani su rezultati istraživanja pravnog položaja zaposlenih čiji je invaliditet nastao povredom na radu ili profesionalnom bolešću, sa naročitim osvrtom na pravo Republike Srbije.

Jovana Rajić-Čalić, istraživačka saradnica Instituta za uporedno pravo u Beogradu, analizirala je pitanje diskriminacije devojčica i žena sa invaliditetom u oblastima obrazovanja i zapošljavanja. Reč je o veoma važnom pitanju jer se ova dva pojavna oblika diskriminacije često preklapaju i prožimaju.

Mina Kuzminac, demonstratorka na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu se u svom radu detaljno bavi rodnim stereotipima u svetu rata kojima su izložene žene sa invaliditetom, što utiče na smanjenje kvaliteta njihovih života i otežanim pristupom tržištu rada.

Na navedena istraživanja prirodno se nadovezuje i istraživanje ključnih socijalnopravnih aspekata položaja žena sa invaliditetom navedenih u radu dr Filipa Bojića, docenta Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, analizirano mesto žena sa invaliditetom u sistemu penzijskog i invalidskog osiguranja. Autor je dao nekoliko važnih predloga de lege ferenda za unapređenje zaštite žena sa invaliditetom od rizika starosti, invalidnosti i smrti izdržavaoca u pogledu obaveznog i dobrovoljnog osiguranja.

Osobe sa invaliditetom su često u stanju socijalne potrebe, pa su se autori bavili i ostvarivanjem prava na tuđu negu i pomoć i drugih prava iz oblasti socijalne zaštite. Docentkinja Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu dr Marija Dragičević, preispituje sistem dugotrajne nege u državama Evropske unije, kao i u Republici Srbiji. Ovo istraživanje je posebno je važno zbog iznetih predloga za unapređenje sistema dugotrajne nege, budući da ostvarivanje odgovarajućih prava ispoljava niz problema jer dugotrajna nega (nega i pomoć drugog lica) nije izdvojena kao posebna oblast socijalnog osiguranja. Autorka predlaže uvođenje mera institucionalne i vaninstitucionalne podrške, kao i materijalne i nematerijalne pomoći osobama sa invaliditetom.

Naučna saradnica Instituta društvenih nauka u Beograd dr Sanja Stojković Zlatanović, naime, istražuje mogućnosti za ponovno određenje (neformalne) porodične nege u periodu nakon pandemije, i to na primeru Japana, Nemačke i Švedske, kao država u kojima je pravno uređen položaj porodičnih negovatelja. Problemom porodične nege bavi se i Kristina Balnožan, viša sudijska saradnica Osnovnog suda u Pančevu, ukazujući na problem neplaćenog rada žena u vezi sa negom osoba sa invaliditetom.

Docentkinja Pravnog fakulteta Univerziteta u Kadizu dr Tereza Ponton Ariča istraživala je pravni položaj osoba sa invaliditetom u Španiji, navodeći predloge za reformu poreskog sistema Republike Srbije u ovoj oblasti. Ovo pitanje sagledano je i iz ugla poreskog sistema Republike Srbije, od strane asistentkinje Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu Lidije Živković. Naime, koja je u svom radu ispitivala podobnost srpskog poreskog sistema da vodi računa o uticaju invaliditeta na ekonomski kapacitet poreskih obveznika, budući da su žene sa invaliditetom često dvostruko diskriminisane (po osnovu pola i po osnovu invaliditeta).

Rad nacionalnog koordinatora Međunarodne organizacije rada u Republici Srbiji, dr Jovana Protića, posvećen je analizi delotvornosti kvotnog sistema za zapošljavanje osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji. Rezultati istraživanja su značajni za razumevanje položaja osoba sa invaliditetom, budući da sistem kvota omogućava bolju integraciju ovih osoba u svet rada i njihovu lakšu zapošljivost.

Norme krivičnog prava predstavljaju značajan mehanizam zaštite prava osoba sa invaliditetom od svih oblika diskriminacije. Imajući to u vidu, posebno je značajan rad u kome redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu i sudija Ustavnog suda Srbije dr Milan Škulić i vanredna profesorka navedenog fakulteta dr Vanja Bajović analiziraju najznačajnije aspekte seksualnog nasilja nad ženama sa invaliditetom u krivičnom pravu Republike Srbije. Posebno su detaljno analizirani elementi bića krivičnog dela obljava nad nemoćnim licem, kao i mogućnosti za njegovo redefinisavanje u skladu sa Konvencijom Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istambulska konvencija), prilikom narednog noveliranja krivičnog zakonodavstva Republike Srbije.

Ovakav pristup je značajan i zbog činjenice da su žene sa invaliditetom često izložene različitim oblicima nasilja, uključujući i seksualno nasilje, ali da učinioci ovih krivičnih dela retko bivaju krivično gonjeni upravo zbog straha žrtvi da prijave učinioce nadležnim državnim organima. U radu je osnovano ukazano da osnovno obeležje krivičnog dela obljava sa nemoćnim licem predstavlja iskorišćavanje stanja nemoći pasivnog subjekta, što pretili da inkriminiše i dobrovoljne seksualne odnose lica koja se u pravu smatraju „nemoćnim“, naročito imajući u vidu činjenicu da Porodični zakon Republike Srbije seksualni odnos sa nemoćnim licem određuje kao nasilje u porodici. Autori preispituju i problem „dobrovoljnog“ pristanka osoba sa invaliditetom, ukazujući da se žrtve ovih krivičnih dela često nalaze u položaju zavisnosti od izvršilaca.

Složenu dinamiku seksualnih delikata učinjenih prema ženama i devojkama sa invaliditetom produbljeno razmatraju u svom radu i redovna profesorka i naučna saradnica Instituta za uporedno pravo u Beogradu dr Nataša Mrvić Petrović i naučni saradnik i sudija Višeg suda u Valjevu dr Dragan Obradović. U ovom radu ukazano je na pozitivnopravna rešenja iz nemačkog i slovenačkog prava, kao i na neophodnost dosledne primene odredaba Istambulske konvencije. Istaknuto je da se žene i devojčice sa invaliditetom suočavaju sa izraženim rizikom od seksualnog nasilja. Autori uzimaju u obzir i najznačajnije prepreke sa kojima se suočavaju žene i

devojke sa invaliditetom u krivičnom postupku dajući preporuke za njihovo prevazilaženje.

Položaj osoba sa invaliditetom u krivičnom pravu i pravosuđu predmet je rada i Aleksandra Stevanovića, istraživača saradnika Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. Autor posmatra položaj osoba sa invaliditetom u kontekstu kriminoloških teorija, što predstavlja težnju da se diskriminacija osoba sa invaliditetom sagleda, kao kriminološki i krivičnopravni fenomen. Poseban kvalitet ovog rada je u tome što je autor položaj osoba sa invaliditetom posmatrao kroz prizmu klasičnih, antropoloških, psiholoških, psihopatoloških i socioloških kriminoloških teorija, što radu daje sistemski karakter i teorijski značaj..

Uzroci diskriminacije osoba sa invaliditetom mogu se naći i u moralnim načelima i vrednostima koje uspostavljaju religije, što je naročito uočljivo kada je reč o društvenom položaju žena sa invaliditetom. Ova važna pitanja, u svom radu, razmatra dr Branko Rakić, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

U radu koji su napisale Gordana Rajkov, koja je, nažalost, preminula tokom 2022. godine, i Sanja Nikolin, razmatran je problem učešća osoba sa invaliditetom u političkom životu. Ova važna tema posmatrana je u kontekstu izbora održanih u Republici Srbiji, tokom pandemije zarazne bolesti Covid-19, uz analizu uticaja pandemije na ponašanje osoba sa invaliditetom kao glasača i učesnika u izbornom procesu. Autorke u radu ukazuju na potrebu hitne primene mera za otklanjanje nedostataka koji u ovoj oblasti postoje u pravnom sistemu, kao i za unapređenje pristupačnosti i bezbednosti glasačkih mesta.

Mila Đorđević, asistentkinja Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu analizira problem pristupačnosti gradova ženama sa invaliditetom u Republici Srbiji. Ovaj problem je prikazan u svetlu ostvarivanja prava osoba sa invaliditetom na pristupačno okruženje.

Dr Filip Mirić iz Niša u svom radu analizira probleme koje osobe sa različitim oblicima invaliditeta imaju u svakodnevnoj komunikaciji, polazeći od jednostavnih, nepisanih društvenih pravila za svakodnevnu komunikaciju. U radu su date i preporuke za prevazilaženje teškoća u komunikaciji, što radu, pored teorijskog daje i praktični značaj.

Pavle Novevski, advokatski pripravnik iz Beograda, u svom radu analizira ulogu medija u oblasti diskriminacije žena i devojčica sa invaliditetom, budući da mediji imaju veliku moć u kreiranju različitih

stavova javnog mnjenja. Autor ispravno konstatuje da mediji često stvaraju sadržaje koji nisu usmereni na afirmaciju prava osoba sa invaliditetom i stvaranje inkluzivnog društva.

Posebno treba istaći da je navedeni Zbornik radova promovisan na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, čime su ideje sadržane u njemu postale dostupne široj javnosti. Naime, tradicija održavanja Opšteg seminara na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu nastavljena je dana 10.10.2023. godine upravo promocijom navedenog Zbornika radova. O problemima osoba sa invaliditetom, diskriminaciji sa kojom se ove osobe suočavaju, pronalazaženju i primeni adekvatnih pravnih rešenja i zborniku posvećenom ukrštenoj diskriminaciji žena i devojčica sa invaliditetom, svoje stavove i razmišljanja izneli su: prof. dr Nevena Petrušić (Pravni fakultet Univerziteta u Nišu i bivša poverenica za zaštitu ravnopravnosti), prof. dr Milana Ljubičić (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), dr Filip Mirić (naučni saradnik i samostalni stručnotehnički saradnik za studije i studentska pitanja III stepena Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu), prof. dr Dragica Vujadinović (Pravni fakultet Univerzitet u Beogradu) i prof. dr Danilo Vuković (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu).¹

Upravnica Opšteg seminara, doc. dr Ivana Marković, iskazala je veliko zadovoljstvo što je tema Opšteg seminara položaj i zaštita od diskriminacije osoba sa invaliditetom. Istakla je naučni značaj i vrednost zbornika koji je poslužio kao povod za razgovor o položaju osoba sa invaliditetom, a čiji su urednici prof. dr Ljubinka Kovačević, prof. Dragica Vujadinović i prof. dr Marko Evola. Posebno je izdvojila činjenicu da su osoba sa invaliditetom najveća manjina na svetu i da je položaj osoba sa invaliditetom sagledan multidisciplinarno, pre svega iz ugla mnogobrojnih pravnih oblasti, poput građanskog prava, porodičnog prava, antidiskriminacionog prava, prava ljudskih prava, radnog prava, prava socijalne sigurnosti, kompanijskog prava, poreskog prava, krivičnog prava radnog prava i vanpravnih disciplina).

Prvi uvodničar, dr Filip Mirić, ukazao je na mnogobrojne probleme prilikom zapošljavanja osoba sa invaliditetom u praksi, uprkos postojanju odličnog normativnog okvira u ovoj oblasti. Predložio je i odgovarajuće izmene i dopune krivičnog zakonodavstva Republike Srbije (posebno

¹ Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. (11. oktobar 2023). *Opšti seminar: Položaj osoba sa invaliditetom u Srbiji: od marginalizacije ka ravnopravnosti*. Pristupljeno 13. marta 2024. godine, na internet stranici https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=xGECa_wuJ5E

odredbe člana 54a KZ), sa ciljem potpunije i efikasnije krivičnopravne zaštite osoba sa invaliditetom.

Prof. dr Nevena Petrušić se u svom izlaganju nadovezala na uvodnu reč o značaju teme, te iskazala nadu u pogledu osnivanja budućeg studijskog programa master akademskih studija koji bi se odnosio na holistički pristup teorijskom i empirijskom izučavanju prava osoba sa invaliditetom. Istakla je i da ne postoji sudska odluka u Republici Srbiji koja se poziva na Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom, koju je ratifikovala i Republika Srbija, kao ni praksa u kojoj se odlučivalo o unakrsnoj diskriminaciji, što jasno ukazuje na nedovoljnu primenu postojećeg pravnog okvira.

Prof. dr Milana Ljubičić istakla najvažnije karakteristike radova prezentovanih u ovom zborniku, kroz jedan sumarni pogled na naučnu vrednost i značaj zbornika, ali i probleme sa kojima se suočavaju osobe sa invaliditetom. Posebno je istakla važnost interdisciplinarnog pristupa, koji dominira u radovima u okviru zbornika, njegovu realističnost i širinu tema i problema koje su u njemu prikazane.

Prof. dr Dragica Vujadinović je podržala inicijativu za pokretanje različitih studijskih programa o pravima i položaju osoba sa invaliditetom, ponovo ukazavši na sve prethodno iznete dileme, probleme i predloge.

Poslednji uvodničar, prof. dr Danilo Vuković, istakao je da je prezentovani zbornik radova teorijski veoma dobro utemeljen i da je reč o „dečje radoznoj, razbarušenoj knjizi“, koja na veoma pristupačan način analizira kompleksne probleme od značaja za položaj osoba sa invaliditetom.

Nakon izlaganja uvodničara, usledila je plodotvorna diskusija o društvenom i pravnom položaju osoba sa invaliditetom. Opšti je zaključak da postoji veoma izražena potreba za organizovanjem ovakvih skupova u budućnosti. Posebno je važan i predlog da se pokrene studijski program master akademskih studija o pravima osoba sa invaliditetom, čime bi neprestani rad na poboljšanju njihovog položaja dobio akademski i institucionalni karakter.

Na kraju, može se zaključiti da Zbornik radova „Ukrštena diskriminacija žena i devojčica sa invaliditetom i instrumenti za njihovo osnaživanje“ predstavlja značajno analitičko-sintetičko delo kada je reč o proučavanju intersektorske diskriminacije. Multidisciplinarni pristup istraživanju ovog

problema predstavlja pravi način sagledavanja diskriminacije prema osobama sa invaliditetom.

*Dr Filip Mirić **

* Korespondencija: filip@prafak.ni.ac.rs, filip.miric@gmail.com, naučni saradnik; samostalni stručno-tehnički saradnik za studije i studentska pitanja II i III stepena studija, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3066-070X>

Predloženo citiranje: Mirić, F. (2024). Ukrštena diskriminacija žena i devojčica sa invaliditetom i instrumenti za njihovo osnaživanje (prikaz knjige). *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(1–2), 155–164.

Uputstvo autorima

Informacije o časopisu i naučna politika

Časopis *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* objavljuje radove na srpskom i engleskom jeziku iz različitih oblasti društvenih nauka, kao što su kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i specijalna edukacija. Posvećen je teorijsko-koncepcijskim, empirijskim i komparativnim proučavanjima raznovrsnih, prvenstveno aktuelnih, društvenih pojava i problema.

Časopis objavljuje naučne i stručne radove.

Naučni članci: 1) originalni ili izvorni naučni rad (rad u kome se iznose prethodno neobjavljeni rezultati sopstvenih istraživanja naučnim metodom); 2) pregledni rad (rad koji sadrži originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor ostvario određeni doprinos); 3) kratko ili prethodno saopštenje (originalni naučni rad punog formata, ali manjeg obima ili preliminarnog karaktera); 4) naučna kritika, odnosno polemika (rasprava na određenu naučnu temu zasnovana isključivo na naučnoj argumentaciji i korišćenjem naučne metodologije) i osvrti.

Radovi klasifikovani kao naučni moraju imati dve pozitivne recenzije.

Stručni članci: 1) stručni rad (prilog u kome se nude iskustva korisna za unapređenje profesionalne prakse, ali koja nisu nužno zasnovana na naučnom metodu); 2) informativni prilog (uvodnik, komentar i sl.); 3) prikaz (knjige, slučaja, naučnog događaja, seta podataka i sl.); 4) stručna kritika, odnosno polemika i osvrti.

Časopis objavljuje isključivo radove koji nisu prethodno objavljeni, osim u obliku apstrakta, predavanja, punog teksta još uvek neobjavljenog rada (eng. preprint) i doktorske disertacije ili master rada, niti se razmatraju za objavljivanje na drugom mestu.

Svi prijavljeni radovi se, pre slanja na recenziju, proveravaju na plagijarizam i autoplagijarizam.

Radovi koji su prihvaćeni za objavljivanje publikuju se po redosledu koji utvrđuje glavni urednik.

Otvoreni pristup

Časopis se izdaje u režimu otvorenog pristupa (Green Open Access). Celokupan sadržaj dostupan je korisnicima besplatno. Postupak prijavljivanja rukopisa, recenzije, obrada i objavljivanje rada su besplatni.

Licenciranje

Objavljeni radovi se distribuiraju pod uslovima Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Politika samoarhiviranja

Autorima je dozvoljeno da objavljenu verziju rada deponuju u institucionalni ili tematski repozitorijum ili da je objave na ličnim internet stranicama (uključujući i profile na društvenim mrežama za istraživače, kao što su ResearchGate, Academia.edu, itd.), na internet

stranici institucije u kojoj su zaposleni u bilo koje vreme nakon objavljivanja u časopisu. Autori su obavezni da pritom navedu pun bibliografski opis članka objavljenog u časopisu *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* (autori, naslov rada, naslov časopisa, volumen, sveska, paginacija) i da postave link, kako na identifikator digitalnog objekta (DOI) tog članka, tako i na korišćenu licencu.

Politika otvorenog pristupa primarnim podacima i njihovog arhiviranja

Sa ciljem ostvarivanja otvorenog pristupa primarnim podacima, časopis *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* podržava i autorima predlaže prilaganje primarnih podataka dobijenih tokom istraživanja, a koji su dostupni u odgovarajućim repozitorijumima i zadovoljavaju međunarodne standarde interoperabilnosti, potencijalno imaju dodeljen jedinstveni identifikator, opremljeni su adekvatnim metapodacima i zaštićeni standardizovanom mašinski čitljivom licencom.

Smernice u vezi sa korišćenjem veštačke inteligencije i AI alata u časopisima

U skladu sa ICMJE smernicama i WAME preporukama u vezi sa primenom veštačke inteligencije i AI alata i chatbotova (npr. ChatGPT) u pisanju naučnih izveštaja, časopis *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* podržava sledeće preporuke: 1) AI alati ne mogu biti autori ili koautori; 2) autori treba jasno da navedu kada su AI alati korišćeni i kako su oni korišćeni; 3) autori snose svu odgovornost za celokupan sadržaj rukopisa, njegovu tačnost i integritet, odnosno odsustvo plagijata, što uključuje i one delove, izjave i materijale koji potiču od AI alata; i 4) uredništvo zadržava pravo provere autentičnosti rada.

Prijavljivanje rukopisa

Rukopisi se prijavljuju putem elektronske pošte (sekretarredakcijeiksi@gmail.com).

Prijavljivanjem rukopisa autori garantuju da rukopis nije prethodno objavljen, niti je u postupku donošenja odluke o objavljivanju u drugom časopisu, da su svi autori pregledali rad pre prijavljivanja i saglasni sa objavljivanjem u časopisu *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, kao i da su kao autori navedena sva i samo ona lica koja su značajno doprinela sadržaju rukopisa. Potpisana *Izjava o autorstvu* je sastavni deo prijavljivanja rada.

Za rukopise koji izveštavaju o istraživanjima na ljudskim subjektima autori garantuju da je dobijena informisana saglasnost i da je procedura sprovedena u skladu sa Helsinškom deklaracijom. Za rukopise u kojima se koriste instrumenti i softveri autori garantuju da imaju odgovarajuća zakonska prava.

Ukoliko rukopis sadrži ranije objavljene ilustracije (slike, grafikone i sl.), autori su u obavezi da dostave dozvolu za njihovo publikovanje od vlasnika autorskih prava.

Obaveza je autora da u rukopisu navedu da li su u finansijskom ili bilo kom drugom bitnom sukobu interesa koji bi mogao da utiče na njihove rezultate ili interpretaciju rezultata.

Recenziranje rukopisa

Časopis *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* primenjuje postupak dvostruko anonimnog recenziranja. Rukopise nezavisno ocenjuju najmanje dva recenzenta. Recenzenti se biraju isključivo prema tome da li raspolažu relevantnim znanjima za ocenu

rukopisa. Glavni urednik zadržava pravo da bez upućivanja na recenziju odbije rukopise koji nisu pripremljeni u skladu sa ovim uputstvom, ne odgovaraju tematici časopisa ili ne ispunjavaju uslove za objavljivanje.

Recenzente imenuje glavni urednik samostalno ili na predlog članova uredništva. Pored rukopisa, recenzentima se šalje uputstvo za ocenjivanje koje sadrži obrazac recenzije.

Originalni rukopis i recenzije ocenjuje urednik i donosi jednu od sledećih odluka: 1) objaviti bez izmena; 2) objaviti uz predložene izmene; 3) izmeniti i vratiti na recenziju; 4) rukopis nije za objavljivanje. Ukoliko recenzije nisu saglasne, urednik može tražiti dodatna objašnjenja od recenzenata ili angažovati trećeg recenzenta.

Po završetku postupka recenzije, autorima se šalju anonimne recenzije i komentari urednika. Od autora se očekuje da u roku od mesec dana dostave revidiran rukopis sa jasno obeleženim izmenama i prateće pismo sa odgovorima na komentare recenzenata i urednika.

Konačna verzija prihvaćenog rukopisa dostavlja se autorima na uvid i odobravanje. Autori mogu uneti samo minimalne izmene u roku od tri dana. Nakon ove faze rukopis se ne može revidirati.

Priprema rukopisa

Naslovna strana

Odvojeno od rukopisa, kao poseban dokument treba priložiti naslovnu stranu koja sadrži: 1) naslov rada (isti naslov se navodi i u tekstu rukopisa); 2) podatke o autorima: ime, srednje slovo i prezime, godina rođenja, afilijacija i e-adresa; 3) podatke o autoru zaduženom za korespondenciju: ime i prezime, afilijacija, službena poštanska adresa i e-adresa; 4) kratak naslov rada (do 50 znakova sa razmacima).

Preporuka je da se priloži ORCID identifikator za svakog autora.

Za radove koji su nastali kao rezultat istraživanja na projektima, u napomeni treba navesti naziv finansijera projekta, naziv i broj projekta. Za radove koji su prethodno delimično izloženi na naučnom ili stručnom skupu, u napomeni treba navesti podatke o skupu. Za radove koji su deo doktorske disertacije ili master rada, u napomeni treba navesti podatke o doktorskoj disertaciji ili master radu.

Format rukopisa

Rukopis treba da bude napisan latinicom u tekst procesoru Microsoft Word, na stranici formata A4, sa marginama od 2,54 cm, fontom Times New Roman (12 tačaka) i duplim proredom. Stranice se ne numerišu.

Naslov rada piše se velikim početnim slovom, podebljano i centrirano, font 14. Kratak naslov (do 50 znakova bez razmaka) piše se u zaglavlju (header) velikim slovima. Naslovi prvog reda (naslovi odeljaka) pišu se velikim početnim slovom, podebljano, centrirano, font 12. Naslovi drugog reda pišu se velikim početnim slovom, podebljano i poravnato ulevo. Naslovi trećeg reda pišu se velikim početnim slovom, podebljano, uvučeno i sa tačkom na kraju, nakon čega u nastavku sledi tekst rada. Naslovi četvrtog reda pišu se velikim početnim slovom, podebljano, kurzivom, uvučeno i sa tačkom na kraju, nakon čega sledi tekst rada. Naslovi petog reda pišu se velikim početnim slovom, kurzivom, uvučeno i sa tačkom na kraju, nakon čega sledi tekst rada. Naslovi se ne numerišu.

Dužina rukopisa

Originalni naučni radovi i pregledni radovi treba da budu obima do 30.000 znakova, ne računajući reference, tabele, grafikone i zahvalnicu. Uredništvo može odobriti objavljivanje radova većeg obima kada izražavanje naučnog sadržaja to zahteva.

Kratka ili prethodna saopštenja, naučne kritike, polemike ili osvrti i stručni radovi treba da budu obima do 10.000 znakova, ne računajući reference, tabele, grafikone i zahvalnicu.

Informativni prilozi i prikazi treba da budu dužine do 5.000 znakova.

Jezik

Rukopis treba da bude napisan jasno i jezički korektno. Neuredni rukopisi, sa većim brojem pravopisnih i gramatičkih grešaka neće biti prihvaćeni. Uredništvo zadržava pravo na lekturu i korekturu radova pre objavljivanja, a predložene izmene se dostavljaju autorima na uvid i odobravanje.

Naslov

Naslov rada treba da bude sažet i informativan, usklađen sa temom rada i da sadrži reči prikladne za pretraživanje i indeksiranje. Naslov rada se dostavlja na srpskom i engleskom jeziku.

Apstrakt

Apstrakt dužine do 250 reči dostavlja se na srpskom i engleskom jeziku. U apstraktu ne treba navoditi reference. Preporuka je da apstrakt originalnih naučnih radova i preglednih radova bude strukturisan sa istaknutim naslovima odeljaka: Uvod, Cilj, Metode, Rezultati i Zaključak. Za ostale kategorije radova preporučuje se nestrukturisan apstrakt, izuzimajući prikaze za koje apstrakt nije obavezan.

Ključne reči

Uz apstrakt treba dostaviti tri do osam ključnih reči na srpskom i engleskom jeziku. Ključne reči treba da budu relevantne za temu rada, prikladne za pretraživanje i indeksiranje.

Ključne reči se navode ispod apstrakta i međusobno razdvajaju zaptom.

Keywords: one, two, three

Ključne reči: jedan, dva, tri

Skraćenice

Za svaku skraćenicu koja se koristi u rukopisu pri prvom navođenju treba navesti pun naziv.

General Data Protection Regulation (GDPR), Zakonik o krivičnom postupku (ZKP), International Classification of Functioning, Disability, and Health for Children and Youth (ICF-CY), Measuring the Quality of Prison Life (MQPL) survey

Standardne skraćenice ne treba definisati, npr. *df*, *SD*.

Rezultati i statistika

Rezultate treba predstaviti pregledno i jasno, koristeći tabele ili grafikone, bez dupliranja. Oznake primenjenih statističkih testova pišu se kurzivom (npr., *F*, *t*, *p*), sa izuzetkom simbola grčkog alfabeta (npr. χ^2 , α).

Primeri: $F(4, 87) = 20.53, p < .001, \text{partial } \eta^2 = .49$
 $\chi^2(3) = 13.73, p = .003, V = .10$
 $r = -.34, p < .05$

Decimalne brojeve treba pisati sa tačkom. Nule ne treba pisati kada se izveštava o statistici čija je apsolutna vrednost teorijski ograničena na raspon 0–1 (npr. r, p, α). Decimalne brojeve treba zaokružiti na dve decimale, osim procenata koji se zaokružuju na jednu decimalu i rezultata za koje je podatak o razlikama na trećoj decimali važan (npr. p). Ne navoditi $p = .000$.

Tabele, grafikoni i slike

Tabele i grafikoni treba da budu sačinjeni u Word formatu ili nekom Word kompatibilnom formatu i označeni arapskim brojevima, po redu pojavljivanja u tekstu i naslovom koji ih jasno opisuje. Tabele, slike i grafikone treba sastaviti tako da budu razumljivi bez pozivanja na tekst. U tekstu se navode na sledeći način: „U Tabeli 1...“ i : „Na Grafikonu 1...“. Napomena u kojoj se objašnjava njihov sadržaj, uključujući skraćenice i zvezdice kojima se označava verovatnoća, navodi se ispod tabele, grafikona ili slike.

Redni broj i oznaka tabele, grafikona i slike se piše iznad njih, podebljano, poravnato ulevo. Naslov tabele, grafikona i slike se piše ispod njihovog rednog broja i oznake, velikim početnim slovom, kurzivom i poravnato ulevo.

Tabele ne treba da sadrže vertikalne linije. Horizontalne linije treba koristiti na vrhu i dnu tabele i za odvajanje zaglavlja od ostalih redova. Sve tekstualne unose treba pisati velikim početnim slovom. Naslove u zaglavlju i sve unose treba pisati centrirano, osim unosa u krajnjoj levoj koloni koji treba da budu pomereni ulevo, bez tačke na kraju.

Grafikoni i slike treba da budu čitljivi po veličini i rezoluciji. Legendu koja objašnjava slimbale treba pozicionirati unutar granica grafikona ili slike.

Table 1

Sample structure and comparison in relation to the gender and age of the participants

Variable	CP		TD		$\chi^2 (df)$	p	ϕ
	n	%	n	%			
Gender							
Male	61	55.5	66	49.3			
Female	49	44.5	68	50.7	0.70 (1)	.403	.06
Age							
7–12	48	43.6	73	54.5			
13–18	62	56.4	61	45.5	2.42 (1)	.120	-.11

Note: CP – Group of children with cerebral palsy ($n = 110$); TD – group of children with typical development ($n = 134$).

Tabela 2

Obrazac participacije u okruženju zajednice: Korelacija frekventnosti pojedinačnih aktivnosti i uzrasta ispitanika

	Frekventnost aktivnosti u zajednici	Uzrast ^a	
		CP	TR
1.	Izlasci (u komšiluku)	-.223 *	.001
2.	Događaji u zajednici	-.133	.088
3.	Organizovane fizičke aktivnosti	.256 **	-.168
4.	Slobodne fizičke aktivnosti	-.134	-.213 *

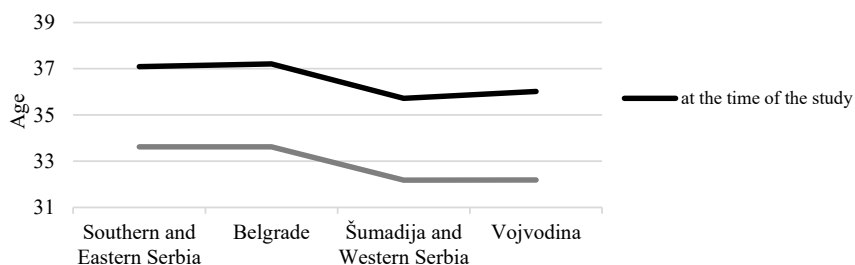
Napomena: CP – Grupa ispitanika s cerebralnom paralizom ($n = 110$); TR – Grupa ispitanika tipičnog razvoja ($n = 134$).

^a Prikazane su vrednosti Spirmanove korelacije ranga

* $p < .05$. ** $p < .01$.

Figure 1

Age of offenders with compulsory drug addiction treatment in different regions of Serbia

Zahvalnica / Finansiranje

U zahvalnici na kraju teksta navodi se finansijska pomoć, tehnička pomoć, saveti i sl.

Fusnote

Fusnote je dozvoljeno koristiti samo izuzetno, i to za davanje dodatnih informacija ili materijala zaštićenih autorskim pravima. Informacije u fusnoti treba da budu sažete i ne bi trebalo da sadrže dugačke pasuse.

Pravila citiranja u okviru teksta

Citiranje korišćenih izvora u tekstu rada i navođenje referenci u spisku referenci treba uskladiti sa važećom verzijom Priručnika *Američke psihološke asocijacije*, tzv. APA 7 priručnik.

U slučaju da se u tekstu citira izvor koji ima jednog ili dva autora, uvek se navode njihova prezimena i godina izdanja.

Odgovorno kreiranje javne politike je od presudnog značaja za stabilnost kvaliteta zatvorskog života (Liebling, 2008).

Potrebno je više pažnje posvetiti edukaciji osoba sa oštećenjem vida cilju povećanja znanja o seksualnom i reproduktivnom zdravlju (Stekić, 2022).

Raznovrsnost participacije u rekreativnim aktivnostima pokazuje najveći longitudinalni pad (Imms & Adair, 2017).

Kada je reč o normativno-strateškom okviru u oblasti zaštite dece od nasilja u institucijama u Republici Srbiji i Bosni i Hercegovini, njihova usmerenost je slična, bez većih razlika u sadržaju (Branković & Tanasijević, 2022).

Ukoliko se prezimena autora navode kao deo rečenice, godina izdavanja se navodi kao deo rečenice ili se navodi u zagradi nakon prezimena autora.

McKercher and Darcy (2018) proposed ...

U istraživanju objavljenom 2022. godine, Stekić preporučuje da ...

Kao što su zaključili Branković i Tanasijević (2022), usmerenost normativno-strateških okvira ...

Pri prvom navođenju van zagrade, prezimena stranih autora treba transkribovati, pri čemu unutar zagrade treba navesti prezimena u originalu.

Sumirajući nalaze o barijerama u transportu, Djuri i Luk (Duri & Luke, 2022) uočavaju ...

Preuzimanje i doslovno navođenje tuđih delova teksta iz izvora treba da bude obeleženo znakovima navoda. Iza kraćeg citiranog odlomka van navodnika se stavlja zapeta posle godine izdanja, a zatim skraćena „str.“ i broj stranice sa koje je citat preuzet. Ukoliko je tekst rada na engleskom, koristi se skraćena „p.“, odnosno „pp.“ ako odlomak ili odlomci padaju na više stranica originalnog teksta. Uzastopni brojevi stranica se odvajaju crtom.

Jedno od mogućih objašnjenja je da je terapeutsko institucionalno okruženje ono okruženje u kome “ima malo ili nimalo nasilja i agresije” (Collins & Munroe, 2004, str. 131).

For older persons, prison is a “difficult place in which to be old” (Ginn, 2012, p. 2).

The personal construct theory provides “very little a priori knowledge about aggression” and is best suited “within the psychotherapeutic setting and other approaches dealing primarily with the individual level of analysis” (Drndarević, 2021, pp. 100–101).

Invalidnost, dakle, uključuje disfunkcionalnost na jednom ili na više nivoa: oštećenje (na nivou tela i delova tela), ograničenje aktivnosti (na nivou cele osobe) i ograničavanje participacije (na društvenom nivou; World Health Organization [WHO], 2002, str. 10, 19).

Citirani odlomak koji sadrži 40 ili više reči postavlja se u uvučenom obliku „bloka“, bez stavljanja navodnika. Citat u zagradi pojavljuje se nakon završne interpunkcije, odnosno tačke koja zatvara blok. Za svaki citat duži od 350 slovnih mesta autor mora imati pismeno odobrenje vlasnika autorskih prava, koje treba da priloži.

Changes in participation over the life course, as well as differences in levels of participation between people or settings, are likely to occur as a result of complex transactions among the following: aspects of the individual that develop over time; the context or setting in which participation occurs, including the nature of the participation activities; and the overarching environment in which people live. (Imms et al., 2017, p. 22).

Ako se citira izvor koji ima tri i više autora, pri prvom i svakom narednom citiranju, navodi se samo prezime prvog autora uz prateću oznaku „et al.“ u okviru zagrade i van zagrade, sa izuzetkom oznake „i saradnici“ koja se navodi u okviru rečenice ukoliko je tekst rada napisan na srpskom jeziku.

Having social support is crucial as it facilitates engagement in activities (Smith et al., 2021).

Prescott et al. (2020) confirmed that ...

Odnos prema socijalnom okruženju je neke od poteškoća bivših osuđenika (Đorović et al., 2020).

U istraživanju Đorovića i saradnika (2020) nađeno je da ...

Ukoliko dva ili više autora imaju isto prezime, ispred svakog treba dodati početno slovo imena.

Naučne diskusije na temu merenja participacije i evaluacije rada zdravstvenih službi se preklapaju (G. King et al., 2007; S. King et al., 1996).

Ukoliko je prvi ili jedini autor institucija, navodi se pun naziv institucije, odnosno može se navesti naziv organizacije i uvesti skraćenica koja se koristi umesto naziva u narednim citatima.

Prema izveštaju Nacionalne organizacije osoba sa invaliditetom (2017) ...

Telehealth is “the use of telecommunications and virtual technology to deliver health care outside of traditional health-care facilities”, as outlined by the World Health Organization (WHO, 2020, p. 4).

Pri citiranju više izvora, odnosno referenci, njihov redosled se uspostavlja prema abecednom redu prema prezimenu(ima) autora, a izvori se odvajaju interpunkcijskim znakom tačka sa zapetom. Više referenci sa istim prezimenima autora se navode hronološki prema godini objavljivanja, međusobno odvojene zapetama, poštujući pravilo: (a) bez datuma/„n.d.“ citati, (b) datirani citati i (c) citati „u štampi” ili “in press”.

Primer: (Anaby et al., 2022; Canadian Institutes of Health Research, 2016; Ciccone, n.d., 2010; Dew & Boydell, 2017; Soper et al., 2019, 2020, 2021; Tanimu, 2010; Vujičić, 2023)

U slučaju da postoji više referenci sa (a) tri ili više autora, (b) istim prvim autorima i (c) istim godinama objavljivanja, reference se ne navode u uobičajenom ugovorenom obliku. Liste prezimena u citatima su proširene tako da sadrže prezimena dovoljnog broja autora, osim prvog autora, da bi se pokazale razlike među ovim referencama. Ukoliko je potrebno zbirno citirati više referenci sa identičnim listama autora i godinama izdavanja, unose se oznake po abecednom redu („a“, „b“, „c“) pored godine izdanja, s tim što se iste oznake unose i u spisku referenci, odnosno poštujući pravilo: (a) bez datuma/„n.d.“ citati, (b) datirani citati i (c) citati „u štampi” ili “in press”.

Ciccone (n.d.-a, 2023a, 2023b, in press-a) confirmed that ...

Istraživanja ometenosti su kako empirijska (Imms, King, et al., 2017; Milićević & Klič, 2014a), tako i teorijska (Imms, Granlund, et al., 2017; Milićević & Klič, 2014b).

Citiranje sekundarnog izvora, odnosno rada koji je citiran u primarnom izvoru, ali nije konsultovan, treba da sadrži prezime(na) autora i godinu rada koji je citiran u primarnom izvoru, nakon kojih sledi zarez, fraza „citirano kod“ ili “as cited in” i primarni izv. Samo primarni izvor se navodi u spisku referenci.

The Prison Reform Trust (2016, as cited in Turner et al., 2018) presented a different approach.

Early studies showed that over 50% of adults with cerebral palsy were employed (Klapper & Birch, 1966, as cited in Murphy et al., 2000).

Luvaser i saradnici (Levasseur et al., 2010, citirano kod Piškur et al., 2014, str. 213) ističu da ...

Lična komunikacija, kao što je e-mail, lični intervju, privatno ili nearhivirano pismo ili telefonski razgovor, dokumentuje se samo kroz citate, bez navođenja u spisku referenci.

Uz pismenu saglasnost i odobrenje autora Džin En Samers (Jean Ann Summers, lična prepiska, 26.1.2014), pristupilo se ...

The study was intended to allow us to develop precisely this ‘sense of practice’ (Bottoms, personal communication, 2008)...

Pravila navođenja referenci u spisku referenci

Sve reference na koje se autor pozvao u radu pišu se latinicom, prema APA 7 standardima, na kraju rada, u odeljku *Literatura*. Koristiti podešavanje: *Paragraph – Indentation – Hanging*.

Bibliografske jedinice se navode abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. U slučaju više radova čiji prvi autori imaju ista prezimena, reference se navode abecedno prema imenu, odnosno inicijalima. Ukoliko ima više bibliografskih jedinica od istog autora, kriterijum je godina izdanja i to prema hronološkom redu, od ranije izdatih radova ka novijim, odnosno poštujući pravilo: (a) bibliografske jedinice bez datuma/„n.d.“, (b) datirane bibliografske jedinice i (c) bibliografske jedinice „u štampi” ili “in press”. U slučaju da ima i koautorskih radova sa istim prvim autorom, tada radove sa koautorstvom treba navesti iza autorskih prema prezimenu prvog sledećeg autora. Ako bibliografska jedinica nema autora, naziv institucije ili naslov dela zauzima prvo mesto. Prefiksi u vidu određenih ili neodređenih članova (npr. a, the) se ne uzimaju u obzir prilikom određivanja redosleda.

Primer:

- American Psychiatric Association. (2013).
 Axelsson, A. K. (2015).
 Axelsson, A. K., Granlund, M., & Wilder, J. (2013).
 Constructive. (n.d.).
Crimes of specific and basic intent. (n.d.).
 Criminal Code of the Republic of Serbia, RS Official Gazette, No. 55/2014, 35/2019.
 Ilijić, Lj. (2019).
 Ilijić, Lj., & Pavićević, O. (2019).
 Imms, C., & Adair, B. (2017).
 Imms, C., Adair, B., Keen, D., Ullenhag, A., Rosenbaum, P., & Granlund, M. (2016).
 McDowell, B. C., Duffy, C., & Parkes, J. (2015).
 McHugh, M. C., & Howard, D. E. (2017).
 Milićević, M., & Klić, I. (2014a).
 Milićević, M., & Klić, I. (2014b).
Publication manual of the American Psychological Association (7th ed.). (2020).
 Soper, A. K., Cross, A., Rosenbaum, P., & Gorter, J. W. (2020).
 Soper, A. K., Cross, A., Rosenbaum, P., & Gorter, J. W. (2021).
 von Elm, E., Altman, D. G., Egger, M., Pocock, S. J., Gøtzsche, P. C., & Vandenbroucke, J. P. (2007).
 von Luxburg, U. (2007).
 WHOQOL Group. (1993).
 World Health Organization. (2020).

Ako rad ima do 20 autora, u spisku referenci se navode imena svih autora. Ukoliko broj autora prelazi 20, potrebno je navesti prvih 19 i trotačkom (...) ih odvojiti od poslednjeg autora.

Ukoliko je saopštenje sa skupa štampano u celini (proceeding), treba slediti pravila navođenja poglavlja u monografijama ili radova u tematskim zbornicima.

Ukoliko je za referencu dostupan DOI broj, neophodno je navesti u formatu linka.

Primer: <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>

Članak u časopisu

- Anaby, D. (2018). Towards a new generation of participation-based interventions for adolescents with disabilities: the impact of the environment and the need for individual-based designs. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 60(8), 735–736. <https://doi.org/10.1111/dmcn.13749>
- Anaby, D., Khetani, M., Piskur, B., van der Holst, M., Bedell, G., Schakel, F., de Kloet, A., Simeonsson, R., & Imms, C. (2022). Towards a paradigm shift in pediatric rehabilitation: accelerating the uptake of evidence on participation into routine clinical practice. *Disability and Rehabilitation*, 44(9), 1746–1757. <https://doi.org/10.1080/09638288.2021.1903102>
- Holmes, E. A., O'Connor, R. C., Perry, V. H., Tracey, I., Wessely, S., Arseneault, L., Ballard, C., Christensen, H., Cohen Silver, R., Everall, I., Ford, T., John, A., Kabir, T., King, K., Madan, I., Michie, S., Przybylski, A. K., Shafran, R., Sweeney, A., ... Bullmore, E. (2020). Multidisciplinary research priorities for the COVID-19 pandemic: a call for action for mental health science. *The Lancet Psychiatry*, 7(6), 547–560. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30168-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30168-1)
- Karić, J. B., & Kordić, M. B. (2022). Stavovi sportskih trenera prema gluvoći kao indikator stvaranja inkluzivne klime. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 21(4), 283–295. <https://doi.org/10.5937/specedreh21-38710>
- Liebling, A. (2008). Incentives and earned privileges revisited: Fairness, discretion, and the quality of prison life. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 9(Suppl. 1), 25–41. <https://doi.org/10.1080/14043850802450773>

Knjiga

- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5®)*. American Psychiatric Publishing.
- Milićević, M. (2020). *Community participation of children with cerebral palsy in Serbia: Conceptual considerations and evaluation*. Institute of Criminological and Sociological Research. <https://doi.org/10.47152/127442>
- Pavićević, O., Bulatović, A., & Ilijčić, Lj. (2019). *Otpornost – asimetrija makro diskursa i mikro procesa*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Poglavlje u monografiji ili tematskom zborniku

- Aday, R. H., & Krabill, J. J. (2013). Older and Geriatric Offenders: Critical Issues for the 21st Century. In L. Gideon (Ed.), *Special Needs Offenders in Correctional Institutions* (pp. 203–232). SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781452275444.n7>
- Imms, C. (2020). The Nature of Participation. In C. Imms & G. Dido (Eds.), *Participation: Optimising Outcomes in Childhood-Onset Neurodisability* (pp. 5–11). Mac Keith Press.
- Jovašević, D. (2015). Dete kao žrtva ubistva u pravu Srbije. U M. Hughson & Z. Stevanović (Ur.), *Kriminal i društvo Srbija: izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine* (str. 333–344). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Liebling, A., Hulley, S., & Crewe, B. (2012). Conceptualising and measuring the quality of prison life. In D. Gadd, S. Karstedt, & S. F. Messner (Eds.), *The SAGE Handbook of Criminological Research Methods* (pp. 358–372). SAGE Publications Ltd. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446268285.n24>
- Loewenthal, K. M., & Lewis, C. A. (2018). *An introduction to psychological tests and scales* (2nd ed.). Psychology press.

Saopštenje sa skupa

- Lazarević, E., & Vujačić, M. (2011, 25–26. novembar). *Deca sa smetnjama u razvoju u redovnoj školi: mogućnosti za podsticanje stvaralaštva, saradnje i inicijative* [rezime saopštenja sa skupa]. XIV međunarodna naučna konferencija „Pedagoška istraživanja i školska praksa“, Beograd, Srbija.
- Marriott, H. (2022, September 13–15). *A novel approach in educating healthcare professionals and users on the benefits of exercise in children and young people – Moving Medicine UK* [Paper presentation]. The international symposium CAPA 2022 – Capturing the Magic, Participation for all, Beitostolen, Norway.
- Trajković, M., Popović-Čitić, B., & Bukvić Branković, L. (2023, 31. mart–2. april). *Intercultural sensitivity of primary and secondary school students in Belgrade: Gender and age specificities* [Paper presentation]. XXIX Scientific Conference Empirical Studies in Psychology, Belgrade, Serbia.
- Kubiček, A., & Marković, A. (2022). Hate speech towards Roma children in digital space: Discourse analyses of user's comments. In I. Stevanović & M. Kolaković-Bojović (Eds.), *International Scientific Thematic Conference “Children and the Challenges of the Digital Environment”*, Palić, 16–17 June 2022 (pp. 65–82). Institute of Criminological and Sociological Research.

Disertacije i teze

- Enterkin, J. (1996). *Female prison officers in men's prisons* [Doctoral dissertation]. University of Cambridge.
- Demeši Drljan, Č. (2011). *Faktori rizika i karakteristike dečje cerebralne paralize* [doktorska disertacija]. Medicinski fakultet u Novom Sadu.
- Teovanović, P. (2013). *Sklonost kognitivnim pristrasnostima* [doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu]. NaRDuS. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_3303
- Tišma, O. (2019). *Značaj porodične funkcionalnosti na karakter socijalne rehabilitacije lečenih zavisnika od psihoaktivnih supstanci* [master rad, Univerzitet u Beogradu]. rFASPER. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_rfasper_4566

Reference bez autora

- Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik Republike Srbije br. 24/11. (2011).
- World Health Organization (WHO). (2004). *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD-10)*. World Health Organization.

Veb stranica

- Human Rights Watch. (2020, March 26). *Protect Rights of People with Disabilities During COVID-19: Ensure Access to Information, Essential Services For Those Most at Risk*. <https://www.hrw.org/news/2020/03/26/protect-rights-people-disabilities-during-covid-19>
- Law on Execution of Criminal Sanctions, RS Official Gazette, No. 55/2014 & 35/2019 (2020). https://www.mpravde.gov.rs/files/LAW_ON_EXECUTION_OF_CRIMINAL_SANCTIONS.pdf
- Merrick, R. (2020, March 20). *Coronavirus: NHS doctors to be given guidelines to decide which victims go on ventilators*. Independent. <https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/coronavirus-boris-johnson-uk-doctor-victims-intensive-care-ventilator-italy-a9415356.html>
- Pecking order. (n.d.). In *Encyclopædia Britannica*. Encyclopædia Britannica Inc. Retrieved February 12, 2023, from <https://www.britannica.com/dictionary/pecking-order>

UNICEF. (2020). *COVID-19: Considerations for Children and Adults with Disabilities*. <https://www.unicef.org/media/125956/file/COVID-19-response-considerations-for-people-with-disabilities-190320.pdf>

Baze podataka

Aristovnik, Aleksander, M. G., Tjiptadi, D., Hen, M., Machin-Mastromatteo, J. D., Bofo, I. M., Benkari, N., Yao, C., Yusof, N., Gericota, M., Kral, P., Lutala, P., Sharabati, A.-A., Kar, S. K., Verulava, T., Oducado, R. M., Terano, H. J., Olaniyan, O. F., Pu, B., Faris, M., ... Al., E. (2021). *Impacts of the Covid-19 Pandemic on Life of Higher Education Students: Global Survey Dataset from the First Wave* [Data set]. Mendeley Data. <https://doi.org/10.17632/88y3nffs82.2>

Mertens, G., Duijndam, S., Lodder, P., Smeets, T., & Roelands, S. (2020). *Tracking fear levels for the coronavirus (COVID-19)* [Data set]. OSF. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/RVNDG>

Author Guidelines

Journal information and editorial policy

The Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research publishes papers in both Serbian and English across various fields of social sciences, including criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology, and special education. It is dedicated to theoretical-conceptual, empirical, and comparative studies of diverse, primarily current, social phenomena and issues.

The journal publishes both scientific and professional papers.

Scientific papers: 1) original scientific paper (a paper which presents previously unpublished results of the author's own scientific research); 2) review paper (a paper which contains original, detailed, and critical presentation of a research problem or field in which the author has made a certain contribution); 3) short communication paper (an original scientific paper of full format, but smaller in scope or preliminary character); 4) scientific reviews and debates (a discussion on a certain scientific topic based solely on scientific argumentation and the use of scientific methodology) and reviews.

Papers classified as scientific must have two positive reviews.

Professional papers: 1) professional paper (a contribution which presents experiences useful for the improvement of professional practice, but which are not necessarily based on scientific method); 2) informative essay (editorial, commentary, etc.); 3) report (of a book, computer program, case, scientific event, etc.).

The journal exclusively publishes works that have not been previously published, except in the form of an abstract, lecture, full text of a yet unpublished work (preprint), doctoral dissertation, or master's thesis, nor are they under consideration for publication elsewhere.

All submitted papers are checked for plagiarism and self-plagiarism before being sent for review.

Papers that are accepted for publication are published in the order determined by the Editor(s).

Open Access

The Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research is an Open Access journal. All its content is available free of charge. Users can read, download, copy, distribute, print, search the full text of articles, as well as to establish HTML links to them, without having to seek the consent of the author or publisher. The journal does not charge any fees at submission, reviewing, and production stages.

Copyright and licensing

Articles will be distributed under the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) licence.

Self-Archiving Policy

Authors can deposit author's preprint, author's postprint (accepted version) and publisher's version (PDF) of their work in an institutional repository, subject-based and general-purpose repository, author's personal website (including social networking sites, such as ResearchGate, Academia.edu, etc.), and/or departmental website prior or during the submission process, at any time after the acceptance of the manuscript and at any time after publication. Authors are obligated to provide the full bibliographic citation of the article published in the *Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research* (authors, article title, journal title, volume, issue, pagination) and to include a link to the article's DOI and the license.

Research data policy

In order to promote open access to data, the *Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research* supports and encourages authors to share research data obtained during their research. These data should be available in appropriate repositories, adhere to international standards of interoperability, potentially have an assigned unique identifier, be equipped with adequate metadata, and be protected by standardized machine-readable licenses

Use of Large Language Models and generative Artificial Intelligence (AI) tools

In accordance with the ICMJE guidelines and World Association of Medical Editors (WAME) recommendations on chat bots, ChatGPT and scholarly manuscripts, the *Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research* supports the following recommendations: 1) AI tools cannot be listed as authors or co-authors; 2) authors must clearly indicate the use of tools based on large language models and generative AI in the manuscript (which tool was used and for what purpose); 3) authors are responsible for the entire content of the manuscript, its accuracy, integrity, and the absence of plagiarism, including those parts, statements, and materials generated by AI tools; and 4) the editorial board reserves the right to verify the authenticity of the work.

Manuscript Submission

Manuscripts should be submitted via email (sekretarredakcijeiksi@gmail.com).

By submitting a manuscript, authors guarantee that the manuscript has not been previously published, is not under consideration for publication elsewhere, all authors have reviewed the work before submission and have agreed to its publication in the *Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research*, and that all and only those individuals who have significantly contributed to the manuscript are listed as authors. A signed *Author Statement* is an integral part of the submission.

Research involving human subjects, human material, or human data, must have been performed in accordance with the Declaration of Helsinki. For manuscripts using instruments and software, authors guarantee that they have the appropriate legal rights.

If the manuscript contains previously published illustrations (images, graphs, etc.), authors are required to provide permission for their publication from the copyright owner.

Authors are required to disclose in the manuscript whether they have any financial or other significant conflicts of interest that could affect their results or result interpretation.

Peer Review

The submitted manuscripts are subject to a peer review process. The purpose of peer review is to assist the Editor(s) in making editorial decisions and through the editorial communication with the author it may also assist the author in improving the manuscript

The *Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research* uses a double-blind peer review process. Manuscripts are independently evaluated by at least two reviewers. Reviewers are selected solely based on their relevant expertise to assess the manuscript. The Editor reserves the right to reject manuscripts that have not been prepared in accordance with these guidelines, do not align with the journal's scope, or do not meet the publication criteria.

Reviewers are assigned by the Editor(s), either individually or based on recommendations from members of the editorial board. Reviewers receive a review form along with the manuscript for evaluation.

The submitted manuscript and the reviews are assessed by the Editor(s), who makes one of the following decisions: 1) Accept submission; 2) Revisions required; 3) Resubmit for review; 4) Decline submission. In cases of contrasting reviews, the editor may seek additional explanations from reviewers or engage a third reviewer.

Upon completion of the review process, authors receive anonymous reviews and editorial comments. Authors are expected to submit a revised manuscript with clearly marked changes and a cover letter addressing reviewers' and the editor's comments within one month.

The final version of an accepted manuscript is sent to authors for their review and approval. Authors can only make minimal changes within three days. Manuscripts cannot be revised beyond this point.

Manuscript Preparation

Title Page

In addition to the manuscript, a separate document containing the title page should be included. The title page should include: 1) the title of the paper (the same title as in the manuscript); 2) author information: name, middle initial, last name, year of birth, affiliation, and email address; 3) information about the corresponding author: name, affiliation, official mailing address, and email address; 4) a brief title of the paper (up to 50 characters including spaces).

It is recommended to provide an ORCID identifier for each author.

For papers resulting from research projects, the project's funding source, project name, and project number should be noted. For papers that have been previously presented at a scientific or professional conference, conference details should be provided. For papers that are part of a doctoral dissertation or master's thesis, relevant details about the dissertation or thesis should be included.

Manuscript Format

The manuscript should be written in Latin script using Microsoft Word, on A4-sized pages, with margins of 2.54 cm, Times New Roman font (12 points), and double-spaced. Pages should not be numbered.

The title of the paper is written with an initial capital letter, in bold and centered, in font size 14. A brief title (up to 50 characters without spaces) is written in uppercase in the header. First-level headings (section titles) are written with an initial capital letter, in bold, centered, and in font size 12. Second-level headings are written with an initial capital letter, in bold, left-aligned. Third-level headings are written with an initial capital letter, in bold, indented, followed by a period, after which the text of the paper continues. Fourth-level headings are written with an initial capital letter, in bold, italics, indented, followed by a period, after which the text of the paper continues. Fifth-level headings are written in italics, indented, followed by a period, after which the text of the paper continues. Headings are not numbered.

Manuscript Length

Original research articles and review papers should be up to 30,000 characters in length, excluding references, tables, graphs, and acknowledgments. The editorial board may approve the publication of longer articles when the scientific content requires it.

Short or preliminary communications, scientific critiques, debates or reviews, and professional papers should be up to 10,000 characters in length, excluding references, tables, graphs, and acknowledgments.

Informative contributions and presentations should be up to 5,000 characters in length.

Language

Manuscripts should be written clearly and in grammatically correct language. Manuscripts with numerous spelling and grammatical errors will not be accepted. The editorial board reserves the right to proofread and correct papers before publication, and proposed changes will be sent to authors for review and approval.

Title

The title of the paper should be concise and informative, relevant to the paper's topic, and include words suitable for searching and indexing. The title should be provided in both Serbian and English.

Abstract

An abstract of up to 250 words should be provided in both Serbian and English. The abstract should not contain references. It is recommended that the abstract for original research and review papers be structured with prominent section headings: Introduction, Objective, Methods, Results, and Conclusion. For other types of papers, an unstructured abstract is recommended, except for book reviews, which do not require an abstract.

Keywords

With the abstract, three to eight keywords in Serbian and English should be provided. Keywords should be relevant to the topic of the paper, suitable for searching and indexing.

Keywords are listed below the abstract and are separated by a comma.

Keywords: one, two, three

Abbreviations

For each abbreviation used in the manuscript, the full name should be provided upon first mention.

General Data Protection Regulation (GDPR), Criminal Procedure Code (CPC), International Classification of Functioning, Disability, and Health for Children and Youth (ICF-CY), Measuring the Quality of Prison Life (MQPL) survey

Standard abbreviations should not be defined, e.g., *df*, *SD*.

Results and Statistics

Results should be presented clearly and concisely using tables or graphs, without duplication. Labels for applied statistical tests are written in italics (e.g., *F*, *t*, *p*), with the exception of Greek alphabet symbols (e.g., χ^2 , α).

Examples: $F(4, 87) = 20.53, p < .001$, partial $\eta^2 = .49$

$\chi^2(3) = 13.73, p = .003, V = .10$

$r = -.34, p < .05$

Decimal numbers should be written with a period. Zeros should not be included when reporting statistics with an absolute value theoretically limited to the range 0–1 (e.g., *r*, *p*, α). Decimal numbers should be rounded to two decimal places, except for percentages, which should be rounded to one decimal place, and for results where data on differences at the third decimal place is important (e.g., *p*). Do not state $p = .000$.

Tables, Graphs, and Figures

Tables and graphs should be created in Word format or a Word-compatible format and labelled with Arabic numerals in the order they appear in the text, along with a clear title describing them. Tables, figures, and graphs should be self-explanatory without referring to the text. In the text, refer to them as follows: 'In Table 1...' and 'In Figure 1...'. An explanatory note, including abbreviations and asterisks denoting significance, should be placed below the table, graph, or figure.

The table, graph, or figure number and label should be written above them in bold, aligned to the left. The title of the table, graph, or figure should be written below its number and label, with an initial capital letter, in italics, and aligned to the left.

Tables should not contain vertical lines. Horizontal lines should be used at the top and bottom of the table and to separate the header from the other rows. All textual entries should begin with a capital letter. Titles in the header and all entries should be centred, except for entries in the far-left column, which should be left-aligned without a period at the end.

Graphs and figures should be legible in terms of size and resolution. The legend explaining symbols should be positioned within the boundaries of the graph or figure.

Table 1*Sample structure and comparison in relation to the gender and age of the participants*

Variable	CP		TD		χ^2 (df)	p	ϕ
	n	%	n	%			
Gender							
Male	61	55.5	66	49.3	0.70 (1)	.403	.06
Female	49	44.5	68	50.7			
Age							
7–12	48	43.6	73	54.5	2.42 (1)	.120	-.11
13–18	62	56.4	61	45.5			

Note: CP – Group of children with cerebral palsy ($n = 110$); TD – group of children with typical development ($n = 134$).

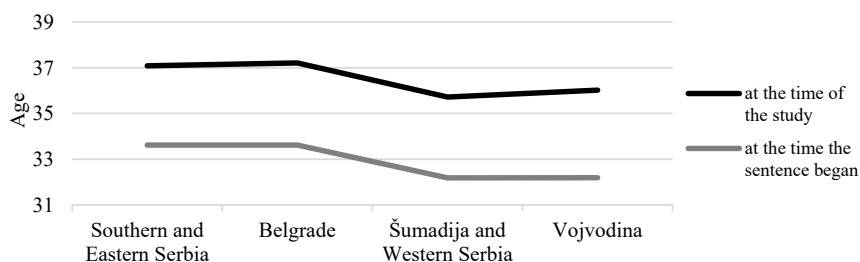
Table 2*Pattern of Community Participation: Correlation of the Frequency of Individual Activities and Participants' Age*

Frequency of Community Activities	Age ^a	
	CP	TD
1. Outings (in the neighbourhood)	-.223 *	.001
2. Community Events	-.133	.088
3. Organized Physical Activities	.256 **	-.168
4. Unstructured Physical Activities	-.134	-.213 *

Note: CP – Group of children with cerebral palsy ($n = 110$); TD – group of children with typical development ($n = 134$).

^a Spearman's rank correlation values are given.

* $p < .05$. ** $p < .01$.

Figure 1*Age of offenders with compulsory drug addiction treatment in different regions of Serbia***Acknowledgments / Funding**

In the acknowledgments section at the end of the article, financial support, technical assistance, advice, etc. should be noted.

Footnotes

Footnotes may only be used exceptionally, and that is to provide additional information or material protected by copyright. Information in footnotes should be concise and should not contain lengthy passages.

In-Text Citation Rules

Citing sources used in the text of the article and listing references should be in accordance with the current version of the *American Psychological Association Manual*, the APA 7 Manual.

In cases where a source with one or two authors is cited in the text, always include their last names and the year of publication.

Responsible policymaking is crucial for maintaining the stability of the quality of prison life (Liebling, 2008).

More attention should be paid to the education of individuals with visual impairments to increase their knowledge of sexual and reproductive health (Stekić, 2022).

The diversity of participation in recreational activities shows the most significant longitudinal decline (Imms & Adair, 2017).

Regarding the normative and strategic framework for the protection of children from violence in institutions in the Republic of Serbia and Bosnia and Herzegovina, their orientation is similar, with no major differences in content (Branković & Tanasijević, 2022).

When authors' surnames are used as part of the sentence, the year of publication is included as part of the sentence or placed in parentheses after the authors' surnames.

McKercher and Darcy (2018) proposed ...

In a study published in 2022, Stekić recommended ...

As Branković and Tanasijević (2022) concluded, the orientation of the normative and strategic frameworks...

Quoting and verbatim referencing of others' text should be indicated with quotation marks. After a short quoted passage outside quotation marks, a comma is placed after the publication year, followed by the abbreviation 'p.', or 'pp.' if the passage or passages span multiple pages of the original text. Consecutive page numbers are separated by a hyphen.

For older persons, prison is a “difficult place in which to be old” (Ginn, 2012, p. 2).

The personal construct theory provides “very little a priori knowledge about aggression” and is best suited “within the psychotherapeutic setting and other approaches dealing primarily with the individual level of analysis” (Drdarević, 2021, pp. 100–101).

Disability, therefore, involves dysfunction at one or more levels: impairment (at the level of the body and body parts), activity limitation (at the level of the whole person), and participation restriction (at the societal level; World Health Organization [WHO], 2002, pp. 10, 19).

A quoted passage containing 40 or more words should be presented in an indented 'block' form, without quotation marks. The citation in parentheses appears after the closing punctuation, i.e., the period that concludes the block. For any quote longer than 350 characters, the author must have written permission from the copyright owner, which should be attached.

Changes in participation over the life course, as well as differences in levels of participation between people or settings, are likely to occur as a result of complex transactions among the following: aspects of the individual that develop over time; the context or setting in which participation occurs, including the nature of the participation activities; and the overarching environment in which people live. (Imms et al., 2017, p. 22).

If quoting a source with three or more authors, only the last name of the first author is included, followed by 'et al.' within and outside parentheses.

Having social support is crucial as it facilitates engagement in activities (Smith et al., 2021).
Prescott et al. (2020) confirmed that ...

If two or more authors share the same last name, add the initial letter of their first name in front of each.

Scientific discussions on the topic of measuring participation and evaluating the work of healthcare services overlap (G. King et al., 2007; S. King et al., 1996).

If the first or sole author is an institution, provide the full name of the institution, or you may include the organization's name and introduce an abbreviation to be used in subsequent citations.

According to the report from the National Organization of Persons with Disabilities (2017) ...

Telehealth is "the use of telecommunications and virtual technology to deliver health care outside of traditional health-care facilities", as outlined by the World Health Organization (WHO, 2020, p. 4).

When citing multiple sources or references, their order is established alphabetically by the author's last name(s), and sources are separated by a semicolon. Multiple references with the same author's last name are cited chronologically by the year of publication, separated by commas, following this rule: (a) undated/"n.d." citations, (b) dated citations, and (c) "in press" citations.

Example: (Anaby et al., 2022; Canadian Institutes of Health Research, 2016; Ciccone, n.d., 2010; Dew & Boydell, 2017; Soper et al., 2019, 2020, 2021; Tanimu, 2010; Vujčić, 2023)

In cases where there are multiple references with (a) three or more authors, (b) the same first authors, and (c) the same publication years, the references are not listed in the usual agreed-upon format. Author lists in the citations are expanded to include the last names of a sufficient number of authors, except for the first author, to demonstrate differences among these references. If it's necessary to collectively cite multiple references with identical author lists and publication years, alphabetical labels ("a," "b," "c") are added next to the publication year, and the same labels are included in the reference list, following this rule: (a) undated/"n.d." citations, (b) dated citations, and (c) "in press" citations.

Ciccone (n.d.-a, 2023a, 2023b, in press-a) confirmed that ...

Studies on disability are both empirical (Imms, King, et al., 2017; Miličević & Klič, 2014a) and theoretical (Imms, Granlund, et al., 2017; Miličević & Klič, 2014b).

Citing a secondary source, or a work that is cited in a primary source but not consulted directly, should include the author's last name(s) and the year of the work cited in the primary source, followed by a comma, the phrase "as cited in" and the primary source. Only the primary source should be listed in the references.

The Prison Reform Trust (2016, as cited in Turner et al., 2018) presented a different approach.

Early studies showed that over 50% of adults with cerebral palsy were employed (Klapper & Birch, 1966, as cited in Murphy et al., 2000).

Levasseur et al. (2010, as cited in Piškur et al., 2014, str. 213) emphasize that ...

Personal communications, such as emails, personal interviews, private or unarchived letters, or telephone conversations, are only documented through citations, without inclusion in the reference list.

With written consent and approval from the author Jean Ann Summers (personal correspondence, January 26, 2014), we proceeded to ...

The study was intended to allow us to develop precisely this 'sense of practice' (Bottoms, personal communication, 2008)...

Rules for citing references in the reference list

All references cited in the paper should be written in Latin alphabet, following APA 7 standards, at the end of the paper, in the *Literature* section. Use the following setting: *Paragraph – Indentation – Hanging*.

Bibliographic entries are listed in alphabetical order according to the last name of the first author. In case of multiple works with the same last name of the first author, references are listed alphabetically by the first name or initials. If there are multiple bibliographic entries by the same author, the criterion is the publication year, listed in chronological order, from earlier publications to more recent ones, following the rule: (a) bibliographic entries with no date/"n.d.", (b) dated bibliographic entries, and (c) bibliographic entries "in press". In the case of co-authored works with the same first author, the co-authored works should be listed after the single-author works, according to the last name of the next author. If a bibliographic entry has no author, the name of the institution or the title of the work takes the first position. Prefixes such as certain or indefinite articles (e.g., a, the) are not considered when determining the order.

Example:

- American Psychiatric Association. (2013).
- Axelsson, A. K. (2015).
- Axelsson, A. K., Granlund, M., & Wilder, J. (2013).
- Constructive. (n.d.).
- Crimes of specific and basic intent*. (n.d.).
- Criminal Code of the Republic of Serbia, RS Official Gazette, No. 55/2014, 35/2019.
- Ilijić, Lj. (2019).
- Ilijić, Lj., & Pavićević, O. (2019).
- Imms, C., & Adair, B. (2017).
- Imms, C., Adair, B., Keen, D., Ullenhag, A., Rosenbaum, P., & Granlund, M. (2016).
- McDowell, B. C., Duffy, C., & Parkes, J. (2015).
- McHugh, M. C., & Howard, D. E. (2017).
- Milićević, M., & Klić, I. (2014a).
- Milićević, M., & Klić, I. (2014b).
- Publication manual of the American Psychological Association (7th ed.)*. (2020).
- Soper, A. K., Cross, A., Rosenbaum, P., & Gorter, J. W. (2020).
- Soper, A. K., Cross, A., Rosenbaum, P., & Gorter, J. W. (2021).
- von Elm, E., Altman, D. G., Egger, M., Pocock, S. J., Gøtzsche, P. C., & Vandenbroucke, J. P. (2007).
- von Luxburg, U. (2007).
- WHOQOL Group. (1993).
- World Health Organization. (2020).

If a paper has up to 20 authors, list the names of all authors in the reference list. If the number of authors exceeds 20, list the first 19 followed by an ellipsis (...) and then the last author's name.

If the paper is part of a conference proceedings, follow the citation rules for chapters in monographs or contributions in thematic collections.

If a DOI number is available for a reference, it should be provided in link format.

Example: <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>

Journal article models

Anaby, D. (2018). Towards a new generation of participation-based interventions for adolescents with disabilities: the impact of the environment and the need for individual-based designs. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 60(8), 735–736. <https://doi.org/10.1111/dmcn.13749>

Anaby, D., Khetani, M., Piskur, B., van der Holst, M., Bedell, G., Schakel, F., de Kloet, A., Simeonsson, R., & Imms, C. (2022). Towards a paradigm shift in pediatric rehabilitation: accelerating the uptake of evidence on participation into routine clinical practice. *Disability and Rehabilitation*, 44(9), 1746–1757. <https://doi.org/10.1080/09638288.2021.1903102>

Holmes, E. A., O'Connor, R. C., Perry, V. H., Tracey, I., Wessely, S., Arseneault, L., Ballard, C., Christensen, H., Cohen Silver, R., Everall, I., Ford, T., John, A., Kabir, T., King, K., Madan, I., Michie, S., Przybylski, A. K., Shafran, R., Sweeney, A., ... Bullmore, E. (2020). Multidisciplinary research priorities for the COVID-19 pandemic: a call for action for mental health science. *The Lancet Psychiatry*, 7(6), 547–560. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30168-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30168-1)

Karić, J. B., & Kordić, M. B. (2022). Stavovi sportskih trenera prema gluvoći kao indikator stvaranja inkluzivne klime. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 21(4), 283-295. <https://doi.org/10.5937/specedreh21-38710>

Liebling, A. (2008). Incentives and earned privileges revisited: Fairness, discretion, and the quality of prison life. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 9(Suppl. 1), 25–41. <https://doi.org/10.1080/14043850802450773>

Book models

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5®)*. American Psychiatric Publishing.

Milićević, M. (2020). *Community participation of children with cerebral palsy in Serbia: Conceptual considerations and evaluation*. Institute of Criminological and Sociological Research. <https://doi.org/10.47152/127442>

Pavićević, O., Bulatović, A., & Iljić, Lj. (2019). *Otpornost – asimetrija makro diskursa i mikro procesa*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Book chapter models

Aday, R. H., & Krabill, J. J. (2013). Older and Geriatric Offenders: Critical Issues for the 21st Century. In L. Gideon (Ed.), *Special Needs Offenders in Correctional Institutions* (pp. 203–232). SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781452275444.n7>

Imms, C. (2020). The Nature of Participation. In C. Imms & G. Dido (Eds.), *Participation: Optimising Outcomes in Childhood-Onset Neurodisability* (pp. 5–11). Mac Keith Press.

- Jovašević, D. (2015). Dete kao žrtva ubistva u pravu Srbije. U M. Hughson & Z. Stevanović (Ur.), *Kriminal i društvo Srbija: izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine* (str. 333–344). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Liebling, A., Hulley, S., & Crewe, B. (2012). Conceptualising and measuring the quality of prison life. In D. Gadd, S. Karstedt, & S. F. Messner (Eds.), *The SAGE Handbook of Criminological Research Methods* (pp. 358–372). SAGE Publications Ltd. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446268285.n24>
- Loewenthal, K. M., & Lewis, C. A. (2018). *An introduction to psychological tests and scales* (2nd Ed.). Psychology press.

Conference models

- Lazarević, E., & Vujačić, M. (2011, 25–26. novembar). *Deca sa smetnjama u razvoju u redovnoj školi: mogućnosti za podsticanje stvaralaštva, saradnje i inicijative* [rezime saopštenja sa skupa]. XIV međunarodna naučna konferencija „Pedagoška istraživanja i školska praksa“, Beograd, Srbija.
- Marriott, H. (2022, September 13–15). *A novel approach in educating healthcare professionals and users on the benefits of exercise in children and young people – Moving Medicine UK* [Paper presentation]. The international symposium CAPA 2022 – Capturing the Magic, Participation for all, Beitostølen, Norway.
- Trajković, M., Popović-Čitić, B., & Bukvić Branković, L. (2023, 31. mart–2. april). *Intercultural sensitivity of primary and secondary school students in Belgrade: Gender and age specificities* [Paper presentation]. XXIX Scientific Conference Empirical Studies in Psychology, Belgrade, Serbia.
- Kubiček, A., & Marković, A. (2022). Hate speech towards Roma children in digital space: Discourse analyses of user's comments. In I. Stevanović & M. Kolaković-Bojović (Eds.), *International Scientific Thematic Conference “Children and the Challenges of the Digital Environment”, Palić, 16–17 June 2022* (pp. 65–82). Institute of Criminological and Sociological Research.

Dissertation and thesis models

- Enterkin, J. (1996). *Female prison officers in men's prisons* [Doctoral dissertation]. University of Cambridge.
- Demeši Drljan, Č. (2011). *Faktori rizika i karakteristike dečje cerebralne paralize* [doktorska disertacija]. Medicinski fakultet u Novom Sadu.
- Teovanović, P. (2013). *Skлонost kognitivnim pristrasnostima* [doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu]. NaRDuS. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_3303
- Tišma, O. (2019). *Značaj porodične funkcionalnosti na karakter socijalne rehabilitacije lečenih zavisnika od psihoaktivnih supstanci* [master rad, Univerzitet u Beogradu]. rFASPER. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_rfasper_4566

No credited or organisational author

- Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik Republike Srbije br. 24/11. (2011).
- World Health Organization (WHO). (2004). *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD-10)*. World Health Organization.

Web models

- Human Rights Watch. (2020, March 26). *Protect Rights of People with Disabilities During COVID-19: Ensure Access to Information, Essential Services For Those Most at Risk*. <https://www.hrw.org/news/2020/03/26/protect-rights-people-disabilities-during-covid-19>
- Law on Execution of Criminal Sanctions, RS Official Gazette, No. 55/2014 & 35/2019 (2020). https://www.mpravde.gov.rs/files/LAW_ON_EXECUTION_OF_CRIMINAL_SANCTIONS.pdf
- Merrick, R. (2020, March 20). *Coronavirus: NHS doctors to be given guidelines to decide which victims go on ventilators*. Independent. <https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/coronavirus-boris-johnson-uk-doctor-victims-intensive-care-ventilator-italy-a9415356.html>
- Pecking order. (n.d.). In *Encyclopædia Britannica*. Encyclopædia Britannica Inc. Retrieved February 12, 2023, from <https://www.britannica.com/dictionary/pecking-order>
- UNICEF. (2020). *COVID-19: Considerations for Children and Adults with Disabilities*. <https://www.unicef.org/media/125956/file/COVID-19-response-considerations-for-people-with-disabilities-190320.pdf>

Data sets models

- Aristovnik, Aleksander, M. G., Tjijptadi, D., Hen, M., Machin-Mastromatteo, J. D., Boafu, I. M., Benkari, N., Yao, C., Yusof, N., Gericota, M., Kral, P., Lutala, P., Sharabati, A.-A., Kar, S. K., Verulava, T., Oducado, R. M., Terano, H. J., Olaniyan, O. F., Pu, B., Faris, M., ... Al., E. (2021). *Impacts of the Covid-19 Pandemic on Life of Higher Education Students: Global Survey Dataset from the First Wave* [Data set]. Mendeley Data. <https://doi.org/10.17632/88y3nffs82.2>
- Mertens, G., Duijndam, S., Lodder, P., Smeets, T., & Roelands, S. (2020). *Tracking fear levels for the coronavirus (COVID-19)* [Data set]. OSF. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/RYN DG>

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja = Journal of the Institute of
Criminological and Sociological Research / glavna i odgovorna urednica Milena Milićević. -
God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za kriminološkai sociološka istraživanja, 1972-
(Beograd : Birograf Comp). - 24 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306